

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Яна ПРИМАЧЕНКО

**ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА
ІСТОРІОГРАФІЯ
ДІЯЛЬНОСТІ ОУН і УПА**

Київ 2010

УДК 930.2(7):[ОУН+УПА]

Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА: Інститут історії України НАН України. — К., 2010 — 182 с.

У книзі здійснено комплексний аналіз північноамериканської історіографії діяльності ОУН і УПА. Досліджено політико-ідеологічний та інтелектуальний контекст історіографії США та Канади другої половини ХХ ст. Розглянуто як сам процес становлення північноамериканської історіографії проблеми ОУН-УПА, так і ті чинники, що впливали на актуальність дослідження української проблематики в США та Канаді на різних історичних етапах. Здійснено всебічний аналіз дослідження ключових проблем історії ОУН і УПА в північноамериканській історіографії. Виходячи з методологічних підходів, дослідницьких технік та світоглядних позицій було виокремлено три групи північноамериканських дослідників: емігрантську, діаспорну та американську. На основі аналізу широкого кола наукової літератури визначено динаміку розвитку досліджень як в середині окремих груп північноамериканських дослідників, так і на рівні взаємодії одної з одною та з іншими етнічними спільнотами Північної Америки, як-то: єврейською і польською, з якими українці мали досить складні стосунки. Визначено характерні риси націоналістичного наративу створеного емігрантськими партійними істориками та діаспорного «мученицького» наративу. Виявлено тенденцію до збільшення цікавості до проблеми ОУН-УПА з боку молодого покоління американських дослідників.

*Рекомендовано до друку Ученою радою
Інституту історії України НАН України
(Протокол №9 від 28 жовтня 2010 р.)*

Відповідальний редактор: д.і.н., професор *Г. В. Касьянов*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *С. В. Кульчицький*

доктор історичних наук, професор *О. С. Рубльов*

ISBN 978-966-02-5825-9

© Яна Примаченко

© Інститут історії України НАН України

ЗМІСТ

Вступ	5

Розділ 1

Становлення північноамериканської історіографії проблеми ОУН-УПА

1.1. Північноамериканська історіографія другої половини ХХ ст.: політико-ідеологічний та інтелектуальний контекст	9
1.2. Створення осередків дослідження проблеми в країнах Північної Америци	17
1.3. Особливості розвитку досліджень української проблематики в північноамериканській історіографії	25
1.4. Стан наукової розробки північноамериканської історіографії проблеми ОУН-УПА в Україні	33

Розділ 2

Ідеологія і організаційне оформлення українського націоналізму в оцінках північноамериканських дослідників

2.1. Ідеологія і програмні засади українського націоналізму	47
2.2. Утворення і діяльність ОУН у 1929–1939 рр.	57

Розділ 3

Північноамериканська історіографія націоналістичного руху в роки Другої світової війни

3.1. Діяльність націоналістичного підпілля в умовах окупації	65
3.2. Створення УПА і збройна боротьба українських повстанців	88
3.3. Проблема колабораціонізму: загальний контекст	104
3.3.1. Питання причетності ОУН і УПА до участі у Голокості	105
3.3.2. Діяльність ОУН і УПА в контексті співпраці з нацистами ...	122

Розділ 4

**Повоєнний період націоналістичного руху в Україні
очима північноамериканських дослідників**

4.1. Антирадянські акції ОУН і УПА	143
4.2. Репресивні заходи комуністичного режиму щодо націоналістичного підпілля	150
4.3. Міжнародні аспекти діяльності ОУН	157
Висновки	175
Summary	180

ВСТУП

Проблема, винесена у назву пропонованої праці, досі залишається однією з найбільш політизованих та соціально вибухонебезпечних. Вітчизняна історія все ще залишається заручницею інтенсивних політичних та ідеологічних маніпуляцій, частиною політики пам'яті, а найбільш гострі її моменти, особливо ті, що за радянських часів були об'єктом чи то ідеологічних табу, чи то предметом інтенсивної пропаганди, зараз періодично перетворюються на об'єкт надзвичайно гострих академічних, суспільних, політичних дискусій. Публічне обговорення історії ОУН і УПА, як правило, призводить не лише до обміну звинуваченнями, а й до фізичних зіткнень між громадянами, породжує проблеми із творенням гомогенної громадянської нації, що розділяє суспільство.

Вперше на державному рівні ця проблема була піднята у 1997 р., коли у відповідь на офіційне звернення Конгресу українських націоналістів та Всеукраїнського братства ОУН-УПА про визнання націоналістичного руху одною з воюючих сторін у Другій світовій війні, Президент України Л. Кучма постановив створити Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН-УПА. Для виконання поставленої задачі при Інституті історії України НАН України була створена робоча група для підготовки історичного висновку щодо діяльності ОУН і УПА, яку очолив професор С. В. Кульчицький.

У 2005 р. колектив робочої групи дав свій фаховий висновок та опублікував колективну монографію присвячену історії діяльності ОУН і УПА. Здавалося б виважене наукове дослідження без жодного натяку на політичну заангажованість мало б покласти край політичним спекуляціям, однак виявилось, що ставити крапку ще зарано.

Історія, пам'ять та політика стали «бермудським трикутником» для багатьох контроверсійних питань української історії. У випадку з ОУН і УПА дане твердження є як ніколи справедливим.

Політики, усвідомлюючи значення колективної пам'яті для мобілізації мас, прагнуть зробити її інструментом реалізації власного політичного вектору. Внаслідок чого, зміна політичної еліти країни несе за собою повну ревізію напрацювань їхніх попередників, в тому числі і в сфері гуманітарної політики, що не сприяє зменшенню соціальної напруги в суспільстві. Історики, в свою чергу, намагаючись подолати наслідки тривалого штучного розподілу історичного наукового простору на радянську та діаспорну складову, часто сповідують полярні позиції щодо оцінки діяльності ОУН і УПА. А українське суспільство, є заручником структури колективної пам'яті, яка поділяється на масову персональну пам'ять, що формується зі спогадів окремих індивідуумів про події, в яких вони брали участь та «національну пам'ять», яка становить організаційний

принцип, за допомогою якого й формується національна історія¹. Отже, конфлікт українського суспільства довкола проблеми ОУН-УПА є конфліктом колективної пам'яті, де одна частина громадян як на рівні «масової персональної пам'яті» так і на рівні модифікованої комуністичним режимом «національної пам'яті» не сприймає націоналістичний рух, тоді як інша його підтримує.

Колективна пам'ять, національний міф та символи формують поле української національної ідентичності. Тому український націоналістичний рух має посісти своє місце в кожній з цих структур. Однак, цей процес йде досить складно.

На сьогодні, на всіх трьох рівнях (історія пам'ять, політика) спостерігається повна поляризація оцінок і суджень. В цьому контексті звернення до зарубіжної історіографії є як ніколи актуальним, адже тут йдеться не лише про історіографічний доробок, тематику і фактографію. Проблема має ширше світоглядне значення, важливе для позиціонування України в сучасному світі, образ країни та українців, способи його репрезентації та сприйняття як в самій Україні так і в ширшому світі.

Становлення концепції «Східної Європи», яке спостерігається зараз у західній історіографії, натикається на сформований у минулому стереотип східноєвропейських народів як «сепаратистських, авторитарних, потенційно антисемітських і таких, що загрожують миру»². Нажаль запізнілий процес націєтворення, рівно як і діаспорні впливи стали причиною несвідомої підтримки вітчизняними вченими цього стереотипу, де національна історія подається з точки зору однієї національної групи, «чия єдність виставляється як явище суто виняткове»³.

Оскільки націоналістичні рухи у сприйнятті західної спільноти апріорі мають негативне забарвлення, дуже важливо, щоб така суперечлива тема як історія ОУН і УПА була висвітлена об'єктивно. Аби запобігти втраті Україною іміджу європейської держави заснованої на міцних демократичних традиціях, діаспорний історик В. Косик пропонує, щоб українські історики пильно стежили за працями іноземних дослідників та надавали їм «відповідні документи й вірогідні свідчення про національно-визвольні змагання України, щоб таким чином не допускати до помилкових тверджень, які ... нам [українцям] (додано мною. — Я. П.) дуже шкодять»⁴.

Актуальним є й визначення місця українського національно-визвольного руху 30–50-х рр. ХХ ст. у сучасних концепціях нації та націоналізму.

Звернення до північноамериканської історіографії продиктовано тим, що саме США та Канада стали форпостом розвитку альтернативної радянській концепції української історії, власне як і притаманних їй стереотипів. Ці країни прийняли більшість біженців та переміщених осіб з СРСР у повоєнний період. Тут знаходиться більшість науково-дослідних установ що займаються українською проблематикою.

Своє завдання автор пропонованої читачу книги вбачає у класифікації та комплексному аналізі робіт північноамериканських дослідників українського націоналістичного руху 30-х–50-х рр. ХХ ст., а саме: 1) ідентифікувати основні північноамериканські інституції, пов'язані з дослідженням проблеми ОУН-УПА та з'ясувати чинники, які сприяли її актуалізації в США та Канаді; 2) дослідити хронологію становлення північноамериканської історіографії проблеми ОУН-УПА та історико-

культурне середовище, в якому вона розвивалась; 3) класифікувати відповідно до методологічних підходів, дослідницьких технік та світоглядних позицій наявні праці північноамериканських дослідників; 4) здійснити комплексний аналіз ключових проблем історії ОУН і УПА в північноамериканській історіографії.

Розкриваючи зміст обраної теми дослідження ми дотримувалися принципу історизму та об'єктивізму. Специфіка північноамериканського історичного дискурсу, що зазнав досить потужного впливу соціальних наук зумовила необхідність застосування міждисциплінарного підходу. Реалізація цих принципів стала можливою завдяки використанню загальнонаукових принципів аналізу і синтезу та спеціальних методів: структуралістичного, проблемно-хронологічного, тощо.

Базовий принцип з якого ми виходили була політична нейтральність в оцінці праць північноамериканської історіографії ОУН і УПА. Це не означає, що ми ігноруємо політичну складову проблеми, проте в даному дослідженні праці північноамериканських дослідників оцінюються залежно від новизни поставлених проблем, методології дослідження, аргументованості висновків. Також враховуються час та умови, за яких були написані роботи, аби оцінювати їхню наукову вартість відповідно до історичних обставин, що на нашу думку, дозволить уникнути поверхових оцінок.

Правомірність застосування терміну «північноамериканська історіографія» базується головним чином на політико-географічних критеріях. Система наукових досліджень та світоглядних орієнтирів в університетсько-академічному північноамериканському середовищі є подібною. Праці, які є предметом розгляду запропонованої читачеві монографії, або несуть на собі відбиток академічних традицій північноамериканського університету, або значною мірою є їх запереченням. При цьому як ті, так й інші, здійснювалися в північноамериканському географічному і культурно-політичному просторі.

Під терміном «північноамериканські дослідники» ми маємо на увазі вчених США й Канади, серед яких можна виділити три категорії дослідників:

1) Емігранти, колишні учасники національно-визвольного руху, які, як правило, сповідували ідеологію однієї з фракцій ОУН («мельниківці», «бандерівці», «двійкарі»);

2) Українська діаспора, до якої ми, слідом за канадським дослідником Дж.-П. Хімкою, зараховуємо дітей та онуків післявоєнних емігрантів, що народилися в Америці в 60-ті–70-ті рр.⁵

3) Дослідники українського і неукраїнського походження, праці яких виходять за межі українського етнічно орієнтованого національного наративу.

Ми будемо також звертатися до окремих праць північноамериканських дослідників, що були опубліковані під час т. зв. «європейського періоду», та до окремих досліджень європейських істориків, опублікованих в країнах Північної Америки. Щодо останніх, вважаємо, що правомірність їх використання зумовлюється спільною інтелектуальною традицією у сфері дослідження проблем націоналізму.

Хронологічні рамки формально не означені, оскільки нижня межа є аморфною й тісно пов'язана зі складними процесами репатріації, що тривали у повоєнній Європі протягом 1945–50 рр. Саме в цей період на Заході почали з'являтися перші публіцистичні праці, присвячені українському націоналістичному руху.

Верхню межу слід окреслити 2005 р. — виходом у світ фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з визначення діяльності ОУН і УПА⁶, який є вагомим підсумком вітчизняних наукових досліджень проблеми ОУН-УПА доби незалежності та пропонує концептуальне бачення ролі та місця українського національно-визвольного руху 30–50-х рр. ХХ ст. в українській історії. Це закладає нові оціночні критерії і створює новий історіографічний дискурс проблеми ОУН-УПА.

Окрему увагу читача звертаємо на використання терміну «Захід»/«Західний світ», який в даному дослідженні є узагальнюючий синонім демократичних країн на протизвагу країнам «соцтабору».

Об'єднання абрєвіатур ОУН і УПА шляхом написання через дефіс є правомірним у випадках, коли мова йде про проблему ОУН-УПА як комплексне явище. Для оцінки діяльності українського націоналістичного руху є важливим розуміння відмінності функцій і сфер відповідальності цих двох структур.

Суттєвим ускладненням для необізнаного читача може стати наявність двох груп термінів для одних і тих самих явищ, причому перша дублює другу і навпаки. Перша група термінів використовувалась самою організацією і була введена в науковий обіг тими дослідниками українського національно-визвольного руху, котрі в своїй більшості були колишніми учасниками підпілля. Друга група термінів привнесена вченими-професіоналами, частково із іноземних джерел (німецьких, польських та ін.), а частково становила науково адаптований варіант внутрішньо-організаційних назв. Наприклад, йдеться про використання термінів «конгрес» і «збір», які в розумінні учасників підпілля були тотожними, але для сторонніх створюють труднощі. А тому правильне розуміння тогочасних подій вимагає від дослідника як знання специфічно оунівської термінології, так і їх наукових відповідників. Ми будемо пояснювати значення тих чи інших термінів в процесі викладення матеріалу.

¹ *Snyder T.* Memory of sovereignty and sovereignty over memory: Poland, Lithuania and Ukraine, 1939–1999 // *Memory and power in post-war Europe* / Edited by Jan-Werner Moller. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — P. 39.

² *Богачевська-Хом'як М.* Жінки і розуміння Східної Європи [Електронний ресурс] // Виднокола. — 2001. — № 1. — Режим доступу до журн.: <http://www.vidnokola.kiev.ua/Magazine/N1/Num1.htm>.

³ Там само.

⁴ *Косик В.* Західна історична наука і ми: (Ще до «Історії таємної дипломатії» Жака де Лонєя) // *Визвольний шлях*. — 1970. — № 5. — С. 635.

⁵ *Himka J.-P.* A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America // *Austrian history yearbook*. — 2006 — № 37. — P. 17–31.

⁶ Організація Українських Націоналістів і Українська повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К.: Наукова думка, 2005. — 51 с.

Розділ 1

СТАНОВЛЕННЯ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ ОУН і УПА

1.1. ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.: ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася переходом західної історіографії до постмодерністської історичної парадигми. Сформувавшись на початку 60-х рр., постмодернізм — на відміну від модерністського дискурсу, якій тяжів до побудови універсальних теорій суспільного розвитку і базувався на цінностях епохи Просвітництва, відвертався від глобальних проблем й зосереджувався на дослідженні більш вузьких питань¹. Як влучно відзначила російська дослідниця Н. Селунська: відбулася «заміна телескопу на мікроскоп... [аби] побачити раніше не бачене»². Це вимагало нового інструментарію історичного пізнання, і як наслідок, викликало пошук нових методологічних підходів. Постмодерністи почали активно використовувати міждисциплінарні підходи, залучаючи методи суміжних гуманітарних наук. На перший план висунулася значимість мови та літературознавчих підходів. Об'єктом історичної науки стала інформація, а не дійсність, що приховувалась за нею. Пріоритетним стало вивчення людини, в результаті виникли нові напрямки історичних досліджень, такі як повсякденна історія, історія ментальностей, усна історія, тощо³.

Треба зазначити, що протягом 50-х–70-х рр. досить сильний вплив зберігали методології марксизму та позитивізму. Представники цих напрямків застосовували методи природних наук у сфері гуманітарного та соціального пізнання, досліджуючи причинно-наслідкові зв'язки та закономірності соціальних явищ⁴. Однак постмодернізм залишався на домінуючих позиціях і досяг свого найбільшого розквіту у 80-і–90-і рр. ХХ ст.

Позначений сильним впливом філософської та релігійної традиції Сходу, постмодернізм запозичив звідти свою аполітичність та комплікативний і цитуючий характер викладу матеріалу. Як зазначає російська дослідниця північноамериканської історіографії М. Кухарцева, вищевказані якості в поєднанні з відсутністю єдиного спрямовуючого принципу постмодерністського дискурсу, стали причиною тієї кризи, в якій зараз знаходиться сучасна світова історична наука⁵.

Однак, саме в рамках постмодерністського дискурсу було піднято проблему взаємодії локальних та всесвітньої історій. М. Кухарцева вказує, що сьогодні «Захід асимілює решту світу» шляхом поступової інтеграції локальних історій в одну загальносвітову під егідою Заходу. Цей процес пришвидшується глобалізацією історичної науки, яка знаходить свій вираз

у «взаємопроникненні національних і регіональних наукових шкіл та методологічних течій»⁶. Незважаючи на те, що постмодерністи заперечують періодизацію, на сьогодні в історичній науці йде інтенсивний пошук певної універсальної періодизації, яка б поєднала «логічне й хронологічне, географічне й етнічне, психологічне й соціальне, свідоме й несвідоме»⁷.

Західноцентристські тенденції сучасної світової історичної думки висувають північноамериканську історичну науку, зокрема американську, в авангард світової історичної думки, як країни, що є основним виразником традиційної для Заходу історичної парадигми.

Без розуміння специфіки розвитку північноамериканської історіографії неможливо дати об'єктивну оцінку стану розробки проблеми ООН-УПА в США та Канаді. Тому ми пропонуємо загальний аналіз головних тенденцій розвитку історичної науки в американському суспільстві. До того ж, в жодній іншій країні світу історична наука не обслуговує соціально-політичні потреби так, як це має місце в США. Як слушно зауважив український дослідник К. Гломозда: «США не зазнавали штучного впливу і відтак те місце, яке посіла історична наука в цій країні, можна вважати наслідком об'єктивних процесів, як і характер соціальних потреб в історичних знаннях»⁸.

Російські дослідники зарубіжної історіографії І. Дементьєв та В. Соргін виділяли два періоди у післявоєнній американській історіографії: 40–50-ті рр. та 60–90-ті рр.⁹. В основу даної періодизації покладені як суспільно-економічні, так і зовнішньополітичні чинники, мова про які піде нижче. До запропонованої періодизації варто додати третій період, початок якому було покладено терористичними атаками 11 вересня 2001 р.

Теорія винятковості американського досвіду та пануючий в історичній науці провіденціалізм стали причиною крайнього американоцентризму. Довгий час в американській історичній науці панували концепції консенсусу та прогресизму. Перша базувалася на ідеї безконфліктності американського суспільства, оскільки вважалося, що в його основі лежить єдина ідеологія пуританства, а отже, «американське суспільство на своєму історичному шляху характеризувалося єдністю щодо фундаментальних питань суспільно-політичного устрою й відсутністю будь-яких значних конфліктів суспільно-політичного характеру»¹⁰. Друга вивчала історію економічних відносин, вважаючи що в основі будь-яких соціальних конфліктів лежать лише економічні чинники. Дослідження власне американської історії й досі залишаються пріоритетними для істориків США¹¹.

Глобальні потрясіння ХХ ст. — Перша і особливо Друга світові війни — змусили США відмовитись від застарілої доктрини Монро й перейти до здійснення активної міжнародної політики. Як результат, повоєнний розвиток був пов'язаний з прагненням американської науки дослідити минуле цілого світу¹².

Закінчення Другої світової війни співпало в часі з початком ядерної епохи. В умовах стрімкого перетворення колишнього союзника у ворога номер один, в США виник попит на політичні та стратегічні дослідження розвитку Східної Європи та Радянського Союзу. Якщо до 1945 р. на кожен монографію чи докторську дисертацію по зарубіжній історії припадало більше десятка книг по американській історії, то у 50-х–70-х роках американській тематиці присвячувалось трохи більше половини всіх історичних праць¹³.

Початок «холодної війни» покликав до життя таку дисципліну як советологія. Її становлення відбувалося протягом 25 років. Враховуючи гуманітарний профіль дисципліни, цей процес тісно переплітався з розвитком інших сфер гуманітарного знання, зокрема й історії. Більш того, саме історики становили переважну кількість науковців, задіяних у советологічних дослідженнях.

Аби задовольнити високий попит на ці дослідження було створено ряд центрів при університетах США: Російський інститут в Колумбійському університеті (1946), Російський дослідницький центр в Гарварді (1948), Центр слов'янських і східноєвропейських досліджень в Каліфорнійському університеті — Берклі (1957). Серед них існувала спеціалізація. Наприклад, в Колумбійському університеті займалися переважно політикою та ідеологією (З. Бжезінський), тоді як в Гарварді зосереджувалися на вивченні радянської економіки (А. Бергсон, А. Гершенкрон)¹⁴.

Советологія щедро фінансувалася як приватними корпораціями (фонди Рокфеллера, Карнегі, Форда), так і державними структурами, такими як міністерство оборони США та ЦРУ, оскільки більшість советологічних центрів було пов'язано з розвідкою та військово-промисловим комплексом. Російський дослідник А. Некрасов вважає, що в 50-і рр. «можна говорити не лише про вплив холодної війни на американську советологію, але й про те, що вона сама стає одним з знарядь холодної війни»¹⁵. Саме в цей період в рамках советології з'являється теорія про тоталітарну природу СРСР

Ряд соціально-економічних потрясінь (рух афро-американського населення за громадянські права, в'єтнамська війна та антивоєнні виступи, Уотергейтський скандал), що спіткали США протягом 60-х–70-х рр., спровокували тотальну ревізію попередніх поглядів та підходів до вивчення історії суспільства і міжнародних відносин. Престиж гуманітарного знання почав збільшуватися. В історичній науці виник окремий напрямок, що отримав назву «нової наукової історії», яка взяла на озброєння міждисциплінарний підхід (запозичення методів соціології, політології, психології, антропології, етнографії і демографії), кількісні методи досліджень¹⁶.

Історики стали активно залучати до державної служби. Зокрема, в Міністерстві оборони США близько третини федеральних службовців були фаховими істориками. Держдепартамент тримав у своєму штаті 25 істориків, до

обов'язків яких входила як підготовка документів для офіційної серії «Зовнішня політика Сполучених Штатів», так і створення закритих досліджень з питань зовнішньої політики. На посадах радників та державних секретарів також перебували професійні історики (З. Бжезинський, Г. Кіссінджер)¹⁷.

У 1965 р. для фінансування гуманітарних досліджень уряд США створив Національний гуманітарний фонд зі щорічним бюджетом у 150 млн. дол. США¹⁸. Щедре фінансування, особливо з приватних фондів, мало свій зворотній бік, оскільки ставки робилися перш за все на комерційний успіх проекту. Широке залучення державою істориків для вирішення прагматичних завдань сприяло політизації історії та розповсюдженню методу case-study (вивчення окремої події)¹⁹. Тенденція до комерціалізації історії, закладена ще в 70-х рр. ХХ ст., справила негативний вплив на розвиток історичного знання в цілому. Як зазначає Н. Селунська, на сучасному етапі професійна історична наука має боротися «за формування історичної свідомості суспільства на інформаційному полі, де діють закони ринку, де їй протистоять ЗМІ, які сприймають історію як комерційний продукт». Така тенденція є небезпечною, оскільки породжує велику кількість «дилетантів від історії». Якщо, наприклад в Німеччині та Франції історики проявляють стійкість у цьому питанні, то у США, навпаки, «домінує теза про необхідність завоювання найбільшої читацької й телевізійної аудиторії шляхом зближення історії зі ЗМІ за рахунок часткової втрати істориками норм професіоналізму»²⁰. Дану тенденцію варто враховувати при аналізі праць американських дослідників. Не останню роль може зіграти й етнічна приналежність історика, яка часом призводить до тенденційності у висвітленні контрверсійних подій минулого.

Повертаючись до загального огляду американської історіографії, зазначимо, що тотальний ревізйонізм у сфері гуманітарних наук позначився й на советології. Дослідники Радянського Союзу звернули увагу на соціально-економічні аспекти. В рамках політичної історії пріоритетним стало вивчення опозиційних рухів у середині компартії, що здійснювалось крізь призму альтернативної історії²¹.

Новим викликом для розвитку советології став розпад Радянського Союзу, в результаті чого советологи втратили предмет дослідження. Ситуацію ускладнювала й методологічна криза, що охопила всю світову історичну науку. Оскільки існування будь-якої наукової дисципліни обумовлюється наявністю двох факторів: предмету дослідження та методології, советологи опинилися в ситуації невизначеності щодо подальшого існування даного напрямку досліджень.

Короткий період розгубленості змінився появою великої кількості досліджень, присвячених країнам пострадянського простору та Східної Європи. Нові політичні реалії вимагали переосмислення історії цілого регіону, старі

підходи не могли дати відповіді на нові питання. Каменем спотикання став тривалий період бездержавного існування східноєвропейських народів, або ж існування в якості буферних держав, зі штучними кордонами, які не завжди співпадали з етнічними територіями. Це унеможливило дослідження історії в раках традиційної концепції «національної держави», й змусило дослідників вдатися до пошуку нового інструментарію.

Відомий американський дослідник М. фон Хаген був одним з перших, хто зробив спробу дати визначення новому методологічному підходу, який став домінуючим серед сучасних дослідників Східної Європи. Він назвав його євразійською антипарадигмою. Визначення даного підходу як антипарадигми автор пояснює втратою державою своїх позицій в якості головного об'єкта дослідження. М. фон Хаген констатує: «євразійська антипарадигма кинула виклик державі з її фіксованими кордонами, як головному методу організації історичного дослідження, євразійська антипарадигма віддає перевагу порівняльним та взаємодіючим історіям народів, ідей та продуктів культури»²². Даний підхід в найбільш повній мірі відображає сучасну для історії тенденцію розмиття часових меж та кордонів. В умовах глобалізації історичного процесу та пошуку універсальної періодизації історії ця концепція забезпечує маневреність історичних досліджень.

На сьогодні можна констатувати, що цей методологічний підхід остаточно оформився у концепцію, яка отримала назву транснаціональної історії. Оскільки останні дослідження українського націоналізму, як власне й всієї історії Східної Європи здійснюються переважно в цьому методологічному ключі, вважаємо за доцільне зупинитися на її характеристичні більш детально.

Більшість істориків погоджується, що новий напрямок є результатом взаємодії як суто інтелектуальних так і політичних чинників, адже саме після 1989–91 рр. склалася ситуація, яка дозволила вийти за рамки національної історії²³.

Американський історик А. Тайрелл вважає що офіційним виходом даного напрямку на авансцену історичної науки став 1992 р., коли «Journal of American History» присвятив спеціальний випуск проблемі «інтернаціоналізації» американської історії. У 1998 р. головний редактор цього журналу Д. Телен, організував у Інституті соціальної історії (Амстердам, Нідерланди) спеціальний семінар щодо транснаціональних підходів, згодом опублікувавши праці учасників семінару у спеціальному випуску «The Nation and Beyond. Transnational Perspectives on United States History» («Поza кордонами нації. Транснаціональна перспектива історії США»), що вийшов у грудні 1999 р.

В той же час американський історик відмічає, що не дивлячись на відносну новизну дослідницького проекту, термін «транснаціональна» є досить старим у історичному та соціологічному дискурсі. Він широко

використовувався політологами при дослідженні діяльності мультинаціональних корпорації та міжнародних профсоюзів у 1970-х рр. Це зайвий раз підтверджує вплив міждисциплінарних підходів на американську історичну науку.

Нова транснаціональна історія, на думку А. Тайрелла, пов'язана, проте не тотожна глобалізації, всесвітній чи компаративній історії. Вона взагалі відкидає глобалізацію через спорідненість останньої з модернізаційною теорією, що концентрується на однонаправленій діяльності та уніфікації світу. А. Тайрелл пише: «Поняття транснаціонального є більш широким, але менш охоплюючим ніж детерміністичні чи однонаправлені догми глобалізації, чи узагальнююча термінологія «транс-кордону», що може стосуватися кордонів всередині національної держави, включаючи муніципалітети. Мета транснаціонального лейблу насправді більш конкретна: сфокусуватися на відносинах між нацією та факторами поза межами нації». Витоки інтелектуальної традиції транснаціональних досліджень автор вбачає у працях основоположників школи «Анналів» М. Блока та Л. Февра, які стали першими хто під впливом географії застосував методи кроскультурної та регіональної історії. Саме через ці впливи появу транснаціональної історії досить часто пов'язують з т. зв. «просторовим поворотом» (spatial turn) в історії²⁴.

У центрі дослідження транснаціональної історії університетського коледжу Лондону вважають, що мета транснаціональних та компаративних досліджень історії полягає у подоланні двох негативних тенденцій: 1) зображення національними історіографіями унікальності історичного досвіду власних народів та негативному відношенню «до інших»; 2) висвітлення певних спільнот та регіонів як інтелектуальних та економічних колоній Заходу²⁵.

На думку А. Тайрелла, концепція транснаціональної історії дала можливість вченим зрозуміти важливість нації в той же час контекстуалізувати її розвиток. Прибічники транснаціональної історії як правило відокремлюють свою роботу від компаративної історії, тим не менш їм постійно доводиться пояснювати що компаративна історія є складовою транснаціональних підходів, навіть не дивлячись на те що вони не є тотожними²⁶.

Ця думка знаходить свій розвиток у дослідженні німецького історика Ф. Тера, який відмічає великий потенціал компаративного підходу. Він виділяє окремі методологічні підходи, які дозволять поєднати вивчення історії України з іншими країнами Європи. Німецький дослідник детально зупиняється на методі «культурного трансферу».

Трансферний підхід робить акцент не на «впливах», а концентрується на процесах пристосування та використання, досліджуючи яким чином локальні культури використовують і трансформують імпортовану культуру

продукцію. Адже територіальні суб'єкти та групи, що сприймають себе як відсталі мають надзвичайно потужну тенденцію заглядати через кордон та імпортувати і адаптувати культурну продукцію з-за кордону. Ф. Тер пише: «Порівняння себе» було рушійною силою у Центрально-Східній Європі та українській історії починаючи з часів Просвітництва. Воно не було суворо обмежене лише рамками культури у вузькому її значенні»²⁷. Дане твердження є справедливим щодо українського націоналізму, ідеї якого були запозичені з Заходу.

Однак, не дивлячись на зростаючу популярність даного підходу, не всі поділяють оптимізм щодо перспектив транснаціональної парадигми. Американський історик М. Макгерр непокоїться що занадто різкий поворот до транснаціональної історії може призвести «до відчуження від нашої аудиторії, яка, принаймні у США, все ще задається занадто націоналістичною»²⁸. Якщо у багатонаціональному американському суспільстві, що відоме своєю толерантністю та політкоректністю існують такі потужні національні сентименти, то що можна казати про молоду українську державу, чий суверенітет та цілісність постійно піддаються сумніву, як окремими вітчизняними так і рядом зарубіжних експертів.

Австралійська дослідниця Дж. Метьюз також звертає увагу на цю проблему. Вона пише: «Для істориків, що пишуть про інші суспільства, може здаватися, що справа не надто стосується діла, але для тих, хто досліджує історію свого власного суспільства, і хто таким чином звик мати справу з чутливими історичними питаннями, що мають політичне значення, проблема втрати релевантності і читачів може бути дуже актуальною. Спокуса писати виключно для міжнародної наукової аудиторії може привести до історії, що концентрується на викладі місцевого матеріалу тільки у випадку, коли він висвітлює міжнародні наукові проблеми. Як правило, це означає публікації тільки у спеціалізованих журналах чи в дорогих виданнях, що мало відомі і часто малоцікаві місцевій аудиторії. В результаті існує небезпека, що народ, історію якого ми пишемо, не буде майже нічого знати про нашу роботу, а якщо й знатиме, вони зрозуміють що насправді ми звертаємося не до них»²⁹.

Дж. Метьюз застерігає науковців від спокуси того, що можна визначити як «чиста наука». Аналогічний процес мав місце у літературі доби модернізму, коли ряд письменників виступили з концепцією «чистого мистецтва», заглибившись в світ суб'єктивних асоціацій. Можливо ситуація, що склалася зараз в історичній науці, є закономірним результатом впливу постмодерністського дискурсу з його інтертекстуальністю. Проте, вчені-історики не можуть ігнорувати свою цільову аудиторію, рівно як і ту соціальну функцію, що апріорі покладено на історичну дисципліну, подобається це комусь чи ні. Історія будь-якого народу позиціонує його у

просторі і часі, визначає його національну ідентичність та образ «іншого». Прагнення визначити своє місце у світі є психологічною рисою людини і, як показує практика останнього десятиліття, процес глобалізації лише посилив одвічне питання: хто ми? Не випадково саме ця назва винесена в заголовок однієї з останніх книг відомого американського дослідника С. Гангінтона³⁰.

Коли «старі» нації світу задаються питанням переосмислення власної ідентичності, українці все ще перебувають в процесі її пошуку, і історія та історики відіграють тут провідну роль. Цікаво, що Дж. Метьюз робить свої висновки, базуючись на аналізі стану історичних досліджень в Австралії. Той факт, що все вищесказане справедливе і для східноєвропейського регіону, є прямим і незаперечним свідченням глобалізації історичної науки.

Аналіз останніх тенденцій північноамериканського історичного дискурсу дозволяє зрозуміти, чим керуються сучасні зарубіжні дослідники, коли обирають українську проблематику зокрема, й проблему українського націоналізму. Це пояснює кількісну диспропорцію у бік досліджень Другої світової війни та повоєнного періоду, в рамках яких є можливість більш широко застосовувати нові методологічні підходи.

В умовах глобалізації розуміння останніх тенденцій сучасного історичного дискурсу для вітчизняних істориків є базовою умовою для створення якісного наукового продукту, вільного від крайнощів політичних оцінок та негативних впливів новітніх методологій.

Підсумовуючи, зазначимо, що американоцентризм історичної науки США не є чимось унікальним. Таку саму картину ми спостерігаємо в Європі, оскільки американська і європейська історичні школи належать до західної парадигми й сягають своїм корінням епохи Просвітництва. Однак, історичні умови розвитку сприяли окремішності американського континенту, а свідомо політика, заснована на принципі взаємного невтручання у справи американського і європейського континентів (доктрина Монро), досить довгий час залишала США поза орбітою світової політики.

Друга світова війна, з якої США вийшла ядерною державою, та відбудова зруйнованої війною Європи, головним кредитором якої стала Америка, зробили її першою супердержавою світу. Початок «холодної війни» покликав до життя велику кількість історичних розвідок в галузі як всесвітньої історії, так і історій окремих регіонів, що сприяло всебічному розвитку історичної науки в США.

Державна політика розвитку історичної науки була спрямована на створення штату аналітиків, які б забезпечили адекватну відповідь США вимогам часу. Основною рисою американської історичної науки другої половини ХХ ст. став її прикладний характер та широке використання прогностичної функції історії. Саме прикладний характер історичних знань

зумовив залучення міждисциплінарних підходів та методів з суміжних галузей науки. Якнайкраще справедливність даних положень ілюструє собою советологія.

Розпад СРСР та прискорення глобалізаційних процесів дало поштовх для розвитку нової методології, що виходить за рамки традиційної західної парадигми «національної держави». На сучасному етапі історія, власне як й історики, все більше втрачають національну ідентичність. А отже останні дослідження американських істориків все частіше стають результатом впливів не суто американського, а глобального політико-ідеологічного та інтелектуального контексту. Разом з тим висока мобільність американської академічної спільноти та потужний науково-освітній потенціал дозволяє говорити про США як про глобального лідера та основоположника світових наукових тенденцій взагалі та історичних зокрема.

1.2. СТВОРЕННЯ ОСЕРЕДКІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ В КРАЇНАХ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

Становлення історіографії будь-якої проблеми розвивається за відомим сценарієм: накопичення та систематизація емпіричного матеріалу — теоретико-методологічне осмислення — формування концепції. Аби розкрити цю тріступеневу схему, необхідно дати відповіді на такі питання: що або хто дає імпульс для дослідження; які чинники впливають на вибір дослідниками тих чи інших аспектів проблеми; яким чином змінюється зацікавленість вчених в окремих аспектах проблеми; коли дослідження певної проблеми можна вважати вичерпаним. В нашому випадку треба ще й показати, як всі ці процеси переломлюються в світлі північноамериканської історіографії. Особливу цікавість викликає динаміка актуальності проблеми ОУН-УПА в північноамериканській історіографії та супутні чинники. Під останніми ми розуміємо явища об'єктивного характеру, які мали корегуючий вплив на вибір напрямків дослідження цієї проблеми і зумовлювались тим, що проблема ОУН-УПА досліджувалась в умовах іншої соціально-культурної дійсності, а це, в свою чергу, мало як позитивні, так і негативні наслідки.

Поява перших досліджень з історії ОУН і УПА у США та Канаді є цілком логічною, оскільки тут вже існувала досить розвинена українська наукова база (університети, бібліотеки, наукові товариства, газети, тощо) і були в наявності джерела по цій проблематиці. Однак, аби відповісти на поставлені вище запитання, необхідно розглянути, за яких умов відбувався процес становлення осередків дослідження проблеми ОУН-УПА. На нашу думку, для цілісності загальної картини варто охарактеризувати соціально-історичні умови формування діаспорної історичної науки, яка згодом стане

базою, на ґрунті якої виросте північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. Для цього відстежимо причини та напрямки основних еміграційних хвиль.

Перша — трудова хвиля еміграції (кінець XIX ст. — початок XX ст.) була спрямована головним чином в Північну Америку³¹. Вже сама причина еміграції вказує на суто практичні пріоритети перших українських емігрантів. Поява інтересу до українознавства серед емігрантів першої хвилі відмічається лише наприкінці 30-х рр. та на початку 40-х рр. XX ст.³². Друга хвиля, політична за своїм характером, була спрямована до європейських країн і органічно поєднувалась з процесами становлення національно-визвольного руху, що відбувалися на той час у Західній Україні. Українська політична еміграція міжвоєнного періоду створила передумови для формування досить потужної наукової інфраструктури. Серед піонерів треба відзначити діяльність Українського Вільного Університету (УВУ) у Празі, який сприяв не тільки збереженню української науки, але й плекав молоде покоління українських вчених³³. Третя хвиля еміграції, теж політична, припадає на повоєнний період. Весь потік біженців від радянського режиму був тоді спрямований до західних зон окупації, сюди також пробилися окремі підрозділи УПА. Саме наприкінці 1945 р. у західній пресі з'являються перші публікації, присвячені діяльності ОУН-УПА. І хоча часто інформація була не зовсім достовірна або перекручена, як зазначає львівський дослідник Ю. Романишин, «розголос боротьби ОУН-УПА у світі був куди більший, ніж розголос Визвольної війни 1917–1920 рр.»³⁴. Крім того, політичні емігранти третьої хвилі усвідомлювали що Захід не піде на конфронтацію з СРСР заради незалежної України. Необхідність запропонувати альтернативне бачення майбутнього України ніж «українська державність» в рамках СРСР, змусила українських емігрантів вдатися до формування власних наукових установ. Так, у листопаді 1945 р. було створено Українську Вільну Академію Наук (УВАН) з центром у Аугсбурзі³⁵, та відновлено діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) у Сарселі (Франція)³⁶. Це прискорило процеси, які, за влучним визначенням дослідниці історії української історичної науки І. Колесник, сприяли розподілу українського наукового простору на радянську та діаспорну історичну науку, зі всіма характерними для такої ситуації негативними наслідками, як-то: «...ідейна нетерпимість, агресивність, репресивний стиль мислення, ознаками якого був етичний ідеал боротьби, конфронтації, звинувачення один одного у комунізмі чи націоналізмі»³⁷.

Відомо, що на початку війни уряди США та Канади доклали чимало зусиль для стримування будь-яких проявів зовнішньополітичних симпатій українців в своїх країнах, оскільки український національно-визвольний рух становив загрозу цілісності Радянського Союзу, який був ключовим

союзником у війні з Німеччиною. Як стверджують канадські дослідники Л. Луцук та Б. Кордан, «над українськими емігрантами було посилено нагляд, а між службами безпеки Великобританії, Сполучених Штатів і Канади налагоджено регулярний обмін докладною інформацією щодо них»³⁸. І хоча у післявоєнний період в умовах становлення біполярного світу постановка українського питання на міжнародному рівні була неможливою, все ж таки почав спрацьовувати принцип: «ворог мого ворога — мій друг».

Більшості західних українців вдалося уникнути насильницької репатріації до СРСР, оскільки на початок Другої світової війни вони не були громадянами Радянського Союзу. Завдяки тому, що в 1947–48 рр. уряди США і Канади відкрили двері для біженців та «переміщених осіб» із зруйнованої війною Європи, відбувся масовий відтік українців до США та Канади³⁹.

Загалом з третьою хвилею української еміграції до Канади потрапило 37 тисяч українців, до США — близько 100 тисяч⁴⁰. Високий середній інтелектуальний рівень українських іммігрантів «третьої хвилі еміграції» та наявність серед них значної кількості свідомого національного елементу в поєднанні з розвиненою інфраструктурою української північноамериканської діаспори, призвів до остаточного переміщення центрів української еміграційного життя з Європи до США та Канади.

Однак практично всі північноамериканські дослідники історії ОУН і УПА чий шлях до Нового світу проліг через Європу, мають в своєму арсеналі творчий доробок «європейського періоду». Така ситуація зумовлена тим, що частина українців, що потрапили до Північної Америки, певний час проживала в Великобританії, Бельгії, Франції та інших європейських країнах. До того ж остаточне оформлення закордонного проводу ОУН також відбувалося на європейському континенті. Зокрема, С. Бандера своїм осідком в післявоєнній Європі обрав Мюнхен, який ще довгий час залишався головним осередком політичного і культурного українського життя в Старому світі.

Остаточне оформлення «третьої хвилі» української еміграції в США та Канаді закінчилося в середині 50-х рр. ХХ ст. В будь-якому разі необхідно враховувати роботи «європейського періоду» аби відстежити, як еволюціонували погляди того чи іншого дослідника, як змінювалась актуальність проблематики ОУН-УПА і методології дослідження проблеми, та яку роль у дослідженнях українського національно-визвольного руху відіграло нове культурне середовище.

Внаслідок масового відтоку українців за океан українські наукові заклади у Європі втратили значну кількість студентів та викладачів⁴¹. У 1949 р. до Вінніпегу (Канада) переїхала президія УВАН, а в 1950 р. постало американське відділення УВАН зі штаб-квартирою у Нью-Йорку та філіями у Вашингтоні, Детройті, Денвері та Філадельфії⁴². Суттєвих структурних змін

зазнало й НТШ. У 1955 р. були створені автономні відділи НТШ у США, Канаді, Австралії. Головуючу функцію стала виконувати Головна рада наукового товариства (Сарсель, Франція)⁴³.

УВУ, який перемістився з Праги до Мюнхену, став європейським осередком української культури. Протягом 1950–1972 рр. при ньому діяв Інститут вивчення СРСР, фінансову підтримку якого здійснювали США⁴⁴. Однак перодові позиції заокеанських осередків українознавства посилювалися з кожним роком. У 1973 р. при Гарвардському університеті було створено Український дослідницький інститут (Harvard Ukrainian Research Institute — HURI)⁴⁵, а 1976 р. — при Альбертському університеті в Едмонтоні — Канадський інститут українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies — CIUS)⁴⁶.

Зацікавлення українознавством в канадських університетах, як вже згадувалось, виникло на рубежі 30–40-х рр. Помітний розквіт українознавчих студій намітився у 50-х рр., особливо у зв'язку з напливом «нової» еміграції⁴⁷. Підтвердженням цього є запропонований діаспорним дослідником Б. Винаром аналіз англomовних дисертацій з української проблематики, написаних протягом 1928–1986 рр. Якщо в період з 1928 до 1950 рр. загальна кількість українознавчих студій обмежувалась 12 дисертаціями, то після 1950 року намітилася тенденція до зростання. Протягом 1971–1980 рр. кількість дисертацій захищених по українській проблематиці сягнула рекордної цифри — 153, з яких 29 — з історії України, 16 — з політології і 4 — з історії міжнародних відносин, проти 3 — з історії, 1 — з політології та 1 — з історії міжнародних відносин, написаних до 1950 року⁴⁸. На жаль, дослідник не подає окремих відомостей, скільки праць було присвячено проблемі ОУН-УПА. Також Б. Винар вказує на існування значної кількості робіт, що торкалися українських питань в контексті більших широких досліджень⁴⁹.

Напрямки діяльності українських наукових центрів США і Канади дещо різнилися. Канада, як країна що активно приймає іммігрантів, але залишається осторонь великої політики, перш за все переймається забезпеченням внутрішньої стабільності свого багатонаціонального суспільства. Пріоритетом досліджень канадських українознавчих центрів, окрім історії України, залишається історія та сьогодення українців Канади. Фінансування наукових установ української діаспори в Канаді здійснювалось за рахунок українських приватних фондів (П. Яцика, Михайла і Дарії Ковальських, родини Стасюків)⁵⁰.

У США попит на дослідження української проблематики був зумовлений тогочасною політичною кон'юнктурою. Фактично існувало держзамовлення на дослідження радянської проблематики. Особлива увага приділялася вивченню проблеми національного питання в СРСР, оскільки, як справедливо вважали американські урядовці, саме національні рухи

«неросійських» народів могли суттєво послабити Радянський Союз. Тому не дивно, що до співпраці було залучено багато українських вчених. Цікавість до національних проблем СРСР сприяла розвитку українських еміграційних установ. Так, УВАН отримала дотації на друкування свого журналу «Аннали» («The Annals») від фундації ім. Г. Форда. В рамках дослідницької програми по СРСР («Research Program on the USSR»), що діяла при Колумбійському університеті протягом 1950–1955 рр., 33 члени УВАН змогли опублікувати свої дослідження⁵¹. Однак, така цікавість до національних питань СРСР досить швидко згасла, її місце заступила концепція «політики стримування», як наслідок інтерес до української проблематики серед широкого загалу американських вчених впав.

Окремо слід вказати, що в 1965 р. в США було створено Українське історичне товариство (УІТ), мета якого полягала у збереженні і розбудові альтернативної радянській методології української історичної науки, в основу якої було покладено концепцію М. Грушевського⁵². Творчий доробок членів товариства по цілому спектру проблем української історії, знайшов своє відображення на сторінках часопису «Український історик».

Зазначене вище дає можливість констатувати цілковите інституційне оформлення української історичної науки у Північній Америці.

На відміну від еміграції, статичній в своєму способі мислення, нове покоління українців, власне діаспора (за визначенням Дж.-П. Хімки), ввібрало в себе вплив північноамериканського інтелектуального і культурного середовища. По-перше, молоді вчені отримували освіту в університетах США і Канади, а тому засвоювали сучасні північноамериканські концепції історичного розвитку. По-друге, більшість з них за фахом були політологами і, відповідно, застосовували набір методів політологічної науки⁵³. Це дозволило переглянути окремі позиції створені в рамках емігрантської історіографії проблеми ОУН і УПА.

Найбільшої популярності політичні науки набули в 50-х–60-х роках в США, саме в той час українське питання зацікавило багатьох неукраїнських політологів, таких як Дж. Армстронг, Р. Салівант, М. Лютер⁵⁴. Популярність політології не спадала і в 70-і рр. На думку Б. Боцюрківа, дослідників приваблювала «відносна «молодість» цієї дисципліни, її «соціологізація» (що послабила наголос на державу як центр політичних студій), а при тому й факт формального членства України в ООН та розголос, які набрали опозиційні процеси в УРСР, все це створило кращі умови для ставлення української проблематики в політичних науках чим у низці інших дисциплін...»⁵⁵.

Підходячи безпосередньо до процесу становлення досліджень історії ОУН і УПА в США та Канаді треба відмітити важливу роль Об'єднання колишніх вояків УПА США та Канади (ОКВ УПА) та Товариства колишніх

вояків УПА ім. ген. Тараса Чупринки ЗДА і Канади (ТКВ УПА), які всіляко сприяли популяризації проблеми ОУН-УПА в Північній Америці, доклавши чимало зусиль для створення необхідної для досліджень історії ОУН і УПА джерельної бази⁵⁶.

Загалом, за задумом проводу ОУН та Української Головної Визвольної Ради (УГВР) що виконувала функції уряду, саме українська еміграція мала стати речником українського національно-визвольного руху на Заході. У своєму зверненні від жовтня 1949 р. воююча Україна вимагала від еміграції, по-перше, стати гідним репрезентантом українського народу, і, полишивши партійну ворожнечу, вести роз'яснювальну роботу на Заході, показуючи, за що борються українці в СРСР; по-друге, поклала на еміграцію відповідальність за створення антибільшовицького фронту⁵⁷. Звертаючись окремо до представників різних професій, провідники українського національно-визвольного руху просили: «Докладіть усіх зусиль до якнайкращого розвитку українознавства, бо саме воно піддається на землях жажливим перекрученням і фальшуванням з боку російсько-більшовицьких окупантів»⁵⁸. Не обмежуючись лише закликом, провід ОУН відправляв свої підрозділи пробиватися до західних зон окупації, покладаючи великі сподівання на привернення уваги Заходу до українського питання.

Початок дослідження проблеми ОУН-УПА на Заході було покладено появою перших газетних повідомлень про український національно-визвольний рух. Вперше ця інформація з'явилася в українській емігрантській пресі Канади⁵⁹. Період накопичення матеріалу характеризувався виходом у світ мемуарної літератури та появою праць наративного характеру⁶⁰.

Спад українсько-радянського протистояння намітився у 1950 р. після загибелі лідера націоналістичного руху Р. Шухевича. На цей момент на Заході силами українських емігрантів активно пропагувалася боротьба українського народу за незалежність. А на початку 50-х рр. побачили світ перші роботи по окремим питанням історії ОУН і УПА.

Отже, можна говорити про те, що формування історіографії проблеми ОУН-УПА розпочалося на завершальній стадії існування самого націоналістичного руху, тобто до того моменту, як даний феномен став історією. Це значною мірою пояснює наявність великої кількості публіцистичних робіт з цього питання, які треба враховувати при аналізі північноамериканської історіографії проблеми ОУН і УПА.

Оскільки північноамериканська історіографія проблеми ОУН-УПА виникла і тривалий час існувала в умовах «холодної війни», вважаємо за доцільне дати загальний огляд джерел по історії ОУН і УПА що були доступні на Заході до початку «перебудови», яка власне й відкрила радянські архіви для західних дослідників.

Значну за кількістю групу джерел становлять спогади ветеранів УПА та колишніх учасників збройного підпілля. Істотна кількість документів зберігається в західних архівах. Як справедливо зазначив канадський дослідник Т. Гунчак, це дає змогу зрозуміти «рівень зацікавлення даної країни в цій проблемі»⁶¹. Серед важливих архівів дослідник вказує на архіви польського еміграційного уряду (Інститут Сікорського) та Армії Крайової (Studium Armiji Podziemnej), що знаходяться в Лондоні, документи державних архівів Німеччини та Архів Закордонного представництва (ЗП) УГВР. Взагалі, Т. Гунчак припускає що є великий обсяг засекречених документів як у США, так і у Великобританії⁶². Правильність цього припущення була підтверджена, коли, відповідно до законодавства США, почалося оприлюднення окремих документів ЦРУ⁶³. В 2005 р. уряд Великобританії оприлюднив секретні документи по дивізії СС «Галичина»⁶⁴. Хоча дана проблема не торкається історії ОУН і УПА напряму, все ж таки дає цікаву інформацію стосовно того як приймалося рішення про надання притулку певним категоріям переміщених осіб.

Дуже велика робота у збиранні документів здійснювалася редакційною колегією «Літопису УПА», що була зорганізована за підтримки товариств колишніх вояків УПА⁶⁵. У цій роботі, окрім вже згаданих архівів ЗП УГВР, німецьких архівів та національного архіву США, було також залучено Архів ОУН (з), що складається головним чином із колишнього архіву місії УПА, та архів Закордонних частин ОУН. Останній, як зазначає редактор «Літопису» Є. Штендера, не має вартісних матеріалів⁶⁶. Довгий час саме матеріали «Літопису УПА» становили основу джерельної бази проблеми ОУН-УПА. Жорсткій критиці це багатотомне видання було піддане новим поколінням американських істориків, які отримали доступ до радянських та польських архівів. Зокрема, А. Рудлінг звинувачує редакцію «Літопису» в тенденційному підборі матеріалу, який виключав практично всю інформацію щодо проблем антисемітизму, колабораціонізму та Волинської трагедії. Натомість, велика увага приділялася операції «Вісла» та III-му конгресу ОУН 1943 р. як кульмінаційній події в розвитку українського інтегрального націоналізму⁶⁷.

Серед цікавих джерел варто назвати періодичні видання, що виходили легально під час німецької окупації. Збірки цих видань є в бібліотеці Конгресу США, в бібліотеці Стенфордського університету та в Інституті світової торгівлі (м. Кіль, Німеччина). Польська підпільна преса представлена невеликою збіркою в бібліотеці Г. Гувера⁶⁸.

Північноамериканські дослідники мали доступ і до радянських джерел, таких як підпільна преса радянських партизан, збірки документів Нюрнберзького процесу, спогадів колишніх червоних партизан. Ступінь об'єктивності поданих ними фактів був різним. На думку діаспорного дослідника

І. Каменецького, пропагандистсько-тенденційний зміст документальних збірок врівноважувався спогадами партизанів, які були досить об'єктивні і давали змогу прочитати дещо й поміж рядками⁶⁹. Широка робота по збиранню джерел здійснювалась й окремими науковцями: В. Косиком, П. Потічним, І. Каменецьким. Так, В. Косик та І. Каменецький видали велику кількість джерел, що стосуються проблеми німецької окупації України⁷⁰. П. Потічний, сфера наукових інтересів якого лежить у політологічній площині, видав цілу низку документів з історії політичної думки українського підпілля під назвою «Political Thought of the Ukrainian Underground 1943–1951»⁷¹.

На думку Б. Боцюрківа, окремі політологічні дослідження з українських питань, такі як студії над українською політикою в Польщі міжвоєнного періоду та аналіз політики західних держав щодо України, можна здійснювати й при відсутності доступу до першоджерел в радянській Україні⁷².

Як видно з цього огляду, позитивним моментом була можливість оперування досить різноманітним за своїм походженням масивом джерел, які представляли позиції різних учасників конфлікту. Розмаїття джерел, проте, не забезпечувало рівномірного висвітлення аспектів українського національно-визвольного руху. На практиці це призводило до однобокості, обмежувало вчених у виборі теми дослідження. По окремих проблемах руху ми маємо «перевиробництво», тоді як певні аспекти взагалі не висвітлювались через брак джерел. Досить тривалий період роботи на основі одних й тих самих джерел унеможлилював якісну наукову дискусію, зводячи все до міжфракційних чвар ветеранів руху, що також негативно позначалось на якості робіт. Проте постійний пошук й введення в науковий обіг нових джерел сприяв покращенню ситуації і, нарешті, її якісній зміні після розпаду Радянського Союзу, коли відкрилися радянські архіви.

Процес становлення північноамериканських осередків дослідження проблеми ОУН-УПА відбувався в складних умовах формування біполярного світу, що мало як свої позитивні, так і негативні наслідки. Ключова роль «третьої хвилі» української еміграції в розбудові української наукової інфраструктури була зумовлена усвідомлення необхідності створення альтернативного радянському бачення минулого України. Вдало скориставшись повоєнною політичною кон'юнктурою та можливостями сформованими попередніми поколіннями українських іммігрантів, «третьої хвилі» української еміграції змогли створити свої наукові осередки в Північній Америці. Поява перших публікацій, як власне й дослідження проблеми ОУН-УПА в США та Канаді, отримало імпульс із середовища української еміграції і було зумовлено цілеспрямованою політикою проводу ОУН на поширення інформації про український національно-визвольний рух на Заході. Специфічною рисою північноамериканської історіографії

ОУН і УПА є той факт, що процес її формування розпочався ще до того як націоналістичний рух відійшов у небуття, як наслідок суттєву кількість складають публіцистичні розвідки та мемуари. Огляд доступних на Заході джерел по проблемі ОУН-УПА, не дивлячись на різноманітність їх походження, вказує на обмеження можливості дослідження українського національно-визвольного руху. Проте, відкриття доступу до радянських архівів, що стало можливим з початком «перебудови» зняло останні обмеження щодо всебічного дослідження проблеми ОУН-УПА в США та Канаді.

1.3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Перш ніж перейти до аналізу окремих проблем історії ОУН і УПА в північноамериканській історіографії, дамо загальну характеристику досліджень у цій галузі. Їх головною особливістю, є непропорційне представлення емігрантських та діаспорних дослідників у порівнянні з американськими вченими. Така диспропорція справила негативний вплив як на якість праць, присвячених проблемі ОУН і УПА, так і на весь розвиток української історичного нарративу на Заході, оскільки внаслідок внутрішніх суперечностей породжувала іноді більше запитань, ніж відповідей.

Як видно з попереднього огляду північноамериканської історіографії найзручніше ставити питання української історії було в рамках соціологічних досліджень. Однак цього не сталося. Чому ж українська історія довгий час перебувала на маргінесі історичних досліджень США та Канади?

Напевне, найбільш вичерпну відповідь на це питання було дано в статті американського дослідника М. фон Хагена з провокаційною назвою: «Чи має Україна історію?».

Головною причиною, на думку М. фон Хагена, є закріплене в західній інтелектуальній традиції ототожнення «нації» і «держави». Український історик М. Рябчук так розкриває суть цієї тези: «... східноєвропейські нації, які здебільшого були бездержавними і які постали головно завдяки націєтворчим зусиллям місцевої інтелігенції, традиційно сприймаються на Заході як «недонації», як щось не зовсім повноцінне, сумнівне і не варте уваги»⁷³.

По-друге, відчутний вплив на погляди декількох американських славістів справила потужна хвиля російської і німецької еміграції 20-х–30-х рр., які традиційно розглядали східноєвропейський регіон як сферу своїх інтересів. Саме некритичне засвоєння цих концепцій стало причиною того, що українська проблематика перебувала на периферії американських історичних досліджень.

По-третє, політична та інтелектуальна атмосфера післявоєнної доби характеризувалася упередженим ставленням до східноєвропейського регіону, в історії якого мали місце репресивні авторитарні режими міжвоєнного періоду та факти колаборації з нацистами під час Другої світової війни, не говорячи про націоналістичні рухи, що практично ототожнювалися з нацизмом.

Остання причина полягала в тому, що, на думку більшості, створення ООН зняло національне питання з порядку денного⁷⁴.

Канадський дослідник А. Рудлінг, аналізуючи діаспорну історіографію націоналістичного руху воєнної доби, між іншим вказує й на причини досить довгої відсутності зацікавлення з боку неукраїнських дослідників. Серед них він відмічає три групи факторів: 1) зарахування України до маргінальних країн; 2) відсутність доступу до джерел; 3) нестача фахівців зі знанням східноєвропейських мов⁷⁵.

Не зовсім простою була й ситуація в середовищі української діаспори, оскільки структура останньої була не однорідною. Так, канадський дослідник Дж.-П. Хімка чітко розмежовує українську післявоєнну еміграцію та діаспору. Якщо до перших він відносить українських емігрантів, що, приїхавши до Північної Америки розбудували там громадську та господарську інфраструктуру, то під другими він розуміє їх дітей та онуків, які народилися в Америці в 70–80-ті рр. Дослідник визначає хронологічні межі діаспорного періоду з 1980-х рр. по сьогоднішній день. Протягом цього періоду він відмічає певний занепад українського культурного життя та діяльності українських товариств, який змінився хвилиною піднесення після проголошення незалежності України у 1991 р. Саме впродовж діаспорного періоду було здійснено більшість проєктів, що стосувалися колективної пам'яті української спільноти Північної Америки, і так чи інакше були пов'язані з подіями Другої світової війни⁷⁶, а отже і з історією українського націоналістичного підпілля.

Ключові проблеми, які вплинули на розвиток досліджень історії ОУН і УПА, сформувалися по осі протистояння як в середині самої української спільноти, так і в міжетнічних суперечностях, де головним опонентом українців виступала єврейська діаспора Північної Америки.

Дж.-П. Хімка вказує на відсутність порозуміння між старими іммігрантами та новоприбулими (незважаючи на спільність їх галичанського походження), оскільки перші в основі своїй були робітниками, тоді як другі мали більш високий рівень освіти та національної свідомості. Додаткові перепони створювали переважно ліві погляди старої імміграції. Це часто приводило до бійок та взаємних звинувачень у комунізмі та фашизмі. Дж.-П. Хімка відмічає, що нащадки старих емігрантів, як правило, асимілювалися в американське суспільство й не брали активної участі в національному житті

діаспори. Більшість старої імміграції служило в американській та канадській армії і тому не розуміло невдоволення новоприбулих, які не були в захваті від встановлення в Україні радянської влади. Саме це й спонукало нащадків післявоєнної еміграції створити свій специфічний історичний наратив. Намагаючись донести до старої імміграції та всього західного світу, що відбулося насправді, вони вдалися до створення власного історичного наративу, що, закріпившись в українській спільноті, на довгий час визначив напрям та характер історичних досліджень⁷⁷.

Характеризуючи «нову» еміграцію, І. Лисяк-Рудницький стверджував, що представникам останньої вдалося «не тільки зберегли свої установи та організації..., а й великою мірою перебрали керівництво над давнішими організаціями української спільноти у Сполучних Штатах і Канаді». Канадський дослідник зазначав, що моральний обов'язок перед пригнобленою батьківщиною та, як наслідок, відчуття своєї історичної місії надали українській діаспорі «характеру політичної еміграції, незалежно від часу й обставин, за яких та чи інша особа виїхала з України»⁷⁸.

Віддаючи належне ролі діаспори як духовного містка між Україною і навколишнім світом, що було особливо важливим в умовах коли світ майже нічого не знав про Україну⁷⁹, І. Лисяк-Рудницький відмічав ряд факторів, як загальних, так і характерних тільки для української діаспори, що негативно позначились на пропаганді української проблематики в західному інформаційному просторі.

По-перше, українська діаспора, як і будь-яка інша спільнота у вигнанні, була схильна до консервування форми і способу мислення, внаслідок чого не могла належним чином оцінити зміни, що відбувалися в Україні.

По-друге, враховуючи провідну роль осередків ООН у політичному житті еміграції, значної шкоди політичній ефективності останньої завдавала спадщина інтегрального націоналізму. І. Лисяк-Рудницький вважав, що, незважаючи на значну поміркованість, яку з роками набула українська післявоєнна еміграція, «притаманна їм віддавна тоталітарна ментальність відчужує їх від політичного клімату західних демократій...»⁸⁰. Серед грубих помилок української еміграції, канадський дослідник називав: 1) нерозуміння американської політики стримування та плекання фальшивих надій у зв'язку з «доктриною визволення» часів Ейзенхауера — Даллеса; 2) ставка на праворадикальні групи у США та Німеччині; 3) неправильне розуміння характеру дисидентського руху в Україні та інші⁸¹.

Хронологічно початок діаспорного періоду співпав з компанією масових звинувачень українців у воєнних злочинах, зокрема й у Голокості⁸². У своїх відчайдушних спробах відстояти гідність своїх дідів і батьків, діаспорні дослідники вдалися до створення т. зв. «мученицького» наративу (narrative of victimization). В цьому контексті, українці поставали як жертви

злочинів численних окупантів, головними серед яких виступала більшовицька Росія⁸³. Взявши на озброєння ідею «юдобільшовизму», в рамках діаспорного історичного нарративу був вибудований причинно-наслідковий зв'язок Голодомор — Голокост. Діаспора вимагала рівних оцінок злочинів, скоєних нацистами та радянською владою⁸⁴. Дж.-П. Хімка відмічає, що «з боку української діаспори не було майже жодної спроби протиставити проблемі воєнних злочинів менш захисну та більш самокритичну позицію.... Замість цього — вперте глухе мовчання та небажання сприймати навіть детально задокументовані військові злочини, такі як масові вбивства поляків на Волині вояками УПА та участь української допоміжної поліції у вбивстві євреїв»⁸⁵. Лише декілька українських діаспорних дослідників випадали з загально прийнятого нарративу, а саме: І. Лисяк-Рудницький, М. Царинник, С. Сеник⁸⁶. Така позиція, на думку Дж.-П. Хімки, дуже зашкодила сприйняттю української проблематики на Заході, фактично призвівши до ситуації, «коли існує декілька конкуруючих між собою, ізольованих нарративів історії Другої світової війни»⁸⁷.

Окрім вищезгаданих проблем, дослідження діяльності ОУН і УПА суттєво ускладнювалися міжфракційною ворожнечею, що створювала додаткові непорозуміння для істориків «зі сторони» та негативно позначалася на якості робіт послідовників українського інтегрального націоналізму, фактично зводячись до взаємних обвинувачень.

А. Рудлінг так пише про ситуацію, що склалася: «Відстежувати історію ОУН у вигнанні стає складніше, оскільки організація розпалася на частини з подібною та плутаною аббревіатурою. Для того, щоб зрозуміти конфлікт в діаспорних дослідженнях історії руху, важливо представити позиції всіх фракцій»⁸⁸. Навіть, А. Рудлінг, який, судячи з детального аналізу діаспорної історіографії ОУН і УПА, добре розбирався в суті проблеми, заплутався й нарахував чотири групи в українському націоналістичному русі⁸⁹, тоді як їх всього три. Канадський дослідник правильно відмічає, що ОУН (б) в діаспорі отримала назву Закордонні частини (ЗЧ) ОУН. Цим кроком підкреслювалися представницькі функції ОУН, яка мала репрезентувати на Заході боротьбу українських націоналістів в окупованій «советами» Україні. Взагалі, це був вдалий організаційний хід, якій давав додаткові аргументи у переговорах з представниками країн Заходу та іншими політичними силами, дозволяючи бандерівцям запропонувати практичні послуги в обмін на грошову винагороду. А. Рудлінг наводить цікаву інформацію з розсекречених архівів ЦРУ, згідно з якими, охорону С. Бандери в Мюнхені здійснювали колишні есесівці, що входили до складу таємної нацистської організації в Баварії. Ці послуги були платою за інформацію, яку організація отримувала від С. Бандери через розгалужену мережу агентів ОУН, що охоплювала всі зони окупації Німеччини, Австрію, Чехословаччину, Росію та Польщу. Зрештою, охорона

не допомогла, і С. Бандера був вбитий агентом НКВД в 1959 р.⁹⁰. В середині ЗЧ ОУН намітився розкол по лінії неприйняття старим керівництвом організації (С. Бандера, Я. Стецько) постанов III Надзвичайного конгресу ОУН 1943 р. про перехід на демократичну платформу. До авангарду опозиції, яка відстоювала нові демократичні принципи ОУН, увійшло ряд провідних діячів руху націоналістичного опору: Л. Ребет, З. Матла, М. Лебедь. Остаточне «розлучення» С. Бандери та опозиції було оформлено лише в 1954 р., тоді остання взяла собі офіційну назву ОУН(з) тобто «закордонна». В діаспорній історіографії ця група отримала назву «двійкарі». Саме цей факт ввів в оману А. Рудлінга, який двічі порахував «демократичних націоналістів», тоді як дана група досить довго перебувала в складі ЗЧ ОУН в якості опозиції.

Фракція ОУН (м) взяла собі назву «солідаристів» з відповідною аббревіатурою ОУН (с).

Отже, можна констатувати, що північноамериканська історіографія української історії взагалі та проблеми ОУН і УПА зокрема має не тільки кількісні диспропорції, але й якісні. Останнє знайшло свої відображення у превалюванні апологетичних та компліментарних досліджень історії українського інтегрального націоналізму, коли неприємні історичні факти обминали мовчанкою або ж намагалися виправдовувати. Захисна позиція діаспорного нарративу обмежувала можливості застосування нових концептуальних підходів, що в великій кількості пропонував західний інтелектуальний ринок, внаслідок чого зацікавлення українською проблематикою істориків «зі сторони» (не українців за походженням) було мінімальним. Фракційність, що в результаті подрібнення організації стала однією з головних рис діаспорної історіографії ОУН і УПА, справила негативний вплив на дослідження інтегрального націоналізму, суттєво знизивши наукову вартість робіт представників української еміграції та діаспори.

З відкриттям радянських архівів діаспорним дослідникам стає дедалі важче залишатися в рамках «мученицького» нарративу. Остання декада ознаменувалася появою нового покоління американських і зарубіжних дослідників (Т. Снайдер, Дж. Бурдс, А. Вайнер, К. Берхоф та ін.), що взяли за розробку саме тих проблем українського націоналізму, які старанно обминали представники української діаспори⁹¹. Небажання сприймати не завжди приємні для українців історичні факти викликає спротив діаспори, яка все ще намагається зберегти «мученицький» нарратив, що вже перетворився на релікт.

Як відмічає А. Рудлінг, «спокуса зосередитися на злочинах, скоєних проти своєї спільноти чи нації, зазвичай сильніша, ніж бажання дослідити аспекти тих комплексних та багатогранних подій, які зображають вищезгадану спільноту в невідгладному для неї світлі. Це ні в якому разі не є унікальним для української діаспори феноменом. Подібну модель поведінки можна спостерігати на прикладі багатьох спільнот. У випадку діяльності

ОУН і УПА, з одного боку, ми маємо майже повну відсутність консенсусу. З іншого, ще багато питань залишаються відкритими, і кілька розділів модерної історії України ще мають бути написані»⁹².

Окремою треба виділити групу дослідників що займаються теоретико-методологічним аналізом сучасних досліджень української історії і українського націоналізму. Ці роботи відображають останні тенденції світової історіографії. Вони не лише переосмислюють творчий доробок української діаспорної і радянської історіографії, але й пропонують низку підходів направлених на подолання негативних ізоляціоністських тенденцій притаманних українській історичній науці.

В цьому контексті цікавою є повторна постановка М. фон Хагеном питання «Чи має Україна історію?», зроблена ним навесні 2006 року в одній з доповідей. Автор розглядає дану проблему крізь призму Помаранчевої революції. Власне, питання чи є в Україні історія вже не стоїть, відповідь однозначна: «Україна має історію, хоч, можливо, не таку історію, що легко вписується в традиційну парадигму нація-держава»⁹³. Але, в ситуації коли національна історія все більше здає свої позиції під тиском транснаціонального підходу це є незаперечним плюсом, адже українська історія, за влучним визначенням М. фон Хагена, «була справжньою лабораторією міжнародних та громадянських воєн та інших жорстоких конфліктів, які обіцяють багато цікавих знахідок»⁹⁴.

Серед головних проблем, що є нагальними для подальшого розвитку української історії, автор виділяє дві: проблему протистояння інтелектуальної і політичної складової в українській історії та питання, що власне робить українською історію України⁹⁵.

Останнє питання виділяють й інші дослідники, зокрема німецький історик А. Каппелер відмічає, що одна тільки історія Другої світової війни в Україні налічує щонайменше чотири суперечливі історичні наративи: 1) російський, що спирається на міф Великої вітчизняної війни та боротьбу радянських партизан з нацистськими окупантами та колабораціоністами; 2) польський, з характерним акцентом на боротьбі Армії Крайової проти іноземних окупантів та УПА; 3) західноукраїнський наратив, що героїзує боротьбу УПА та ОУН проти Радянської армії; 4) єврейський, який концентрується на влаштованому нацистами та їхніми слов'янськими поплічниками Голокості. І як цілком вірно відмічає А. Каппелер, не дивлячись на великі зусилля, спрямовані на примирення позицій, інтерпретації цієї війни все ще залишаються різними⁹⁶.

Тут думки європейського дослідника перегукуються з поглядами його канадського колеги Дж.-П. Хімкі. Але, якщо останній бачить корінь проблеми у впертому небажанні більшості діаспорних істориків визнати ганебні факти участі українських націоналістів у злочинах Голокосту, то А. Каппелер вважає, що причина криється у загальній тенденції української вітчизняної та

діаспорної історіографії до «поєднання історії українського народу з історією сучасної території української держави»⁹⁷. Тоді як Дж.-П. Хімка застерігає, що заперечення очевидного може призвести до ізоляції діаспорного історичного нарративу Другої світової війни, німецький історик взагалі ставить питання руба: «...може українська історія застаріла?»⁹⁸. Адже в Україні й досі послуговуються дореволюційними нарративами. Причини такого стану речей він вбачає у необхідності історичної легітимізації новоутвореної української держави, для чого свого часу було відновлено традиційний національний підхід, збережений еміграційною історіографією у Північній Америці⁹⁹.

Як і його канадський колега, німецький дослідник відмічає характерну рису українського національного нарративу — мартирологію¹⁰⁰. Ідея нації-жертви в умовах сучасних тенденцій світової історичної науки загрожує маргіналізацією українського історії. А. Каппелер взагалі стверджує, що національні історії таять в собі небезпеку ізоляції та провінціалізації, а у випадку української історіографії це особливо небезпечно, адже вона була частково ізольована і провінціалізована ще за радянських часів¹⁰¹.

Порівняльний аналіз праць канадського і німецького істориків відображає останні тенденції світової історичної науки, яка, завдяки високій мобільності наукової спільноти та відходу від національного нарративу, все більше проявляє тенденцію об'єднувати вчених не за національним, а за корпоративним принципом — довкола міжнародних наукових центрів що розробляють окремі питання. У гуманітарній сфері формується глобальна наукова мережа, що об'єднує дослідження типу case-study (вивчення конкретного) в єдину структуру. Так, американські історики можуть працювати у європейських структурах, і навпаки. До цієї глобальної тенденції долучається все більше сучасних вітчизняних дослідників. Отже, цю тенденцію варто обов'язково враховувати, коли мова йде про останні зарубіжні дослідження української проблематики.

Повертаючись до нашого case-study, відмітимо, що обговорення ненаціональних теорій та методологій досить повільно просувається на вітчизняному історичному полі. Серед причин, що стоять на заваді, А. Каппелер називає: 1) радянський міф про «дружбу народів», який мав на увазі передусім дружбу зі старшим російським братом, а отже, апріорі дискредитує ідею багатонаціонального підходу; 2) «мученицький» нарратив української історії¹⁰². Як і Дж.-П. Хімка, німецький історик наполегливо радить замість того аби змагатися довкола питання «Хто страждав більше?» і «У кого більша кількість жертв?» треба зосередитись на тому, що власне відомо про всі злочини минулого, про їхніх жертв та вбивць незважаючи на національне походження¹⁰³.

М. фон Хаген, навпаки, налаштований досить позитивно щодо можливості впровадження нових підходів до української історії, привид для оптимізму йому надає той факт, що українська політична думка завжди мала

потужну течію багатонаціональної солідарності та захисту прав усіх етнічних меншин. Американський історик пише: «Від шевченківського заклику до всіх пригноблених слов'ян до сильної підтримки автономії, федералізму та прав нацменшин пануючих в українському національному русі в першій декаді ХХ ст., у своїй міжнаціональній солідарності українська думка була подібною до польської, з її закликком «за свободу нашу та вашу»¹⁰⁴.

Водночас, А. Каппелер на відміну від М. фон Хагена, вбачає й недоліки застосування багатонаціонального підходу до української історії, а саме: небезпеку есенціалізму¹⁰⁵.

Аналізуючи потенціал української історії у контексті застосування багато- та транснаціонального підходів, М. фон Хаген відмічає «прикордонний» характер українського суспільства й історії, говорячи: «в своїй більшості, ранньомодерна та модерна історія України локалізувалася на кордонах могутніх Євразійських імперій та держав...»¹⁰⁶. Постійно перебуваючи об'єктом експансії цих імперій і держав, українська історія не закінчується з окупацією її території, а лише набуває нової оболонки, вливаючись у складну історію іншої країни. Теза про «прикордонний» характер українського суспільства не є новою. Цю особливість української історії також відмічали Дж. Армстронг та І. Лисяк-Рудницький¹⁰⁷.

М. фон Хаген зауважує, що на шляху даного напрямку стоїть негативне сприйняття з боку українських істориків. Останнім неприємно думати про Україну як пограниччя якоїсь зовнішньої сили¹⁰⁸. Оскільки українська історія водночас є частиною російської, польської, єврейської історії та інших, то, як вважає американський історик, не складно уявити собі певну концепцію «діаспорної держави»¹⁰⁹. Однак навряд чи подібна інтерпретація української держави знайде розуміння у вітчизняній історіографії, а декому подібне бачення може здатися «святотатством».

На відміну від більшості американських та європейських дослідників, що досить критично ставляться до творчого доробку діаспорних істориків М. фон Хаген дає позитивну оцінку їхнього вкладу в питання розробки української історії, адже завдяки їм сучасним дослідникам не треба починати з «нуля»¹¹⁰.

Період низького рівня цікавості північноамериканських істориків до української проблематики залишився в минулому. Поява нового покоління науковців, що почали розробку найбільш болісних для українського інтегрального націоналізму питань та той потенціал для застосування нових методологій, що має українська історія, дають підстави стверджувати про початок нового періоду в північноамериканській історіографії проблеми ОУН-УПА, який дозволить подолати негативні наслідки діаспорного історичного нарративу й виведе дослідження української національно-визвольного руху з замкненого кола «звинувачення — виправдання».

1.4. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ ОУН-УПА В УКРАЇНІ

Поява останнім часом великої кількості робіт вітчизняних дослідників, присвячених проблемі ОУН-УПА, сприяла тому, що значне коло праць північноамериканських вчених все ширше залучаються до наукового обігу. Досить довгий період саме заокеанські дослідники тримали пальму першості у цій царині. Тому жодне серйозне дослідження неможливе без звернення до творчого доробку північноамериканських авторів. Однак комплексного вивчення цього питання все ще не існує. Зазвичай автори торкалися цієї теми лише побіжно, в контексті висвітлення певних аспектів історії українського національно-визвольного руху.

Найбільш повна, на нашу думку, класифікація історіографії ОУН і УПА була запропонована українським дослідником Ю. Киричуком. Він виділяє 4 основні групи досліджень: 1) радянську, визначально-апологетичну часів існування СРСР; 2) діаспорну і емігрантську того ж періоду; 3) сучасну українську (вітчизняну і діаспорну) після проголошення незалежності України; 4) зарубіжну¹¹¹. Як бачимо з запропонованої класифікації, північноамериканська історіографія майже повністю охоплює другу та четверту групу досліджень, а також частково третю (в тій частині, де йдеться про її діаспорну складову). Окремий інтерес становить здійснений Ю. Киричуком аналіз напрямків представлених в діаспорній історіографії, що є справедливим, як для періоду існування Радянського Союзу так і для пострадянського періоду. Ця класифікація сформована по принципу партійної приналежності і також складається з чотирьох груп. Перша група представлена «бандерівцями». «Батьком» «бандерівської» історіографії Ю. Киричук вважає П. Мірчука, більшість праць якого написано у компліментарному стилі. До цієї групи, він також відносить С. Мечника, Л. Шанковського та А. Бедрія. Другу велику групу становлять «мельниківці», провідне місце серед яких посідають дослідження З. Книша, одного з особистих ворогів С. Бандери (останнє не могло не позначитись на його творчості). Щодо інших, то Ю. Киричук зазначає: «Інші мельниківські історики — В. Верига, З. Городянський, Я. Шумелда писали праці у виваженому, спокійнішому тоні, хоча перебільшували авторитет ОУН (м) в українському визвольному русі». Група «двійкарів» представлена в основному статтями П. Потічного та В. Маркуся, які «обґрунтовують закономірності виникнення «двійкарського» демократичного напрямку в українському націоналізмі, ведуть ідейні дискусії із бандерівськими теоретиками». Окремою групою автор виділяє комуністичних публіцистів, що працювали в середовищі діаспори та еміграції¹¹².

Позитивним є те, що запропонована Ю. Киричуком класифікація дала загальне уявлення про структуру історіографії українського національно-визвольного руху 30–50-х рр. ХХ ст. й створила орієнтири для подальшого більш детального її дослідження.

Окремі спроби проаналізувати творчий доробок західних вчених, в тому числі й північноамериканських, були також зроблені В. Косиком і українським дослідником О. Вовком в журналі «Український історик». Власне, це були огляди тематики ОУН і УПА на сторінках цього видання.

Обидві статті аналізують дослідження тих же самих авторів. Розбіжність полягає в тому, що В. Косик звертає увагу на введені в обіг документи та на викриття неточностей і помилок фактологічного плану¹¹³, тоді як О. Вовк вказує на недостатність висвітлення історії ОУН і УПА протягом більш як тридцятилітнього періоду існування журналу «Український історик». Аби пояснити такий стан проблеми, останній апелює до Л. Шанковського, який ще в 1975 р. зазначав: «На жаль, заінтересування української науки, і взагалі української громади, загальними і воєнно-історичними проблемами УПА є ще дуже недостатнє. Дослідників, що цими справами займаються, можна порахувати на пальцях однієї руки»¹¹⁴.

Як зазначає О. Вовк, першим проблему дослідів і публікацій у ділянці історії німецької окупації України під час Другої світової війни підняв канадський історик І. Каменецький. У своїй статті він приділив найбільшу увагу праці американського вченого Дж. Армстронга «Український націоналізм 1939–45». Віддаючи належне ґрунтовності дослідження, І. Каменецький критикує Дж. Армстронга за розгляд подій в Україні поза контекстом міжнародного становища, закидає йому нерозуміння складностей партизанського руху та заперечує нацистські й фашистські впливи на український націоналізм¹¹⁵. Перу І. Каменецького належить декілька рецензій, зокрема рецензія праці Я. Білинського, що вийшла в світ англійською мовою «The Second Soviet Republic. Ukraine after World War II» та рецензії на 6-й і 7-й томи «Літопису УПА», які, на думку О. Вовка, створили підставу для подальших досліджень¹¹⁶. Треба зазначити, що стаття являє собою скоріше бібліографічний огляд, ніж історіографічне дослідження¹¹⁷.

Істотним внеском у розробку північноамериканської історіографії ОУН і УПА можна вважати рецензію видатного історіософа українського походження І. Лисяка-Рудницького на вищезгадану книгу Дж. Армстронга. І. Лисяк-Рудницький зауважував, що ця праця постала у двох перспективах — з погляду історика і з точки зору політолога: перші сім частин дають історичну картину національно-визвольного руху під час Другої світової війни, а чотири останні — характеризували ставлення різних верств українського населення до націоналізму¹¹⁸.

Він високо оцінив працю американського вченого, який «намагається бути справедливим до суспільного явища, що було витвором світу дуже відмінного від того, до якого належить він сам»¹¹⁹. Вихований на демократичній традиції, Дж. Армстронг неупереджено підійшов до вивчення такого неоднозначного явища як український національно-визвольний рух. Про це свідчить висвітлення ним проблеми колабораціонізму. Зокрема, Дж. Армстронг вказує, що більшість людей, які займали адміністративні посади під час німецької окупації, насправді намагалися служити своєму народові¹²⁰.

І. Лисяк-Рудницький вважав, що українські національні сили діяли у трьох площинах, тоді як Дж. Армстронг висвітлював лише дві: підпільну організацію (ОУН) і рух збройного опору (УПА) з одного боку, та легальну громадську працю, яку дозволяла німецька окупаційна влада, з іншого боку. Він зовсім не враховував свідомий український елемент у радянському таборі, який, зіткнувшись з жахом німецької окупації, вважав перемогу Радянського Союзу меншим злом для України. Нарікав І. Лисяк-Рудницький і на бідність джерел, використаних для окремих розділів. Дж. Армстронг не надавав належної уваги успіхам націоналістичного руху в «найбільш індустріальних і космополітичних» містах Донбасу і приморської зони. До того ж дуже часто заголовок і зміст розходилися між собою. Опис подій уривається 1944 р., тобто поверненням в Україну радянських військ. На думку І. Лисяка-Рудницького, це створювало хибне враження — нібито націоналістичний рух припинився з кінцем німецької окупації. Він зазначав, що в історичній частині автор показав себе набагато краще, ніж в політологічній. Зокрема, високу оцінку українського дослідника здобула характеристика внутрішньополітичних змін, що призвели до еволюції інтегрального націоналізму. Взагалі в праці були лише незначні фактологічні помилки, а неправильність деяких історичних інтерпретацій І. Лисяк-Рудницький пояснював тим що «модерна українська історія у великій мірі не розоране поле»¹²¹.

Щодо методологічних принципів, то на думку рецензента, в Дж. Армстронга є два слабких місця: відсутність «порівняльних мірил» та ігнорування динаміки тогочасних подій¹²². Але в цілому І. Лисяк-Рудницький вважав, що ця праця давала ряд цікавих спостережень. Отже: «книга Дж. Армстронга залишиться в американській науковій літературі про Східну Європу як вклад тривалої вартості». Час підтвердив наукову вартість цієї праці. Вона вже витримала три видання й досі залишається єдиним дослідженням такого рівня на Заході з історії ОУН і УПА¹²³.

Грунтовний аналіз теоретико-методологічної складової українського інтегрального націоналізму був запропонований українськими істориками — Г. Касьяновим та Я. Грицаком.

Так, Г. Касьянов вказував, що проблема становлення української нації аналізується в руслі двох концепцій — примордіалістської і модерністської. У першій абсолютизується фактор безперервності етнонаціогенезу, відповідно до якої українці як етнокультурна спільнота сформувалися ще в період Київської Русі, тоді як модерністська версія пов'язує початок цього процесу з кінцем XVIII — початком XIX ст., тобто модерною добою¹²⁴.

Домінування примордіалістської концепції автор пояснює потужною народницькою інтелектуальною традицією та необхідністю легітимізувати національні вимоги історичними аргументами¹²⁵. Сам він стоїть на модерністських позиціях¹²⁶.

Вдале поєднання обох напрямів, на думку Г. Касьянова, було зроблено І. Лисяком-Рудницьким, який розглядав народ як етнічну одиницю, що творить сукупність об'єктивних прикмет (походження, мова, побут і т.д.), тоді як нація є політичним явищем суто суб'єктивної сфери, бо є волевиявленням певної спільноти. Становлення української нації за І. Лисяком-Рудницьким є процесом, у якому були перерви, однак наявність основи народу гарантувало спадковість у націогенезі¹²⁷.

Український історик відмічав, що поняття націоналізму як радикальної ідеологічної течії сформувалося після поразки революції 1917–21 рр.¹²⁸. Тому ряд північноамериканських дослідників розмежовували це поняття. Дж. Армстронг виділяв два види націоналізму: дореволюційний та після-революційний; а І. Лисяк-Рудницький пропонував розрізнати націоналізм в широкому значенні, як сукупність національних почуттів та у узькому «партійному» значенні¹²⁹.

Г. Касьянов одним з перших серед українських істориків зробив спробу навести лад у тому вирі понять і дефініцій, що використовувалися по відношенню до українського національно-визвольного руху 30–50-х рр. Зокрема, він вказував, що термін «інтегральний націоналізм» виник у Франції на початку XX ст. і стосувався екстремального напрямку французького націоналізму, згодом почав використовуватися «як родове поняття, в рамках якого об'єднуються європейські праворадикальні тоталітаристські рухи першої третини XX ст.»¹³⁰. На думку Г. Касьянова найбільш чітко риси українського інтегрального націоналізму були окреслені саме Дж. Армстронгом. Сам український історик, відзначаючи умовність будь-яких класифікацій, схиляється до типологізації Г. Кона, згідно якої український націоналізм належить до т. зв. «східного» типу націоналізму бездержавної нації, що поєднує с собі етнічно-культурні, сепаратистсько-інтеграційні елементами з рисами громадянського, ліберального націоналізму¹³¹.

Г. Касьянов зауважував, що «чинний націоналізм» Д. Донцова не був тотожним «організованому націоналізму» ОУН. Останній був своєрідною політичною доктриною зі сталим світоглядом та конструктивною програ-

мою, тоді як «донцовський» націоналізм був не чим іншим як сукупністю емоційних безсистемних закликів¹³². Як і його зарубіжні колеги Р. Шпорлюк та Дж.-П. Хімкі, він вважає, що український інтегральний націоналізм не є наслідком, а опосередкованою реакцією українського суспільства на модернізаційні процеси¹³³.

Загалом, Г. Касьянов дав не тільки загальний зріз основних західних концепцій нації та націоналізму, але й запропонував певний теоретико-методологічний каркас для осмислення ролі та місця українського інтегрального націоналізму в загальноєвропейській історії. Останнє є особливо важливим з огляду на те, що, як слушно зауважив інший український історик К. Гломозда: «Майбутнє національних історій пов'язане з визнанням, що вони є складовими більших історій»¹³⁴.

Тривалий період відсутності України у великих теоретичних схемах та гранд-нарративах націоналізму залишився у минулому. Як відмічає львівський історик Я. Грицак, після того як Україна отримала незалежність українське питання стало не тільки легітимним, але навіть модним у середовищі дослідників націоналізму¹³⁵. Проте в українському випадку більшість теорій націоналізму «пробуксовують», окрім хіба що «селянської моделі», згідно якої найбільший рівень національної мобілізації досягається не в індустріальних, а в традиційних сільськогосподарських регіонах. Наочною ілюстрацією чого, на думку українського дослідника, може слугувати Західна Україна першої половини ХХ ст.¹³⁶

Серед представлених у північноамериканській історіографії концепцій українського націоналізму Я. Грицак виділяє лише три.

Автором першої є канадський історик Б. Кравченко, якому, на думку Я. Грицака, належить найбільш вдала спроба «втиснути» український випадок у модернізаційну теорію. Б. Кравченко не погоджується з класичними постулатами К. Дойча та М. Гроха, що слабкість українського націоналізму була обумовлена низьким рівнем представництва українців в таких стратегічних секторах як політика, економіка та культура. Так, радянський режим модернізував українське суспільство, сформувавши новий тип адміністративної та економічної еліти. Водночас, побоюючись українського націоналізму, цей же режим створив перепони на їхньому шляху, заклавши передумови соціального конфлікту. Б. Кравченко вважав, що політичний розвиток України неодмінно прийняв би форму етнічного суперництва між українцями та росіянами¹³⁷.

Дуже високо Я. Грицак оцінив концепцію Дж. Армстронга, який запропонував схему національного будівництва, що висвітлює роль таких великих міських центрів як Львів. В домодерні часи, на думку Дж. Армстронга, місцеві етнічні та релігійні групи не розрізнялися за національною приналежністю. Більшість з них розмовляло місцевим діалектом і мало розмиті

уявленні про своє спільне історичне минуле, водночас більш чітко відчуття релігійних відмінностей серед західних/східних християн/ не християн не завжди співпадало з майбутнім національним розподілом. Тільки поступово, під впливом великих культурних центрів, таких як Київ, Львів та Вільнюс виникла різна національна ідентичність.

Я. Грицак вважає, що ця схема допомагає зрозуміти чому у Донецьку відсутній сильний російський націоналізм. Адже аж до розпаду СРСР Донецьк ніколи не вирізняв себе як культурний центр¹³⁸. Останнє співпадає з результатами соціологічного дослідження самого Я. Грицака, які підтвердили, що розбіжності між українцями не мають етнічного чи лінгвістичного підґрунтя, а є результатом регіональних особливостей¹³⁹.

Третя концепція, яку виділяє львівський історик належить авторству американського теоретика націоналізму Р. Брубакера. Ця концепція, на думку Я. Грицака, розвінчує міфи та непорозуміння, що стали дуже поширеними серед дослідників націоналізму після розпаду СРСР. Слідом за Р. Брубакером автор наголошує на необхідності відкинути аналітичну перспективу, що розглядає націоналізм та національну ідентичність як центральну проблему Східної Європи, оскільки вони не грали ключової ролі у функціонуванні місцевих політичних режимів. Не вірно також розглядати нації як стійкі форми, неначе вони завжди були гомогенними, чітко окресленими групами¹⁴⁰.

Аналізуючи ідеологічну складову власне українського інтегрального націоналізму, Я. Грицак категорично не погоджується з тезою І. Лисяка-Рудницького про відсутність зв'язку між фашистською ідеологією, що була витвором «індустріальних та урбанізованих громадянств», та ідеологією аграрного і економічно відсталого українського суспільства. Я. Грицак слушно відмічає, що в своїй основі фашизм сповідував консервативні цінності. Отже, «аграрний» характер українського інтегрального націоналізму не є серйозною причиною, щоб вважати його чимось принципово відмінним від фашизму»¹⁴¹. Український дослідник пропонує застосувати типологізацію сучасного теоретика порівняльних досліджень фашистських рухів С. Пейна, яка виділяє три форми крайнього націоналізму: 1) фашизм; 2) радикальні праві рухи; 3) консервативну авторитарну правницю. Український варіант націоналізму він відносить до другого типу, відмічаючи, що «радикальним правим рухам бракувало фашистської революційності». Загалом, автор визнає, що ця теоретична конструкція надто складна і мало розроблена, але наполягає на її вартості, оскільки вона робить наголос на необхідності «розмежування зовнішньо схожих між собою політичних рухів»¹⁴².

Я. Грицак вважає, що такі спільні для українського інтегрального націоналізму і фашизму риси «як-то культ держави, культ вождя, монопартійність, корпоративізм» є результатом тоталітарного характеру обох рухів¹⁴³.

Український історик також окремо виділяє польський націоналізм який за своїм впливом на країни Східної Європи був подібний до англійського націоналізму у Західній Європі. На користь чого свідчить той факт, що вздовж польського прикордоння тягнеться смуга найбільш сильної національної ідентифікації (литовці, західні українці)¹⁴⁴.

Характеризуючи сучасну ситуацію щодо дослідження проблем націоналізму в Україні, Я. Грицак відмічає, що національна парадигма, з її наголосом на нації як центральному об'єкті дослідження все ще залишається потужною схемою історіописання. Цю ситуацію він пов'язує з тривалим періодом, коли українські історики були позбавлені права писати власну національну історію. Існує лише невелика група науковців, що прагнуть писати свої дослідження у відповідності до останніх розробок західної академічної спільноти, але вони не заперечують вірності національної парадигми, хіба що трохи переписують її у відповідності до останніх теорій націоналізму.

Підсумовуючи львівський історик зазначає: «Парадоксально, аби отримати відповідне розуміння процесу формування української ідентичності, дослідник не має іншого вибору як «вийти за рамки національно». Він має побачити інші фактори, що діяли: геополітичне розташування, і соціальна трансформація, взаємодія різних політичних гравців, які не обов'язково були залучені до національного будівництва, але, з таким же успіхом активно знищували національні паростки.»¹⁴⁵.

Аналіз стану наукової розробки північноамериканській історіографії проблеми ОУН-УПА дозволяє відслідкувати як змінювалася інтерес вітчизняних вчених до цієї проблематики. Якщо на зорі української незалежності авторитетність зарубіжної та діаспорної історіографії ОУН і УПА не підлягала сумніву, а зібраний ними фактографічний матеріал представляв велику цінність для вітчизняних істориків як тільки-но розпочали досліджувати дану тему, то з часом намітилася виразні ревізійні тенденції. Швидко «заповнивши» лакуни української історії, вітчизняні історики взялися за проблему переосмислення всієї української історії, що було пов'язано з все набираючою оберти інтеграцією української наукової спільноти в західне теоретико-методологічне поле, інструментарій якого власне й дозволив ширше поглянути на проблему, відійти від сталих кліше національної історії в її діаспорному варіанті.

¹ Кухарцева М. А. Современная история философии США [Електронний ресурс] / М. А. Кухарцева. — Режим доступу: http://www.abuss.ru/Biblio/kukartzeva/kukartzeva1_2.htm

² Селунская Н. Б. Методологическое знание и профессионализм историка / Н. Б. Селунская // Новая и новейшая история. — 2004. — № 4. — С. 34.

³ Там само. — С. 31–33.

⁴ *Хвостова К. В.* Постмодернизм, сенергетика и современная историческая наука / К. В. Хвостова // Новая и новейшая история. — 2006. — № 5. — С. 24.

⁵ *Кухарцева М. А.* Современная история философии США...

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ *Гломозда К.* Сенс і стан історичних досліджень як актуальна проблема наукової та освітянської спільноти США / К. Гломозда // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукр. наук.-методол. семінару (Київ, 17 черв. 2004 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 8.

⁹ *Дементьев И. П.* Историческая наука в США во второй половине XX века. От теории «консенсуса» к «новой исторической науке» [Электронный ресурс] / Дементьев И. П., Согрин В. В. — Режим доступа: <http://amstd.spb.ru/library/articles/conc.htm>

¹⁰ *Дементьев И. П.* Основные направления и школы в американской историографии послевоенного времени / И. П. Дементьев // Вопросы истории. — 1976. — № 11. — С. 72.

¹¹ *Болхотников Н. Н.* Об основных тенденциях в развитии историографии США / Н. Н. Болхотников, В. В. Согрин // Современная зарубежная немарксистская историография: критический анализ. — М.: Наука, 1989. — С. 78–102.

¹² *Гломозда К.* Сенс і стан історичних досліджень як актуальна проблема наукової та освітянської спільноти США... — С. 10.

¹³ *Дементьев И. П.* Историческая наука в США во второй половине XX века...

¹⁴ *Некрасов А. А.* Становление и этапы развития англо-американской советологии: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины» / А. А. Некрасов. — Ярославль, 2001. — С. 20.

¹⁵ Там само. — С. 21.

¹⁶ *Листиков С. В.* Изучение социальной истории в США / С. В. Листиков, С. Б. Станкевич // Современная зарубежная немарксистская историография: критический анализ. — М.: «Наука», 1989 — С. 435–437.

¹⁷ *Тишков В. А.* Статус профессии историка в США / В. А. Тишков // Вопросы истории. — 1983. — № 1. — С. 45-47.

¹⁸ Там само. — С. 56.

¹⁹ *Кухарцева М. А.* Современная история философии США...

²⁰ *Селунская Н. Б.* Методологическое знание и профессионализм историка... — С. 40.

²¹ *Некрасов А. А.* Становление и этапы развития англо-американской советологии... — С. 22–23.

²² *Hagen von M.* Empires, Borderlands, and Diasporas: Eurasia as Anti-Paradigm for the Post-Soviet Era [Электронный ресурс] / M. von Hagen — Режим доступа: <http://www.historycooperative.org/journals/ahr/109/2/hagen.html>

²³ *Ther P.* The Transnational Paradigm of Historiography and its Potential for Ukrainian History / P. Ther // A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian

Historiography / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. Budapest — New York, 2009. P. 84; Tyrrell I. What is transnational history? [Електронний ресурс] / I. Tyrrell — Режим доступу: <http://iantyrrell.wordpress.com/what-is-transnational-history/>

²⁴ Tyrrell I. What is transnational history?

²⁵ UCL Centre for transnational history [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ucl.ac.uk/cth/>

²⁶ Tyrrell I. What is transnational history?

²⁷ Ther P. The Transnational Paradigm of Historiography... — P. 92–93.

²⁸ Curthoys A. The dangers of transnational history / A. Curthoys and M. Lake // Connected Words History in Transnational Perspective / Co-edited by A. Curthoys and M. Lake [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://epress.anu.edu/cw/mobile-device/ch01104.html>

²⁹ Там само.

³⁰ Хангтингтон С. Кто мы? Вызов американской национальной идентичности / С. Хангтингтон. — М., 2004. — 635 с.

³¹ Історія України: нове бачення. Навчальний посібник / [Заг. редакція В. А. Смолія] — Вид. 2-е, доп. і перероб. — К.: Альтернативи, 2000. — С. 436–438.

³² Боцюрків Б. Суспільні науки в Канаді й українознавство (резюме) / Б. Боцюрків // Український історик. — 1971. — № 1–2. — С. 138.

³³ Yaniv V. Ukrainian Free University / V. Yaniv // Encyclopedia of Ukraine / Edited by Danylo Husar Struk. — Vol. 5: St-Z. — Toronto — Buffalo — London: University of Toronto Press, 1993. — P. 382–384.

³⁴ Романишин Ю. Боротьба ОУН-УПА за незалежність України у висвітленні західної преси (40–50-х рр. ХХ ст.) / Ю. Романишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002 — Вип. 11. — С. 192.

³⁵ Senkus R. Ukrainian Academy of Arts and Science / R. Senkus // Encyclopedia of Ukraine / Edited by Danylo Husar Struk. — Vol. 5: St-Z. — Toronto — Buffalo — London: University of Toronto press, 1993. — P. 347–348.

³⁶ Жуковський А. НТШ у своє 115-ліття / А. Жуковський // Український історик. — 1988. — № 1–4. — С. 218–221.

³⁷ Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII — початок ХХ століття) / Ірина Іванівна Колесник. — К.: Генеза, 2000. — С. 10.

³⁸ Луцюк Л. Англо-американські держави і українське національне питання / Л. Луцюк, Б. Кордан // Український історичний журнал. — 1992. — № 5. — С. 116.

³⁹ Yaniv V. Ukrainian Free University ... — P. 382–384; Дражевська Л. Перші кроки «недостріляних» українців у повоєнній Америці (Очима свідка) / Л. Дражевська // Слово і час. — 1991. — № 10. — С. 28–34.

⁴⁰ Himka J.-P. A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America / J.-P. Himka // Austrian history yearbook. — 2006. — № 37. — P. 20.

⁴¹ Yaniv V. Ukrainian Free University... — P. 384.

⁴² *Senkus R.* Ukrainian Academy of Arts and Science... — P. 347–348.

⁴³ *Жуковський А.* НТШ у своє 115-ліття ... — С. 218.

⁴⁴ *Onyshkevych L.* Institute for Study of the USSR / L. Onyshkevych // Encyclopedia of Ukraine / Edited by V. Kubijovic. — Vol. 2: G-K. — Toronto–Buffalo–London: University of Toronto press, 1988. — P. 323.

⁴⁵ *Baziuk M.* Harvard Ukrainian Research Institute / M. Baziuk // Encyclopedia of Ukraine / Edited by V. Kubijovic. — Vol. 2: G-K. — Toronto — Buffalo — London: University of Toronto press, 1988. — P. 127; *Pritsak O.* Ukrainian Studies at Harvard University / O. Pritsak // Український історик. — 1969. — № 4. — С. 63–71.

⁴⁶ *Wynar B.* Canadian Institute of Ukrainian Studies / B. Wynar // Encyclopedia of Ukraine / Edited by V. Kubijovic. — Vol. 1: A-F. — Toronto — Buffalo — London: University of Toronto Press, 1984. — P. 358.

⁴⁷ *Боцюрків Б.* Суспільні науки в Канаді й українознавство... — С. 139.

⁴⁸ *Wynar B.* Doctoral dissertation on Ukrainian topics in English prepared during the years 1928–1986 (Conclusion) / B. Wynar // Український історик. — 1989. — № 1–3. — С. 135.

⁴⁹ Там само. — С. 124–126.

⁵⁰ *Макар Ю. І.* Канадські центри дослідження історії України: основні напрямки діяльності / Ю. І. Макар // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки: матеріали міжнар. наук. конф. [«Українська історіографія на рубежі століть»], (25–26 жовт. 2001 р.). — Кам'янець-Подільський, 2001. — Т. 7 (9). — С. 21–27.

⁵¹ *Дражевська Л.* Перші кроки «недостріляних» українців у повоєнній Америці... — С. 28–34.

⁵² *Макар Ю. І.* Канадські центри дослідження історії України: основні напрямки діяльності... — С. 22.

⁵³ *Ротмэн Д. Б.* «Новая социальная история» в США / Д. Б. Ротмэн // Новая и новейшая история. — 1990. — № 2. — С. 66–80; *Дементьев И. П.* Основные направления и школы в американской историографии послевоенного времени / И. П. Дементьев // Вопросы истории. — 1976. — № 11. — С. 67–90.

⁵⁴ *Боцюрків Б.* Стан і проблеми українознавчих студій у політичних науках (резюме) / Б. Боцюрків // Український історик. — 1971. — № 1–2. — С. 153.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Літопис Української Повстанської Армії. В 42 т. Т. 42: Літопис УПА — Історія: документи і матеріали / Ред. кол. тому: П. Потічний (гол. ред.) [та ін.] — Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2005. — С. 11.

⁵⁷ Звернення воюючої України до всієї української еміграції // Визвольний шлях. — 1970. — № 3. — С. 374–383.

⁵⁸ Там само. — С. 380.

⁵⁹ *Романишин Ю.* Боротьба ОУН-УПА за незалежність України у висвітленні західної преси...

⁶⁰ *Мірчук П.* Нариси історії ОУН. В 2 т. Т. 1: 1920–1939. / П. Мірчук; під ред. С. Ленкавського. — Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. —

639 с.; *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952. Документи і матеріали / П. Мірчук. — Львів. — 1991. — 220 с.; *Shankowsky L.* Ten Years of the UPA Struggle (1942–1952) / L. Shankowsky // The Ukrainian Insurgent Army in fight for freedom. — New-York: United Committee of the Ukrainian-American organizations of New-York, 1954. — P. 23-51.

⁶¹ *Гунчак Т.* УПА в західних архівах / Т. Гунчак // Сучасність. — 1983. — № 1–2. — С. 168.

⁶² Там само. — С. 170–171.

⁶³ Українське питання у Великій Вітчизняній війні — погляд ЦРУ / [підготував та переклав Б. Яременко] // Дніпро. — 2000. — № 3–4. — С. 119–126.

⁶⁴ Британия опять расследует деятельность украинских эсесовцев [Електронний ресурс] / Режим доступу — http://www.obozrevatel.com.ua/news_print/2006/2/7/86702.htm

⁶⁵ Літопис Української Повстанської Армії. В 42 т. Т. 42... — С. 7–24.

⁶⁶ До джерел. Розмова з Євгеном Штендерою, редактором “Літопису УПА” / [Провів Т.Гунчак] // Сучасність. — 1987. — № 7–8. — С. 192–193.

⁶⁷ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists — the Ukrainian Insurgent Army) / A. Rudling // East European Jewish Affairs — 2006. — Vol. 36, № 2 — P. 176–177.

⁶⁸ *Каменецький І.* Стан дослідів і публікацій в ділянці історії німецької окупації України під час Другої світової війни / І. Каменецький // Український історик. — 1964. — № 4. — С. 14.

⁶⁹ Там само. — С. 14–17; *Каменецький І.* Стан дослідів і публікацій в ділянці історії німецької окупації України під час Другої світової війни / І. Каменецький // Український історик. — 1965. — № 1. — С. 38–45.

⁷⁰ *Каменецький І.* Документи про українських партизанів / І. Каменецький // Український історик. — 1988. — № 1–4. — С. 188–196; *Каменецький І.* Стан дослідів і публікацій в ділянці історії німецької окупації України під час Другої світової війни / І. Каменецький // Український історик. — 1965. — № 1. — С. 38–45; *Косик В.* Україна і Німеччина у II світовій війні / В. Косик. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. — 659 с.; Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. У 4 т. Т. 1. / [упоряд. В. Косик.]. — Львів, 1997. — 384 с.; Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т.2: 1941-1942. / [упоряд. В. Косик.]. — Львів, 1998. — 384 с.; Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 3: 1942–1943. / [упоряд. В. Косик.]. — Львів, 1999. — 384 с.; Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 4: 1944–1945. / [упоряд. В. Косик.]. — Львів, 1997. — 384 с.

⁷¹ *Political Thought of the Ukrainian Underground 1943–1951* / Edited by P. J. Potichnyj, Y. Shtendera. — Edmonton, 1986. — 406 p.

⁷² *Боцюрків Б.* Стан і проблеми українознавчих студій у політичних науках... — С. 153.

⁷³ *Рябчук М.* The nowhere nation, або чи має Україна історію [Електронний ресурс] / М. Рябчук. — Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/books_ua.php?text=39.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA... — P. 163.

⁷⁶ *Himka J.-P.* A Central European Diaspora under the Shadow of WW II... — P. 18.

⁷⁷ Там само. — P. 21.

⁷⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Напрями української політичної думки // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — У 2 т. Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 88.

⁷⁹ Там само. — С. 90.

⁸⁰ Там само. — С. 88.

⁸¹ Там само. — С. 88–89.

⁸² *Himka J.-P.* A Central European Diaspora under the Shadow of WW II... — P. 23–24.

⁸³ Там само. — P. 30.

⁸⁴ *Himka J.-P.* War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora / J.-P. Himka // Space of identity. — 2005. — Vol. 5, № 1. — P. 11–13.

⁸⁵ Там само. — P. 10.

⁸⁶ Там само. — P. 15.

⁸⁷ Там само. — P. 17.

⁸⁸ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA... — P. 174.

⁸⁹ Там само. — P. 174.

⁹⁰ Там само. — P. 173.

⁹¹ Там само. — P. 179.

⁹² Там само. — P. 179.

⁹³ *Hadzewycz R.* Von Hagen revisits the question «Does Ukraine Have a History?» [Електронний ресурс] / R. Hadzewycz // Ukrainian weekly. — 2006. — № 18, Vol. LXXIV. — Режим доступу до газети: <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2006/180618.shtml>.

⁹⁴ *Hagen M. von* Revisiting the Histories of Ukraine / M. von Hagen // A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. Budapest — New York, 2009. — P. 26.

⁹⁵ *Hadzewycz R.* Von Hagen revisits the question “Does Ukraine Have a History?”

⁹⁶ *Kappeler A.* From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History / A. Kappeler // A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. Budapest — New York, 2009. — P. 55.

⁹⁷ Там само. — P. 59.

⁹⁸ Там само. — P. 56.

⁹⁹ Там само. — P. 58.

¹⁰⁰ Там само. — P. 58–59.

¹⁰¹ Там само. — P. 67

- ¹⁰² Там само. — Р. 66.
- ¹⁰³ Там само. — Р. 62.
- ¹⁰⁴ *Hagen M. von*. Revisiting the Histories of Ukraine... — Р. 33.
- ¹⁰⁵ *Kappeler A.* From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History... — Р. 66.
- ¹⁰⁶ *Hagen M. von* Comentary: Does Ukraine have a history? [Електронний ресурс] / *M. von Hagen* // Ukrainian weekly. — 2006. — № 35, Vol. LXXIV. — Режим доступу: <http://www.ukrweekly.com/old/archive/2006/350613.shtml>.
- ¹⁰⁷ *Лисяк-Рудницький І.* Український визвольний рух під час другої світової війни // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — У 2 т. Т.2. — К.: Основи, 1994. — С. 269; *Armstrong J. A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness / *J. A. Armstrong*. // *Ukraine and Russia in their Historical Encounter* / Edited by *P. Potichnyj*. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. — Р. 130–131.
- ¹⁰⁸ *Hagen M. von* Revisiting the Histories of Ukraine... — Р. 31.
- ¹⁰⁹ Там само. — Р. 40.
- ¹¹⁰ Там само. — Р. 39.
- ¹¹¹ *Киричук Ю.* Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / *Ю. Киричук*. — Львів, 2003. — С. 39.
- ¹¹² Там само. — С. 41–42.
- ¹¹³ *Косик В.* «Український історик» про ОУН і УПА / *В. Косик* // Український історик. — 1994. — № 1–4. — С. 82–89.
- ¹¹⁴ *Вовк О.* Висвітлення тематики ОУН і УПА в журналі «Український історик» / *О. Вовк* // Український історик. — 1994. — № 1–4. — С. 90.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 91.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 92.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 93–95.
- ¹¹⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Український визвольний рух під час другої світової війни... — С. 261.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 262
- ¹²⁰ Там само.
- ¹²¹ Там само. — С. 264.
- ¹²² Там само. — С. 267
- ¹²³ Там само. — С. 267–268.
- ¹²⁴ *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму / *Г. В. Касьянов* — К.: Либідь, 1999. — С. 274.
- ¹²⁵ Там само. — С. 264–266.
- ¹²⁶ Там само. — С. 307.
- ¹²⁷ Там само. — С. 270–272.
- ¹²⁸ Там само. — С. 304.

¹²⁹ Там само. — С. 305.

¹³⁰ Там само. — С. 318.

¹³¹ Там само. — С. 316–317.

¹³² Там само. — С. 319.

¹³³ Там само. — С. 308–309.

¹³⁴ *Гломозда К.* Сенс і стан історичних досліджень як актуальна проблема наукової та освітянської спільноти США... — С. 14.

¹³⁵ *Hrytsak Ya.* On the relevance and irrelevance of nationalism in Contemporary Ukraine / *Ya. Hrytsak* // *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography* / Edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. Budapest — New York, 2009. — P. 225.

¹³⁶ Там само. — P. 227–228.

¹³⁷ Там само. — P. 228.

¹³⁸ Там само. — P. 235.

¹³⁹ Там само. — P. 230.

¹⁴⁰ Там само. — P. 236.

¹⁴¹ *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття / *Грицак Я. Й.* — К.: Генеза, 2000. — С. 207.

¹⁴² Там само. — С. 208.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ *Hrytsak Ya.* On the relevance and irrelevance of nationalism in Contemporary Ukraine... — P. 238.

¹⁴⁵ Там само. — P. 237.

Розділ 2

ІДЕОЛОГІЯ І ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В ОЦІНКАХ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

2.1. ІДЕОЛОГІЯ І ПРОГРАМНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Зміни в ідеології і програмних положеннях руху відбувалися протягом всієї історії його існування. Більшість істориків виокремлює три віхи в ідеологічно-організаційній трансформації руху: 1929 р. — заснування ОУН; 1940 р. — розкол організації; 1943 р. перехід на демократичну платформу і створення УГВР. Оскільки, в основу структури нашого дослідження покладений проблемно-хронологічний метод, який дозволяє доступно викласти проблему, не порушуючи внутрішньої логіки розвитку історичних подій, то в даному розділі ми розглянемо історіографію ідеологічних і програмних засад інтегрального націоналізму періоду становлення та розколу ОУН, тоді, як про перехід на демократичну платформу мова піде в третьому розділі.

Як уже зазначалося, у післявоєнній націоналістичній еміграції сформувалися три групи, які в тій чи іншій мірі претендували на абсолютну монополію щодо «бренду» ОУН та інтерпретації подій визвольних змагань 30-х–50-х рр. ХХ ст. Особливе протистояння в межах цього трикутника знайшло відображення в ідеологічній полеміці та відповідних працях представників різних фракцій ОУН. Для дослідників «зі сторони» (за виключенням Дж. Армстронга) внутрішньопартійний конфлікт та полеміка довкола нього не становила занадто великого інтересу. Американські вчені більше цікавилися конкретними фактами діяльності або ж українським націоналізмом в контексті більш широких узагальнень.

Загалом, партійна історіографія намагалася запропонувати своє концептуальне бачення українського націоналізму. Проте, ряд чинників став на заваді цього процесу. Розробка багатьох аспектів української націоналістичної доктрини тривала вже у повоєнний період на чужині, з урахуванням помилок і відповідно до вимог часу. Тому більшість досліджень, особливо це стосується праць, що походили з бандерівського середовища, написаних постфактум, виправдовували, а часом, й корегували ідеологічні засади ОУН. Причину відсутності у ранньому націоналістичному наративі концептуального бачення українського націоналізму варто шукати в історії самої організації. Дослідник з середовища двійкарів Л. Ребет відмічав, що слабкість програмових положень ОУН та нахил в бік «ідеологізму» виходили із концепції ОУН як понадпартійної організації, що мала об'єднати довкола себе всіх українців, які прагнули державної самостійності. Постанови I Конгресу ОУН були спрямовані на здо-

буття власної держави, а питання наповнення її конкретним політичним, соціальним чи культурним змістом відсувалося на другий план¹. В даній ситуації партійні історики на еміграції зіткнулися з проблемою, що за спостереженням канадського дослідника Т. Кузьо, є характерною для націоналізму, який сам по собі як ідеологія є доволі обмеженим і потребує більш потужного ідеологічного господаря як-то: лібералізм, консерватизм, соціалізм, комунізм чи фашизм².

Проблема змістовного наповнення широко обговорювалася в партійних середовищах обох фракцій у повоєнний період. Загалом, після розколу ОУН у 1940 р., більшість теоретиків націоналізму, які були представниками старшого покоління, опинилася в мельниківському таборі, тоді як бандерівці, соціальним ядром яких було студентство з його наголосом на чин та концепцією «перманентної революції», досить скептично ставилися до розробки теоретико-програмових засад. Полум'яні, але ірраціональні заклики Д. Донцова були їм ближчі. В період Другої світової війни у бандерівському середовищі з'явилася ціла плеяда молодих яскравих публіцистів та теоретиків націоналізму, які могли б запропонувати дійсне змістовне наповнення української націоналістичної концепції. Проте більшість з них загинула у боротьбі з радянським режимом. Отже, теоретичне осмислення спадщини та подальша розробка концепції українського націоналізму на Заході здійснювалася представниками старої, «міжвоєнної» генерації бандерівців, більшість з яких, за влучним спостереженням українського публіциста Р. Лісового, застрягла в своєму «юнацтві», не змігши вийти поза психологічні рамки юнацького віку³. Р. Лісовий пов'язував цю проблему з відсутністю у бандерівському середовищі інтелектуалів, які б могли запропонувати щось більш змістовне ніж набір патріотичних гасел⁴. Загалом, досить багато еміграційних дослідників відмічало, що авангард бандерівського руху складали студенти, більшість з яких, так і не спромоглася закінчити освіту. За ними закріпився досить неприємний епітет напівінтелігентів⁵.

Історіософське бачення українського націоналізму як ідеології було запропоноване представниками мельниківського табору. Крім того, після розколу організації саме за фракцією А. Мельника залишилось моральне право на теоретичний спадок колись єдиної ОУН. «Мельниківський» історик Ю. Бойко відмічав ряд ключових різниць у розумінні ролі і місця нації у історії в демократичній та націоналістичній традиціях. Зокрема, демократична традиція розглядає націю як явище модерне, породжене Французькою буржуазною революцією, і виходить з матеріалістичного світогляду, тоді як націоналізм стоїть на ідеалістичних позиціях і вважає, що нації існують з давніх часів. «Мельниківські» теоретики українського націоналізму розглядають націю, як трансцендентне явище, Ю. Бойко писав: «Так, як цілісність життя в його основі не дається схопити формулою, так і сутність нації не до кінця схопна, всяке поняття спиняється десь перед

дверима таємничого вівтаря, за яким захована містична природа явища [нації]...». Автор називає націю категоричним імперативом життя, і характеризує націоналізм як ідеологію обраних, а націоналіста — як реалістичного ідеаліста, який чітко бачить ціль і шлях до неї⁶.

Ю. Бойко став на захист широко проповідуваного націоналістами волюнтаризму, оскільки вважав, що саме воля лежить в основі будь-якої дії. Національну ж революцію автор переносить в ідеалістичну площину, наголошуючи на її моральному значенні в духовному оновленні нації. Максималізм націоналістичного світогляду Ю. Бойко пов'язував зі шляхетністю цілі українських націоналістів, а отже, й неможливістю будь-яких компромісів у питанні державної незалежності України⁷.

Підходячи до проблеми змістовного наповнення українського націоналізму, Ю. Бойко посилається на концепцію солідаризму, як одну із основних ідеологічних підстав руху. Оскільки нація, у розумінні ідеологів українського націоналізму, бачилась як живий організм, то її сталий поступ, на їхню думку, мав забезпечуватися шляхом послаблення внутрішніх суперечок та посилення консолідаційних процесів в середині нації⁸. Ця концепція близька до фашистської ідеї корпоративної держави.

На відміну від своїх опонентів, бандерівці вважали, що нація є явищем модерної доби, якій належить майбутнє⁹. Я. Стецько також вдавався до порівнянь націоналізму з демократією, проте, на відміну від представників мельниківського табору для яких було характерне історіософське осмислення, робив більш практичні спостереження. Він відмічав недостатню розробку ідеологічних засад «націоналістичної державно-політичної системи» як західними, так і українськими дослідниками. Загалом, на його думку, у науковій літературі націоналізм, як правило, зводився до ідеологічного комплексу та культурного змісту, що в принципі вірно, однак Я. Стецько вважав, що теоретики українського націоналізму мають запропонувати цільну концепцію націоналістичної держави яка б охоплювала всі сфери людського буття, як матеріальні, так і духовні¹⁰.

Я. Стецько критикував ліберальні ідеї з їхнім ідеалом людини-егоїста, протиставляючи натомість колективну ідеологію націоналізму в центрі якої стоїть нація. Цікаво, що на думку Я. Стецька, націоналізм, на відміну від лібералізму, ніколи не був у конфлікті з християнством, бо український націоналізм у світоглядній, моральній і метафізичній ділянці був співзвучний з християнством. Загалом, він зводить бандерівський антиклерикалізм до рівня особистих конфліктів з окремими церковними діячами. У цьому твердженні автор спирається на постанови IV Великого Збору ОУН. Отже можна говорити про перегляд окремих засад націоналістичної ідеології ОУН (б)¹¹.

Загалом, Я. Стецько наголошував, що націоналізм не обов'язково має бути авторитарним і недемократичним. Він наводив безліч прикладів

демократичних форм правління, які впроваджували в життя націоналістичні концепції. Щодо авторитарних повноважень лідера ОУН (б), то Я. Стецько зазначав: націоналізм — це ідеологія воюючої нації, а війна не найкращий час для впровадження демократичних принципів. Тут автор апелював до аналогічних ситуацій в країнах західних демократій, коли В. Черчилль та Ф. Д. Рузвельт мали фактичні диктаторські повноваження. Я. Стецько наполягав, що монопартізм і диктатура не є типовими для націоналістичного державно-політичного ладу, у випадку ОУН — це лише вимушена форма, покликана раціональною необхідністю твердої руки, яка веде український народ до створення національної держави¹².

Цей авторитетний діяч наполягав на важливості соціальної складової¹³. Зрештою, програмові положення ОУН (б) розроблялися в умовах демократичного світу, а тому не могли не зазнати його ідеологічних впливів. Варто відмітити, що Я. Стецько не пропонував якоїсь цілісної концепції, а радше намагався зробити «обличчя» українського націоналізму людяним і зрозумілим в очах демократичного світу.

Загалом, соціальний вимір став досить популярним у дослідженнях партійних істориків на Заході. «Мельниківський» історик З. Пеленський відмічав що для українського націоналістичного табору на початковому етапі було характерне заперечення соціально-групового принципу, т. зв. «соціальна аверсія», і вважав, що саме неврахування соціальних аспектів стало «великою шкодою для ідейного поглиблення і практичної ефективності націоналістичного руху». Внаслідок «соціальної аверсії» націоналістичний рух у міжвоєнний період не зміг залучити робітників, значну частину селянства та міщанства і т. зв. «опортуністичної» інтелігенції. З. Пеленський задавався питанням, яка соціальна верства становила ядро ОУН у міжвоєнний період і якою мірою ця соціальна верства відповідала вимогам взятих на себе організацією державотворчих зобов'язань¹⁴. Виокремивши студентство як головне соціальне ядро ОУН краю, він аналізував ідеологічні засади, що їх привнесли в рух молоді націоналісти.

Взагалі, З. Пеленський вважав, що УВО (Українська Військова Організація) була однією з кращих організацій українського національно-визвольного табору, оскільки для неї не були характерні ані фракціоналізм, ані розколи. До того ж, на думку автора, УВО не заперечувала демократично-парламентського устрою. На відміну від УВО, ОУН уже під час створення опинилася перед своєрідною політичною антиномією, що заклала в організацію бомбу уповільненої дії, яка, зрештою, розколола націоналістичний рух. Новостворена організація опинилась на роздоріжжі між двома можливими і потрібними, але водночас взаємовиключними шляхами діяльності: легальним і нелегальним, еволюційним і революційним¹⁵.

Слідом за Л. Ребетом, З. Пеленський, посилаючись на Є. Коновальця, відмічав, що ОУН створювалась не як підпільна терористична організація чи ще одна партія легального сектору, але як масова політична організація, що мала об'єднати довкола себе все західноукраїнське суспільство¹⁶.

Отже, перехід ОУН на підпільні бойові позиції був, по суті переворотом проти УВО, «своєрідним внутрішнім самовластям в крайових лавах ОУН», організатором і виконавцем якої була група радикально налаштованої студентської молоді, що гуртувалася довкола Академічного дому у Львові. Саме ліквідація УВО та перехід ОУН у революційно-бойове підпілля були, на думку автора, серйозною політичною помилкою, яка дорого коштувала всьому націоналістичному руху. Хоча, З. Пеленський все ж таки до певної міри виправдовував «академічну хунту», відмічаючи побоювання «крайовиків», що провід за кордоном не застрахований від проникнення чужих агентур, отже, ОУН в краї може стати знаряддям виконання завдань, які аж ніяк не стосуються самостійницьких прагнень українців.

З. Пеленський розглядав розкол як процес, що тривав протягом всього другого міжвоєнного десятиліття. В першій половині 30-х рр. у середовищі ОУН почала розгоратися компанія проти «внутрішнього ворога», спрямована на дискредитацію легальних українських політичних партій. Відбувся процес радикалізації ОУН, логічним завершенням якого стало гасло «перманентної революції». Саме, з появою цього гасла ОУН, на думку автора, стала приймати риси тоталітаризму¹⁷. Серед зовнішніх чинників посилення авторитарних тенденцій в націоналістичному середовищі краю автор відмічав фашизацію польського громадського життя¹⁸. Адже чим більше згорталось поле для легальної діяльності українських політичних партій, тим радикальнішою ставала ОУН. Не останню роль у цьому процесі відіграла й внутрішньо-організаційна неосмисленість власного політичного та соціального становища¹⁹.

З. Пеленський вважав, що концепція «перманентної революції» створювала велику загрозу для західноукраїнського громадського миру. Оскільки зусилля ОУН були спрямовані на дискредитацію легального політичного сектора, автор слушно зауважував, що якби ця війна проти «внутрішнього ворога» потривала трохи довше, то це призвело б до охлократизації українського громадського життя. Взагалі З. Пеленський відмічав заслуги легального політичного сектору у відстоюванні прав українців у Польщі.

У 1934–1935 рр. відбувся політичний злам ОУН, що знайшло своє відображення у послабленні революційної активності. Причина полягала перш за все у фізичному вичерпанні людських ресурсів та важкій перевтомі членів руху. Автор відмічає, що концепція перманентної революції переживала кризу, у суспільстві накопичилось «націоналістичне втомлення», що було продиктовано побоюваннями громадянства втратити

державотворчі субстанції. Внаслідок цього крайова ОУН опинилась перед дилемою: або втратити суспільні симпатії, або змінити формат діяльності²⁰.

Загалом, можна констатувати, що на середину 30-х рр. амбівалентність закладена ще в момент створення ОУН, досягла свого апогею і лише масові арешти крайовиків відтягли процес розколу. За логікою З. Пеленського, розкол був не тільки неминучим, але й необхідним для ОУН процесом, який розв'язав «Гордіїв вузол» протиріч і дозволив кожній з фракцій піти своїм шляхом. Якщо мельниківські партійні історики в більшості своїй залишалися в рамках традиційних звинувачень і пов'язували розкол з діяльністю радянських спецслужб, слушно відмічаючи, що молоде покоління було засліплене лише бажанням влади, то З. Пеленський покладає на бандерівців відповідальність за зведення визвольної концепції ОУН до рівня диверсійно-терористичної діяльності. А це повністю зруйнувало ідею ОУН як широкого понадпартійного руху, який об'єднав би всі національно свідомі політичні сили у боротьбі за Українську самостійну соборну державу.

Якщо в партійній історіографії головна увага зосереджується на ідеологічно-організаційній кристалізації руху, то американський історик Дж. Армстронг та діаспорний дослідник І. Лисяк-Рудницький дають концептуальне бачення ролі і місця українського інтегрального націоналізму у загальноєвропейському контексті та аналізують його ідеологічні й програмові слабкості.

Дж. Армстронг вважав, що модерний український націоналізм розвинувся у ХІХ ст. як «подвійна імітативно-захисна реакція на іноземні націоналізми». Автор відмічав значний вплив інтегрального націоналізму, який будучи витвором французьких праворадикальних сил, не прижився на Заході, проте в модифікованих формах став домінуючою силою в «незадоволених» країнах Центральної та Південної Європи в 20-ті рр²¹.

Американський історик виокремив п'ять основних ознак інтегрального націоналізму, хоча й відмічав, що останній за визначенням є «скоріше рухом окремої нації, ніж універсальною ідеологією, і оскільки його послідовники відкидали систематизовану раціональну програму, то досить важко дати точне визначення його природи». Український націоналізм, зазнав сильного впливу публіцистичної творчості Д. Донцова. За визначенням Дж. Армстронга, ідеологія, яку пропагував Д. Донцов, нагадувала інтегральний націоналізм, проте була сформована під впливами німецьких націоналістів доби «класичного» просвітницького і романтичного націоналізму (Й. Фіхте, Й. Гердер). Автор подає також п'ять ознак «донцовського націоналізму». Досить важко говорити про правомірність компаративного підходу за відсутності релевантності запропонованих Дж. Армстронг ознак, проте порівняльна таблиця «класичного» інтегрального націоналізму і його українського варіанту добре унаочнює розбіжності між первинною ідеологією та її українською модифікацією.

**«Класичне» та українське визначення інтегрального націоналізму
(за Дж. Армстронгом)**

№	Класичний інтегральний націоналізм	Український інтегральний націоналізм Д. Донцова
1	Нація є вищою цінністю, якій підпорядковується все інше	Оскільки держави яка б могла славитися як носій «національної ідеї» не існувало, значна увага приділялася збереженню «чистоти» національної мови та культури
2	Містична ідея солідарності всіх індивідів, що творять націю, яка зазвичай базується на переконанні, що біологічні характеристики чи незворотність ефекту загального історичного розвитку зробила їх єдиним органічним цілим	Суттєвий ірраціоналізм ідеології знайшов своє відображення у романтизмі, який для недосвідчених українців був більш природним, ніж цинічне заперечення раціоналізму німцями та італійцями
3	Підпорядкування раціональної та виваженої думки «інтуїтивно правильним» емоціям;	За відсутності можливості відкритої тривалої опозиції пануючому ладу, наголос на силу, як невід'ємну частину ідеології, знайшов своє відображення у пропаганді тероризму;
4	Вираження «національної волі» через харизматичного лідера та пасіонарну національну еліту, що об'єднана в єдину партію;	Відсутність своєї держави, яка через свої інститути та легальні структури підтримує національні прагнення, та опозиція до існуючих держав, привели до надмірного славлення «конспіративності» як такої;
5	Глорифікація дії, війни і насильства як найвищого вираження життєвої потенції нації.	Провал спроб старшого покоління та тенденції до компромісу з польськими «окупантами», посилили заперечення поміркованої політики.

Загалом американський дослідник вважав, що в 20-і рр. в західноукраїнському суспільстві були дві групи, що підготували ґрунт для інтегрального націоналізму. Перша з них — це УВО, друга — СУМН (Союз української націоналістичної молоді). Завдяки, створенню останньої, на думку Дж. Армстронга, вдалося побороти радянофільські настрої серед українського студентства, що були поширені у першій половині 20-х рр. ХХ ст.²². Проаналізувавши діяльність української політичної еміграції міжвоєнного

періоду, Дж. Армстронг дійшов висновку, що ОУН була найбільш потужною серед всіх інших груп. Особливістю ОУН на еміграції був її майже виключно галицький склад²³.

І. Лисяк-Рудницький відмічав, той негативний відтінок, що сформувався довкола поняття «націоналізм» в українській політичній термінології. Аби уникнути плутанини він запропонував використовувати поняття «інтегральний націоналізм» виключно до українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр²⁴. Як і Дж. Армстронг, І. Лисяк-Рудницький відмічав вирішальний вплив на формування ідеології інтегрального націоналізму Д. Донцова. Особливою рисою позиції Д. Донцова, на думку дослідника, була його незмінна відраза до Росії: не тільки до царської або радянської держави, а й до російського народу та його культури. І. Лисяк-Рудницький відмічав, що для західних українців головним ворогом була Польща. Перше, за що взявся Донцов, так це за викорінення прорадянських настроїв.

Як і представники партійної історіографії, І. Лисяк-Рудницький вбачав джерело походження інтегрального націоналізму у поразці визвольних змагань 1917–1921 рр. Він виокремлював чотири причини дискредитації демократії в очах українських націоналістів. По-перше, саме демократична форма правління була відповідальна за поразки у 1917–1921 рр.; по-друге, обурення політикою демократичних держав Заходу, що відмовлялися визнати і підтримати українську націю; по-третє, прагнення наслідувати успіх російських більшовиків і диктаторського режиму Ю. Пілсудського у Польщі; і, нарешті, останнє: розуміння, що жорстокості й цинізму цих гнобителів можна протистояти лише такими ж безоглядними, безжалісними засобами²⁵.

І. Лисяк-Рудницький відмічав, що саме польський режим створив революційну ОУН: польські тюрми і концентраційні табори перетворили зелену молодь на незламних професійних революціонерів — категорію людей, раніше невідому в Західній Україні. Водночас, автор слушно зазначав, що молодечий характер руху, окрім піднесення войовничої енергії українського народу також знизив рівень громадянської зрілості суспільства²⁶.

Досить детально причини та наслідки розколу організації проаналізував Дж. Армстронг. Американський дослідник виділяв два ключові фактори: психологічні особливості молодого покоління, що виникли внаслідок формування їхнього світогляду в період глобальних революційних зрушень та закостенілість оунівської еліти. Розкриваючи першу причину, автор відмічав, що представники краю були вимушені жити подвійним життям, під постійною загрозою арешту. Це, у свою чергу, породжувало підозру, що керівництво на еміграції уникає труднощів і небезпек боротьби. На думку автора, молодому поколінню не вистачало досвіду зростання у стабільному суспільстві довоєнного часу, яке мали представники старшої генерації. Через це галичанська націоналістична молодь «відчувала напругу, на зразок

комплексу неповноцінності перед формальним керівництвом». Це відчуття посилювалось замкнутістю старшого покоління. Найкраще суть позиції старшої генерації, на думку Дж. Армстронга відображає розхожа фраза: «Я не маю нічого проти гри в політику, але я заперечую проти гри в неї з моїми дітьми».

Дж. Армстронг відмічав, що тертя між старим та новим поколінням було відчутне ще за часів Є. Коновальця, однак його авторитет як лідера та вміле керівництво стримували невдоволення. А. Мельник, опинився перед більш складним викликом, оскільки він мав об'єднати українське населення Галичини довкола ОУН. Проте будь-які зміни в ідеології чи тактиці розцінювались би як зрада представниками молодшого покоління. Загалом, Дж. Армстронг вказував на повне неприйняття А. Мельника молодого генерацією. За інших умов, він, на думку автора, мав би шанс стати чудовим громадським діячем, однак абсолютно не підходив на роль лідера терористичної підпільної організації²⁷.

Дж. Армстронг вважав, що каталізатором розколу стало звільнення з тюрми багатьох лідерів молодшої генерації. Не останню роль зіграли і особисті мотиви. Зокрема, серед ініціаторів розколу був Я. Стецько, якому була доручена підготовка II (римського) конгресу ОУН, однак він не вправся із завданням і був усунутий М. Сціборським від організаційного процесу. На думку Дж. Армстронга, це могло послужити причиною переходу Я. Стецька в опозицію до ПУН (Провід Українських Націоналістів). Загалом молоде покоління не бачило серед членів ПУНу жодного кандидата, який відповідав би їх уявленню про лідера. Поміркованість і виваженість драгували молодь, яка хотіла бачити на чолі організації людину з непохитною волею та готовністю до відчайдушних дій. Навряд чи подібний лідер знайшовся б серед інтелігентських кіл «старого» проводу ОУН.

Серед вимог, які висунула опозиція до ПУНу, головною, на думку Дж. Армстронга, була зміна складу проводу, а саме усунення Я. Барановського, О. Сеника та М. Сціборського і введення до нього представників Краю²⁸.

Про причини недовіри до цих осіб досить багато написано бандерівськими партійними істориками. Однак, оскільки майже кожний конкретний випадок, окрім об'єктивних (до речі недоведених) звинувачень, має й суто суб'єктивні мотиви особистої помсти, то внутрішньопартійний конфлікт все ж таки мав радше особистісний, а не ідеологічний характер. Принаймні, перше мало більшу вагу ніж друге. Саме це, на нашу думку, й мав на увазі Дж. Армстронг, коли говорив, що суть висунутих опозиціонерами звинувачень до вищевказаних членів ПУНу розкриває психологію молодих бунтівників.

Як би там не було, але А. Мельник не погодився звільнити своїх колег. На думку Дж. Армстронга, весь 1940 р. пройшов під знаком боротьби за

прихильність членів організації. Головним із завдань опозиціонерів було схилити на свій бік когось із авторитетних представників старшої генерації. Автор вважав, що для опозиціонерів було важливо сформувавши свій провід. З представників старшої генерації бандерівців підтримав лише Р. Ярий. Саме він дав крайовій молоді, на думку Дж. Армстронга, такі необхідні їм зв'язки з німецькими спецслужбами. Однак американський історик вважав Р. Ярого все ж таки сумнівним надбанням бандерівців, оскільки ця суперечлива постать відштовхнула багатьох тих, хто симпатизував націоналістичній молоді. Про мотиви Р. Ярого автор не говорить нічого конкретного, хоча й вказував на особисту неприязнь останнього до А. Мельника²⁹.

Загалом, Р. Ярий є «темною конячкою» в українському націоналістичному русі. Його справжні мотиви залишились до кінця незрозумілими. Ярого звинувачували в агентурній роботі як на користь нацистської Німеччини, так і Радянського Союзу. Це дало підстави ПУНу покласти на нього особисту відповідальність за розкол. Зокрема, про це писав в передмові до Білої книги ОУН (збірник документів, що стосуються розколу) М. Сціборський³⁰.

В квітні 1941 р. у Кракові відбувся ще один «II конгрес» ОУН, якій покликав до життя революційну ОУН (ОУН р), або ж ОУН самостійників-державників (ОУН-СД). У націоналістичний історичний наратив вона увійшла як ОУН (б).

Як бачимо північноамериканська історіографія ідеологічно-організаційного оформлення націоналістичного руху стала заручницею з'ясування стосунків представників двох фракцій, що привело до остаточної маргіналізації даної проблематики на Заході. Націоналістична еміграція перебуваючи у полоні власноруч створених міфів та стереотипів, не тільки не змогла дати нове ідеологічне наповнення, яке б стало цікавим і зрозумілим для західної громадськості, але зробила все можливе щоб відбити цікавість потенційних дослідників (американських та канадських істориків і політологів) до українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр. Певні спроби скорегувати націоналістичний наратив з урахуванням історико-культурного середовища не носили системного характеру й були орієнтовані на українську етнічну спільноту Північної Америки та Європи. На тлі загальної невтішної картини варто відмітити більш високий науковий рівень досліджень «мельниківських» партійних істориків, зокрема, дослідження З. Пеленського носять відбиток впливу тогочасних провідних методологічних підходів.

Враховуючи таку ситуацію, історичний аналіз ідеологічних засад ОУН запропонований Дж. Армстронгом та І. Лисяком-Рудницьким фактично є чи не єдиною незаангажованою спробою осмислення становлення та розвитку ідеології інтегрального націоналізму у північноамериканській історіографії.

2.2. УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН У 1929–1939 РР.

Північноамериканська історіографія «польського періоду» ОУН представлена лише українськими істориками емігрантського покоління. Ані діаспорні ані американські дослідники, за невеликим виключенням, не бралися за розробку цієї теми, полишивши партійні чвари колишнім учасникам руху. Причина неактуальності даного періоду історії ОУН для північноамериканських дослідників полягає насамперед у маргінальності націоналістичного руху доби II Речіпосполитої, відсутності чіткої програми та методів її реалізації, а етнічно орієнтований націоналістичний наратив фактично законсервував цю тему в рамках української спільноти Північної Америки та Європи.

Серед детальної фіксації подій, що характерна для націоналістичного наративу, варто виокремити три комплексні питання, які стрижнем проходять через всю історію міжвоєнного періоду ОУН від моменту створення до розколу організації. Вони власне, розкривають процес назрівання внутрішньопартійної кризи. По-перше, це становлення ОУН; по-друге, Варшавський процес, який посіяв недовіру в рядах організації, піднявши питання т. зв. «архіву Сеника» та зради Я. Барановського, по-третє, власне розкол ОУН, причини та передумови якого визрівали протягом всього зазначеного періоду.

Аби не загубитися у вирі праць, присвячених діяльності ОУН протягом першого десятиліття її існування, і не стати заручником внутрішньопартійних зведень рахунків, пропонуємо зосередитись на двох авторах, які є батьками-засновниками партійної історіографії ОУН, а саме: «мельниківському» істориком З. Книшу та основоположнику «бандерівської» історіографії П. Мірчуку. Саме вони були авторами ключових тез, що лягли в основу націоналістичного історичного наративу як міжвоєнного періоду, так і всієї історії українського національно-визвольного руху.

Створення ОУН є напевно єдиним питанням в націоналістичному наративі, яке не зазнало ревізії після розколу організації. Проте, навіть тут спостерігаємо окремі розбіжності. Представники обох таборів відмічали, що в період становлення ОУН існувало дві думки щодо її майбутнього устрою: 1) єдина монолітна організація; 2) спілка самостійних націоналістичних організацій. П. Мірчук відмічав, що Ю. Вассіян, С. Ленкавський, С. Охрімович виступали на захист ідеалістичної філософсько-ідеологічної концепції ОУН, тоді як Д. Андріївський та Д. Демчук вважали доречним введення окремих положень матеріалістичного світогляду³¹. Аналізуючи реакцію на створення ОУН, автор зауважував, що ряд опонентів української визвольної справи намагалися затаврувати український націоналізм як «фашистський» рух. П. Мірчук вважав, що успіхи італійського фашизму

привернули до нього увагу всього світу, про що свідчить поява великої кількості статей про політичну, економічну і соціальну складову фашистської ідеології. І взагалі симпатії українських націоналістів до фашизму були цілком природні. Один той факт, що фашисти в Італії не дозволили прийти до влади комуністам, вже викликав захоплення. Однак, П. Мірчук наголошував, що попри захоплення, ідеологи ОУН все ж таки відмічали глибоку різницю між фашизмом як ідеологією державної нації, та українським національно-визвольним рухом, який боровся за створення власної держави³².

З. Книш наголошував на тому, що питання форми влади й державного устрою відкладалося на більш пізній час, а девізом українських націоналістів стало «підтримувати кожен національну владу, що не противиться найвищому ідеалові нації; підпорядкувати партикулярне і класове загальному й національному»³³. Це твердження випливає з бачення представниками ОУН (м) ролі і місця новоствореної організації. Обидва дослідники відмічали велику дискусію, що розгорілася з приводу місця УВО в ОУН. Представники еміграції вважали за доцільне, щоб УВО діяла окремо, що дозволило б останній брати на себе відповідальність за всю бойову та терористичну діяльність, й тим самим, відвести вогонь від ОУН. Крайовики, навпаки, вважали що УВО має розчинитися в ОУН³⁴. П. Мірчук наполягав, що перемогла саме точка зору представників Краю³⁵. Тоді як З. Книш вважав, що Крайова Екзекутива (КЕ) ОУН діяла поза спинами ПУНу, фактично створивши свою бойову референтуру, що перекреслювало цілі, для яких створювалась ОУН. Однак, намагаючись врятувати репутацію новоствореної організації, УВО все ж таки взяла на себе відповідальність за саботажну акцію літа 1930 р., хоча й була проти її проведення. З. Книш наголошував на безвідповідальності дій КЕ ОУН, внаслідок яких польський уряд вдався до «паціфікації»³⁶.

Аналіз праць творців націоналістичного нарративу підтверджує тезу З. Пеленського про протиріччя, закладене в ідеологічній і функціональній основі ОУН, яке мало лише два шляхи вирішення: перемога однієї з тенденцій або ж розкол організації.

Центральною подією міжвоєнного періоду діяльності ОУН, яка визначила подальший розвиток внутрішньо-організаційного конфлікту, став суд над організаторами вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, який увійшов в історію як Варшавський процес. Головною доказовою базою, на якій був побудований обвинувачувальний акт став «архів Сеніка». П. Мірчук відмічав наявність серед крайового членства ОУН підозрінь, що «архів Сеніка» був виданий польській поліції одним із членів ПУНу. Бандерівський історик вважав, що зрадником був Я. Барановський, а не О. Сенік, оскільки останній завідував архівом лише формально, тоді як на Я. Барановського, який займав посаду зв'язкового із західноукраїнськими

землями, вказували непрямі докази, що впливали зі свідчень інспектора польської поліції Маркіяна Хомраньського³⁷. Не останню роль зіграло й те, що брат Я. Барановського Роман був викритий як польський агент ще під час нападу на грошову пошту в Городку³⁸.

Адвокатом ПУН виступив З. Книш, який заперечував існування будь-якого архіву в період проведення Варшавського процесу. «Мельниківський» дослідник відмічав, що найважливіші речі зберігалися у голови ПУН у Женеві й частково у Римі, а коли провід очолив А. Мельник, всі важливі документи передавалися до Італії Є. Онацькому. Проти автентичності «архіву Сеника» свідчив і внутрішній документообіг ОУН. З. Книш відмічав, що в 30-ті рр. за виключенням Є. Коновальця, «ніхто [з членів ОУН] (додано мною. — Я. П.) не складав архівів «на пам'ятку» для себе, вся увага спрямовувалась на поточні завдання й потреби, поки що не було часу й думати про «історію». Загалом питання архівної справи в ОУН було поставлено дуже погано, але для нелегальної організації ведення документації ніколи не було пріоритетом³⁹.

З. Книш вважав, що «архів Сеника» був фальсифікатом, створеним на основі частини центрального архіву польської поліції, а сама назва — терміном для внутрішнього користування. Він наголошував на функціональній невідповідності змісту зібраних в «архіві Сеника» документів, більшість матеріалів якого не становили цінності⁴⁰.

Сам З. Книш бачив ситуацію з «архівом Сенека» наступним чином: вбивство Б. Перацького змусило поляків звернутися до своїх архівів, і саме тоді збагнувши, що вони не мають жодного документу, який можна представити в суді, виникла ідея фабрикації «архіву Сеника». Головною проблемою при фабрикуванні документів для польських спецслужб став стиль і тон паперів українських націоналістів, оскільки вони не мали жодного зразка протоколу засідань ПУН чи нарад Конференцій. Аби потягнути час, необхідний для фабрикації документів, й була вигадана ідея з кодом, який, як було заявлено на суді, знайшли разом з архівом⁴¹. Для достовірності «архів Сеника» розбавили декількома справжніми документами.

Тоді як польська сторона наполягала, що всі документи походили з Чехословаччини, З. Книш доводив, що «архів Сеника» був сформований з трьох груп документів: 1) з помешкання Р. Ярого в Берліні; 2) з військового вишкільного осередку в Данцигу; 3) з поліційних архівів про УВО й ОУН у Польщі⁴². До речі, «мельниківський дослідник» припускав, що код міг бути виявлений серед паперів Ріко Ярого, який писав не часто, отже не міг запам'ятати всі закодовані назви⁴³.

На підтримку своєї версії розвитку подій довкола Варшавського процесу З. Книш посилається на мовчання польської влади вже після закінчення процесів у Варшаві і Львові. Він відмічав, що в ході процесу, один із

захисників, В. Горбовий, назвав «архів» сфальсифікованим, у відповідь обвинувачення звернулося до прокуратури з вимогою порушити проти нього карну справу за зведення клевету. Оскільки справу так і не було порушено, то за логікою З. Книша, виходить що, польська влада боялась допустити щоб питання автентичності документів з «архіву Сеника» публічно розглядалася на суді, а провадити процес за закритими дверима було б рівнозначно визнанню правоти В. Горбового⁴⁴.

Найпереконливішим аргументом на користь версії про сфальсифікованість архіву, на думку З. Книша, є факт його зникнення. Після війни польською стороною було озвучено як мінімум дві версії, куди міг подітися «архів Сеника». Згідно першої він потрапив до рук СРСР. Сам автор вважав, цю версію непереконливою, оскільки «совети» обов'язково б використали цей козир у повоєнному протистоянні з українськими націоналістами. Відповідно до другої версії «архів Сеника» був спалений разом з архівом МВС Польщі ще в 1939 р., аби документи не потрапили до рук німців.⁴⁵

Дане дослідження хоча й цікаве у фактографічному плані, проте не може претендувати на науковість. Це радше публіцистична розвідка колишнього учасника подій, який прагне донести своє бачення ситуації, що склалася довкола Варшавського процесу. Апологетичний тон З. Книша є досить переконливим, проте праця містить ряд традиційних для представників мельниківського табору кліше. Дослідження З. Книша є наочною ілюстрацією того як з міжфракційної полеміки народжувався націоналістичний наратив.

Загалом досить важко судити про автентичність документів з «архіву Сеника» за їх відсутності, як і про причетність представників еміграції до розгрому КЕ ОУН у середині 30-х рр. Деякі дослідники покладають відповідальність за практично цілковитий розгром ОУН та деконспірацію організації на бездарне й зухвале керівництво С. Бандери, який на той час був головою крайового проводу. Інші вважають, що всупереч важким втратам, яких зазнала організація, Варшавський і Львівський процеси стали трибуною, з якої націоналістична молодь змогла заявити всій європейській спільноті про своє прагнення жити в незалежній українській державі. Беззаперечним є той факт, що саме Варшавський процес став точкою неповернення у стосунках Краю та еміграції.

Питання остаточного оформлення розлучення бачиться опонентами по-різному. Представники мельниківського табору вважають, що головною причиною розколу стала банальна боротьба за владу, оскільки, якби мова дійсно йшла про недовіру ПУН, то С. Бандера пристав би на пропозицію А Мельника обійняти посаду зв'язкового із західноукраїнськими землями у Проводі⁴⁶. З. Книш взагалі вважав С. Бандеру досить пересічною особистістю: «Лебедь перевищував його жорстокістю і рішучістю, Шухевич організаційним хистом, Ленкавський політичним виробленням і ясністю політичної думки, але тому,

що був він крайовим Провідником і головною особою на Варшавському процесі, випадок висунув його на чоло опозиції...»⁴⁷. Не можна не погодитися з цією думкою, адже Варшавський процес перевернув уявлення про ОУН перетворивши їх з купки терористів, якими вони були в очах польської та міжнародної громадськості, на борців за права свого народу. Їх жертвність і мужність стали прикладом для наслідування для тисяч молодих українців.

З. Книш відмічав негативну роль, яку відіграв у розколі Р. Ярій. Аналізуючи список учасників краківського з'їзду 10 лютого 1940 р., на якому було обрано Револуційний Провід (РП) ОУН, він наголошував, що з 15 осіб 7 були засуджені в ході варшавського процесу, а отже мали мотив особистої помсти, 4 представники еміграції були з «гвардії преторіанців Ярого»⁴⁸. Цим автор хотів підкреслити відсутність об'єктивних розбіжностей, наголошуючи на суб'єктивному факторі. Загалом, З. Книша оборював той факт, що замість того, щоб скликати революційний трибунал, почалися безкінечні переговори з диверсантами⁴⁹. Він називав п'ять основних причин розколу ОУН: по-перше, розпорошеність членів ПУН по всій Європі, тоді як РП ОУН, яка складалась головним чином із галичан, була сконцентрована в одному місці, а отже могла миттєво реагувати на швидкоплинну ситуацію; по-друге, члени ПУН були теоретиками революції, тоді як крайовики по своїй натурі та силою обставин були практиками; по-третє, ПУН було відрізано від рядових кадрів краю, що не давало їм можливості донести свою точку зору, відмінну від РП ОУН; по-четверте, фактично з 1930 р. ПУН поступово втрачав контроль над краєм, який з кожним роком все більш усамостійнювався при прийнятті рішень. І, на решті, по-п'яте, різниця у підходах до вирішення проблеми в ПУН та РП ОУН: якщо перші були схильні до компромісу, то другі, з властивим юнацьким максималізмом, прагнули повноти влади⁵⁰.

Резюмуючи, З. Книш зазначав, що головною помилкою ПУН була втрата стратегічної ініціативи, а саме: досить пізня протіакція на краківській збір (відреагували тільки 13 серпня 1940 р.); відмова від ідеї арешту диверсантів; затягування переговорного процесу з РП ОУН у часі, що зіграло на руку останньому⁵¹.

В бандерівському середовищі не заперечують суб'єктивного фактору в конфлікті, проте висвітлюють його в іншому ключі. П. Мірчук наголошував на проблемі правонаступництва, що виникла після вбивства Є. Коновальця. Оскільки новина про те, що Є. Коновалець залишив усний заповіт, яким заповідав свою посаду А. Мельнику, прозвучала з вуст дискредитованих в очах крайовиків О. Сеніка і Я. Барановського, то немає нічого дивного у негативній реакції молодого покоління⁵².

Досить суперечливою була й постать самого А. Мельника, оскільки, як відмічав П. Мірчук, останній ніколи не брав участі у діяльності ОУН, натомість очолював українську релігійну організацію «Українська молодь

Христова», що також не сприяло його популярності серед антиклерикально налаштованої націоналістичної молоді. Фактичне обрання А. Мельника головою проводу ОУН т. зв. «вужчим ПУН», а не Великим збором ОУН, за визначенням бандерівського історика, ставило рядове членство перед доконаним фактом, проте не вирішувало, а навпаки, загострювало проблему недовіри до ПУН серед крайовиків⁵³. Досить неоднозначним виглядає й той факт, що А. Мельник був пов'язаний з Є. Коновальцем родинними зв'язками: їхні дружини були рідними сестрами⁵⁴.

Взагалі з аналізу роботи П. Мірчука можна судити, що крайова ОУН не бачили серед членів ПУН жодної постаті, яку вони могли б визнати у якості свого провідника. Так, П. Мірчук відмічав, що зазвичай за відсутності Є. Коновальця функції його заступника виконував М. Сціборський, проте він не мав достатнього авторитету, аби очолити організацію. Інші можливі претенденти, в руках яких й зосередилась реальна влада — О. Сенік та Я. Барановський — втратили довіру у представників Краю після Варшавського та Львівського процесів.

Аналіз досліджень основоположників партійної історіографії ОУН не дозволяє говорити про її якісне оформлення. Глибокі суперечності закладені ще в період створення ОУН, набули досить виразного особистісного характеру в ході практичної реалізації її задач та цілей, а партійна історіографія по суті стала водночас і відображенням, і знаряддям цього протистояння.

Представлений нами аналіз окреслює ключові суперечності щодо міжвоєнного періоду історії ОУН. Обраний П. Мірчуком та З. Книшем стиль хронологічного викладу матеріалу в поєднанні з аналізом найбільш контроверсійних питань надовго закріпився в рамках націоналістичного нарративу міжвоєнного періоду діяльності ОУН, ставши взірцем для наслідування. Така зосередженість на з'ясуванні стосунків не дозволила проблемі організаційного оформлення українського національно-визвольного руху вийти за рамки етнічно орієнтованого нарративу, збіднивши й без того не багату палітру методологічного інструментарію дослідників з кола української етнічної спільноти Північної Америки.

¹ Ребет Л. ОУН на ЗУЗ у половині 1930-х років / Л. Ребет // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 526.

² Kuzio T. Nationalism in Ukraine: towards a new theoretical and comparative framework / T. Kuzio // Journal of Political Ideologies. — 2002. — № 7 (2). — P. 134.

³ Лісовий Р. Розлам в ОУН (Критичні нариси з нагоди двадцятиліття заснування ОУН) / Р. Лісовий. — Видавництво Україна, 1949. — С. 54–57.

⁴ Там само. — С. 62.

⁵ *Пеленський З.* Між двома конечностями: причинок до соціології українського національно-визвольного революційного руху в Західній Україні між обома світовими війнами / З. Пеленський // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 515–516.

⁶ *Бойко Ю.* Ідеологія українського націоналізму / Ю. Бойко // Організація Українських Націоналістів 1923–1954: Збірник статей у 25-ліття ОУН. — На чужині, 1955. — С. 83–85.

⁷ Там само. — С. 86.

⁸ Там само. — С. 87.

⁹ *Стецько Я.* Панорама: чи націоналізм — монопартія і диктатура? // Українська визвольна концепція: твори / Ярослав Стецько. — У 2 т. Т. 2. — Мюнхен: Видання ОУН, 1991. — Т. 2. — С. 134–135.

¹⁰ Там само. — С. 132.

¹¹ Там само. — С. 133.

¹² Там само. — С. 137.

¹³ *Стецько Я.* За програмовість руху // Українська визвольна концепція: твори / Ярослав Стецько. — У 2 т. Т. 1. — Мюнхен: Видання ОУН, 1987. — С. 141–142.

¹⁴ *Пеленський З.* Між двома конечностями: причинок до соціології українського національно-визвольного революційного руху... — С. 502–503.

¹⁵ Там само. — С. 504–507.

¹⁶ Там само. — С. 521.

¹⁷ Там само. — С. 507–508.

¹⁸ Там само. — С. 509.

¹⁹ Там само. — С. 517.

²⁰ Там само. — С. 518–519.

²¹ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939-45 / J. A. Armstrong. — New-York: Columbia University Press, 1955. — P. 8.

²² Там само. — P. 20–22.

²³ Там само. — P. 27–40.

²⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Напрями української політичної думки // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — У 2 т. Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 76.

²⁵ Там само. — С. 76–78.

²⁶ Там само. — С. 79–80.

²⁷ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 40–42.

²⁸ Там само. — P. 53–56.

²⁹ Там само. — P. 58–62.

³⁰ *Сціборський М.* Біла книга ОУН / М. Сціборський // Український історик. — 2004. — № 1–2. — С. 124–158.

³¹ *Мірчук П.* Нариси історії ОУН. В 2 т. Т. 1: 1920–1939. / П. Мірчук; під ред. С. Ленкавського. — Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. — С. 91.

- ³² Там само. — С. 112–113.
- ³³ *Книш З.* Становлення ОУН / З. Книш. — [Репринт. вид.]. — Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1994. — С. 56.
- ³⁴ Там само. — С. 80–84.
- ³⁵ *Мірчук П.* Нариси історії ОУН. В 2 т. Т. 1: 1920–1939... — С. 76–77.
- ³⁶ *Книш З.* Становлення ОУН... — С. 85–87.
- ³⁷ *Мірчук П.* Нариси історії ОУН. В 2 т. Т. 1: 1920–1939... — С. 381.
- ³⁸ *Кутько Я.* Темна сторона місяця: Історія поліційної провокації Романа Барановського в українському підпіллі / Я. Кутько. — Нью-Йорк–Детройт–Скрантон, 1953. — 43 с.
- ³⁹ *Книш З.* Архів Сеника: історико-критична студія / З. Книш. — Торонто: Новий шлях, 1992. — С. 153–154.
- ⁴⁰ Там само. — С. 155–156.
- ⁴¹ Там само. — С. 160–161.
- ⁴² Там само. — С. 156–157.
- ⁴³ Там само. — С. 162.
- ⁴⁴ Там само. — С. 163–165.
- ⁴⁵ Там само. — С. 166.
- ⁴⁶ *Книш З.* Розбрат: Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках / З. Книш. — Торонто: Срібна сурма, 1960. — С. 72–74.
- ⁴⁷ Там само. — С. 41.
- ⁴⁸ Там само. — С. 82–93.
- ⁴⁹ Там само. — С. 130.
- ⁵⁰ Там само. — С. 144–148.
- ⁵¹ Там само. — С. 256–258.
- ⁵² *Мірчук П.* Нариси історії ОУН. В 2 т. Т. 1: 1920–1939... — С. 539–540.
- ⁵³ Там само. — С. 541.
- ⁵⁴ Там само. — С. 532.

Розділ 3
**ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА ІСТРІОГРАФІЯ
САМОСТІЙНИЦЬКОГО РУХУ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

3.1. ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ

Північноамериканська історіографія націоналістичного підпілля представлена двома головними групами: емігрантською партійною та американською. Дослідження представників цих двох груп (за виключенням праці Дж. Армстронга) відділяє значний часовий проміжок. Структура емігрантської партійної історіографії вирізняється неспівмірністю праць представників мельниківського та бандерівського таборів. Така ситуація є результатом різного ступеню активності цих фракцій в зазначений період, а отже, й гостротою необхідності донести саме свою точку зору на тогочасні події. Щодо групи «двійкарів», яка виокремилася з бандерівського середовища у повоєнний період, то з ряду питань вона була солідарною з представниками ОУН (б). Полеміка, яка відбувалася в рамках внутрішньопартійного діалогу, зводилася до монопольного права на спільну для обох фракцій історію руху, а отже, й на істину в останній інстанції. Фактично, повоєнна партійна еміграція сформувала певну традицію дослідження проблеми ОУН і УПА, яку, ми для зручності назвали націоналістичним історичним наративом. Однією з особливостей націоналістичного наративу періоду Другої світової війни була вибірковість у висвітленні історії діяльності руху. Особливу увагу приділяли двом групам подій: державотворчим процесам, в авангарді яких стояла ОУН, та подіям, що справили вирішальний вплив на трансформацію ідеологічних та програмових засад українського націоналістичного руху. Останнє, як відмічають сучасні американські дослідники було зумовлено переорієнтацією руху на демократичні країни Заходу. На тлі розповсюдженого серед представників еміграції методу хронологічного викладу матеріалу, можна виділити три комплекси проблем, що були найбільш актуальними в рамках націоналістичного наративу, і в яких автори вдавалися до спроб концептуального осмислення питання в тогочасному загальносвіттовому контексті, а саме: 1) акт відновлення української держави 30 червня 1941 р.; 2) діяльність похідних груп ОУН; 3) III-й конгрес ОУН 1943 р.

Представники діаспори, за невеликим виключенням, у своїй більшості залишалися в рамках «мученицького» історичного наративу, а отже займали апологетичну позицію щодо досліджень емігрантських партійних істориків.

Для американської історіографії, як ми вже відмічали, український самостійницький рух довгий час не становив значного інтересу. Сучасні американські дослідники спрямували свою увагу на найбільш «незручні» для

українських націоналістів факти, як-то: тоталітарний характер руху, участь у ліквідації євреїв, волинська трагедія тощо. Підняття «незручних» питань стало причиною ревізії націоналістичного історичного нарративу, створеного поствоєнною українською еміграцією. Цей процес, на думку Дж.-П. Хімкі є необхідною передумовою для інтеграції українського нарративу Другої світової війни у відповідний загальноамериканський історичний нарратив¹.

Отже, маючи загальну картину, пропонуємо детально зупинитися на аналізі цих двох груп історичних досліджень в контексті вище зазначених основних комплексів проблем, що були сформовані в руслі націоналістичного історичного нарративу.

Оскільки *Акт 30 червня 1941 р.* був проголошений фракцією С. Бандери, то й більшість праць належить її представникам. Головною тезою «бандерівської» партійної історіографії є таке твердження: проголошення відновлення української держави було продиктоване необхідністю поставити німців перед доконаним фактом й тим самим змусити останніх відкрити свої плани щодо України². Натомість їхні опоненти з фракції А. Мельника стверджують, що акція 30 червня була настільки спонтанним і несподіваним рішенням, що навіть не всі члени революційної ОУН були поінформовані. Крім того, представники ОУН (м) хотіли проголосити відновлення української державності у Києві, що надало б цій акції загальноукраїнського значення³. Представник мельниківської фракції, історик В. Верига, аналізуючи текст цього документу, відмічає що «це був акт однієї групи, а не цілого Українського Національного Комітету, який мав би був виступати в імені цілого українського народу»⁴. Більш помірковане крило А. Мельника звинувачувало бандерівців у зведенні такої важливої події як проголошення відновлення української державності, до рівні регіонального явища, та й взагалі не визнавало за ОУН (б) права говорити від імені українського народу, оскільки крило С. Бандери не було загальноукраїнською політичною силою, навіть на регіональному рівні воно представляло інтереси лише частини населення Західної України.

Досить стримано ініціативу ОУН (б) оцінює й авторитетний в українських націоналістичних колах американський історик Дж. Армстронг. Так, він відмічає, що ОУН (б) вдало скористалася ізоляцією західноукраїнських земель під час радянської окупації, внаслідок чого місцеве населення не знало про розкол в організації. Приязні стосунки українських націоналістів з офіцерами Вермахту створювали враження, що бандерівці користуються німецькою підтримкою⁵. Саме блискавичність акції, на думку Дж. Армстронга, завела в оману більшість видатних особистостей західноукраїнської інтелігенції й забезпечила ОУН (б) широку народну підтримку, яка суттєво змінилася в міру усвідомлення суспільством справжнього стану речей. Зокрема, американський дослідник відмічає, що звернення митрополита

А. Шептицького до пастви з закликом підтримати відновлення української державності було отримано представниками ОУН (б) нечесним шляхом. По-перше, митрополита не поінформували про розкол ОУН; по-друге, він вважав, що проголошення акту погоджене з німцями. Слабким, на думку Дж. Армстронгу, видається виправдання «бандерівських» істориків, що А. Шептицький мав знати про внутрішній конфлікт в ОУН. Американський історик відмічає: аби закріпити свій успіх бандерівці стали залучати до своєї діяльності авторитетних галицьких громадських та політичних діячів. Так, Раду сеньйорів, яка мала виконувати функції парламенту, очолив К. Левицький⁶.

Сучасний канадський дослідник А. Рудлінг також відмічає, що бандерівці прагнули поширити свої впливи на помірковану галицьку інтелігенцію, яка сприймала останніх як «націонал-більшовиків», через спільний для обох політичних течій революційний нігілізм. До цього варто додати соціалістичні захоплення Д. Донцова у молоді роки та співробітництво КПЗУ і націоналістів у міжвоєнні роки на Волині⁷. Все це в комплексі створювало досить неоднозначний образ націоналістів у середовищі старшого покоління галицької інтелігенції.

І. Лисяк-Рудницькій, чії дослідження виходять з усталених рамок діаспорного наративу, досить критично оцінював як мотивацію, що спонукала ОУН (б) до проголошення акту, так і сам акт. Він писав що «...тенденція до монопартійної диктатури проявилася яскраво в т. зв. Акті Проголошення Української держави з 30 червня 1941 року. Апологети бандерівщини кажуть, що метою «проголошення» було поставити німців перед доконаний факт. Правильніше буде ствердити, що метою було поставити перед доконаний факт українське громадянство, ще приголомшене та дезорієнтоване після советського терору, та узурпувати владу, перебігши дорогу мельниківським суперникам. Не можна не підкреслити жахливого примітивізму політичної думки, віддзеркаленого в цьому документі.»⁸.

Одним з головних аргументів на користь тези І. Лисяка-Рудницького є питання оборони української державності. Адже, як стверджував у своїх споминах сам голова уряду відновленої української держави Я. Стецько, у розпорядженні ОУН (б) були значні сили, а саме: дружини українських націоналістів (ДУН) під командуванням сотника Р. Шухевича (Т. Чупринка) і майора Є. Побігушого (Рена) та повстанці ОУН в околицях Львова і Золочіва під керівництвом І. Климів-Легенди⁹. Однак, всі «бандерівські» дослідники наголошують на політичній недоцільності негайного переходу до конфронтації, оскільки існувала надія на більш сприятливий для України розвиток подій. Я. Стецько вказував на наявність двох точок зору в міністерствах райху і командуванні вермахту щодо гітлерівської колоніальної політики на Сході, і саме цим пояснював відтермінування лідерами ОУН (б) початку збройної боротьби проти німців. Крім того, автор вказував на серйоз-

ність наслідків українсько-німецького протистояння¹⁰. Хоча на нашу думку, тут Я. Стецько дещо лукавив, підганяючи історичні події під бажані мотиви, аби зберегти реноме фракції. Більшість праць «бандерівських» дослідників, присвячених акту 30 червня, були написані, як мінімум, з 25-річної перспективи. Отже, на висвітлення подій не могло не впливати північноамериканське культурне середовище та його демократичні цінності. Німецькі репресії проти ОУН (б) дезорієнтували рух, який фактично залишився без своїх провідників. Знадобився час для перегрупування сил та висунення нових гасел.

Думку про передчасність збройного спротиву поділяє й знаний «бандерівський» дослідник П. Мірчук. Однак він називає інші причини: по-перше, це відсутність в українському суспільстві образу Німеччини як ворога через історично-географічні обставини (відсутність спільного кордону і українсько-німецького військового протистояння у минулому); по-друге, необхідність перехопити стратегічну ініціативу у своїх одвічних конкурентів ОУН (м) та закріпити свої позиції на західноукраїнських землях як провідної політичної сили¹¹. П. Мірчук пояснює мотивацію бандерівців тим, що опоненти із табору А. Мельника могли б представити дії ОУН (б): «... як нерозважну провокацію «політично невироблених одиниць», яка, мовляв, знівечила безсумнівну прихильність гітлерівської Німеччини до державницьких змагань України і, що найнебезпечніше, український загальний міг би був у це повірити.»¹². Ця теза П. Мірчука підтверджує слушність думки І. Лисяка-Рудницького про акт як непродуману й погано підготовлену акцію. До того ж, наведена цитата вказує на той значний вплив, що мала ОУН (м) серед населення Галичини, який «бандерівська» історіографія всіляко намагалася применшити.

Взаємні обвинувачення представників обох фракцій ОУН є головною рисою націоналістичного історичного нарративу. Мельниківці вважали, що необдумані кроки їх опонентів спровокували німецькі репресії проти обох крил ОУН¹³, тоді як «бандерівські» дослідники наголошували, що жертвність була чесною лише представників їхньої фракції, а мельниківці, співпрацюючи з німцями, стали знаряддям цих репресій¹⁴. Хибність першої думки відмічає Дж. Армстронг, який вважає: «Група Бандери... була неспроможна збагнути справжню природу претензійності німецької політики. З огляду на те, що пізніше стало відбуватися в Україні, можливо, що суворі репресії проти будь-яких форм самоврядування в Україні, все одно були б запроваджені Гітлером... незважаючи на те, проголосили б акт чи ні.»¹⁵. Він також вказує на факт, що дав підстави бандерівцям звинувачувати своїх опонентів у співпраці з німцями, а саме: прибуття у Львів разом з айнзац-групою СС (якій було доручено розібратися з новоствореним українським урядом), відомого діяча фракції ОУН (м) Чучкевича, який був одним з перекладачів. Однак Дж. Армстронг ніяк це не коментує¹⁶.

Серед всього загалу досить тенденційних праць бандерівської еміграції окремо треба відмітити роботи воєнних істориків. Л. Шанковський пропонує відійти від усталеної в діаспорі практики, коли оцінка певних подій, зокрема й акту 30 червня узалежнюється ставленням автора до тієї політичної сили, що її проголосила, в нашому випадку — до ОУН (б). Застосовуючи компаративний підхід Л. Шанковський виходить за рамки традиційного для емігрантської історіографії ОУН-УПА трикутника (мельниківці — бандерівці — двійкарі). Так, він наголошує на особливому невдоволенні проголошенням акту серед уенерівських кіл через відсутність посилянь на державотворчі традиції українського народу часів Української Народної Республіки¹⁷. На прикладі Литви український дослідник показує, як національні інтереси мають превалювати над дрібнопартійними. Зокрема, коли 23 червня 1941 р. литовська підпільна організація — ЛАФ (Фронт литовських активістів) проголосила відновлення Литовської республіки, цей акт позитивно сприйняли в екзильному уряді у Лондоні. Л. Шанковський зазначає, що екзильний уряд Литовської республіки «не дезавував ... АКТУ 23 ЧЕРВНЯ, але, навпаки, вже в серпні 1941 р. покликався на нього перед західними альянтами, як на вияв волі литовського народу жити своїм незалежним життям у самостійній литовській державі»¹⁸.

Відсутність чіткого посилення на спадок державотворчої традиції УНР автор пояснює, по-перше, орієнтацією екзильного уряду на західних союзників, а отже, подібні посилення були б не логічними з огляду проницької орієнтації ОУН (б); по-друге, обмеженістю кордонів УНР, які внаслідок Варшавського договору 1920 р. не включали західноукраїнські землі (УНР була змушена відмовитись від них на користь Польщі). ОУН (б), яка мріяла про незалежну Україну від Кубані до Карпат не хотіла зв'язувати себе подібними дипломатичними договорами¹⁹.

Однак, навряд чи, проголошуючи Акт відновлення української держави, бандерівці керувалися таким глибоким аналізом міжнародної політики. Адже, як правильно зауважував І. Лисяк-Рудницький та підтверджують деякі «бандерівські» історики (П. Мірчук), ОУН (б) за будь-яку ціну прагнула перехопити стратегічну ініціативу у інших політичних сил, підтвердження чого постійно знаходиться в практичній політиці групи С. Бандери.

Ю. Тис-Крохмалюк вважає, що «більшість праць, дискусій і критик, послуговуються всякими аргументами, тільки не військовими, хоч найважливіші події нашої [української] (додано мною. — Я. П.) історії 20-го століття проходили в часах великих воєн і революцій»²⁰. За логікою автора спочатку має відновлюється держава, а потім з'являється її військо²¹. Тому він особливо наголошує на своєчасності проголошення акту, й відмічає виняткову зручність перехідного моменту, обраного для відновлення української державності²². Ю. Тис-Крохмалюк вважає, що за відсутності

організаційної діяльності державотворчої еліти нації «...народні почування ворожі до противника не сягнуть вище бунту»²³. Доказ своєї правоти автор вбачає в українському минулому доби Центральної Ради, коли остання з ініціативи В. Винниченка відмовилась від ідеї створення української армії²⁴.

Велика увага «бандерівської» історіографії до акту 30 червня викликана також тим, що наступ німецької репресивної машини на представників ОУН (б) став поштовхом для переходу бандерівців на антинімецьку платформу. Зокрема, український емігрантський дослідник з поза націоналістичного табору С. Горак, на підтвердження цієї думки подає такий приклад: «ОУН (м) не переживши потрясіння разом з демократичним табором залишилась як і перед тим у позиції вичікування, готовності до компромісу і праці [з німцями] (додано мною — *Я. П.*) в існуючих обставинах.»²⁵.

Хоча дана думка, не зовсім відповідає дійсності, оскільки існують відомості як про перехід на антинімецькі позиції самої ОУН (м), так і про репресії німців щодо її членів (мова про це піде нижче). Однак, відсутність практичної діяльності в сфері боротьби проти німців все ж таки дозволяє говорити про пронімецьку позицію ОУН (м) та інших політичних сил Західної України.

Окремо варто зупинитися на оцінці вищезгаданих подій Р. Магочієм, його фундаментальна праця «Історія України», розрахована на широке коло читачів, в тому числі й непрофесіоналів, ця робота є квінтесенцією української історії в її діаспорному варіанті. Написана канадцем українського походження й видана англійською мовою у 1996 р. (перекладена українською у 2007 р.) ця праця була і поки ще залишається одним із головних репрезентантів історії України на Заході.

Автор визначає ставлення ОУН до німців як складне, неоднакове у двох фракцій і таке, що залежало від розвитку обставин. Як і більшість дослідників Р. Магочій відмічає різне ставлення до ОУН з боку Вермахту та нацистського керівництва. Якщо перші, вважали що таке співробітництво може бути корисним, то другі, виходячи з расових ідеологічних причин, заперечували серйозну співпрацю з місцевим населенням. Автор зазначає: «такі погляди зумовили суперечливу, як видалося, політику щодо українців, особливо протягом перших тижнів німецького нападу на Советський Союз.» На нашу думку, саме ця невизначеність німців в перші дні окупації дозволила представникам обох фракцій ОУН вдатися до політичних, а згодом і історичних спекуляцій, видаючи бажане за дійсне.

Р. Магочій відмічає негативне ставлення Вермахту до проголошення акту відновлення української держави, оскільки цю подію вони оцінювали у загальному ключі нацистської політики на Сході. ОУН (м) на його думку шукало можливості співпраці з німцями, на користь чого свідчить звернення

А. Мельника до Гітлера від 6 липня 1941 р. з проханням дозволити долучитися до «хрестового походу» проти Советів²⁶. Хоча автор і не говорить про це прямо, але між рядків читається ситуація жорсткої конкуренції між обома фракціями ОУН за німецьку прихильність.

Цікавою є й оцінка постаті А. Шептицького. Р. Магочій вважає, що митрополит мав плани щодо втілення у життя ідеї християнської єдності за посередництва греко-католицької церкви: «Саме можливість місіонерської діяльності на «Сході» й повалення більшовизму спонукали Шептицького спершу прихильно дивитися на німецьку присутність в Україні»²⁷. Дана теза проливає світло на толерантне ставлення А. Шептицького до українських націоналістів, які могли б посприяти реалізації його планів. Знов таки, використання «втемну» авторитета митрополита бандерівцями було зумовлено тим, що А. Шептицький не підтримував молодечого екстремістського запалу останніх, який до того ж підкріплювався войовничим антиклерикалізмом. А. Шептицький зберігав дружні стосунки з А. Мельником, що був поміркованою виваженою людиною та добрим християнином. Певною мірою тут знайшов своє відображення сумнозвісний конфлікт поколінь.

На думку канадського дослідника, відносно м'який режим у дистрикті «Галичина» існував завдяки губернатору округу Отто Вехтеру. Австрійський аристократ за походженням, він, хоча й був переконаним нацистом, став продовжувачем традиційної для Габсбургської імперії політики в регіоні (ставка на українців на протывагу полякам). До того ж О. Вехтер підтримував дружні стосунки з Шептицьким, який був рівний йому за аристократичним походженням²⁸.

Запропоноване Р. Магочієм бачення перших днів окупації України, як і аналіз вчинків і мотивації головних фігурантів тих подій, дає зважену картину, уникаючи полярних оцінок і спираючись виключно на факти, а не на емоції. Будучи представником повоєнного покоління він належить до тієї невеликої групи дослідників українського походження, що виходять за рамки «класичного» мученицького діаспорного нарративу. Автор аналізує події в загальноукраїнському контексті, уникаючи регіоналізму притаманного представникам націоналістичного нарративу.

Полеміка в емігрантській партійній історіографії довкола акту 30 червня та його значення в українській державотворчій традиції не дає однозначної оцінки цієї історичної події. Апологетичний тон більшості праць, зумовлений як правило або ж партійними інтересами, або ж тією особливою важливістю, яку має державотворча діяльність за умови відсутності державності. І. Лисяк-Рудницький та Дж. Армстронг не надають цій події епохального значення, оскільки вважають, що вона справила більший вплив на організацію, що її ініціювала, ніж на реальний розвиток історичних подій. Праця Р. Магочія є підсумком напрацювань попередніх поколінь,

але підсумком переосмислення з врахуванням останніх напрацювань північноамериканських дослідників української проблематики, що робить її особливо цінною як для широкого загалу читачів, так і для професійних істориків.

Наступною, як за хронологією, так і за значенням подією є відрядження на територію Східної України (під якою в націоналістичній історіографії мались на увазі українські землі що входили до складу СРСР) *похідних груп*.

Представники обох фракцій ОУН в якості головної цілі походу на Схід декларують необхідність розбудови української цивільної адміністрації. Дж. Армстронг вважає, що група С. Бандери насправді керувалася більш амбіційними планами, а саме: поширити свій вплив на всі українські землі. Серед завдань які були поставлені перед групами ОУН (б), американській історик відмічає три головні: 1) довести до відома місцевих жителів проголошення акту відновлення Української держави; 2) організувати «державний апарат»; 3) сформувати українську армію з колишніх вояків радянської та польської армій. Дж. Армстронг, як й інші дослідники відмічає неспівмірність людських кадрів з поставленими перед ними завданнями²⁹.

Дослідники з обох таборів вказують на кількісну перевагу бандерівських похідних груп. «Мельниківський» партійний дослідник і учасник походу на Схід Я. Шумелда відмічає декілька суттєвих особливостей похідних груп ОУН (м): поважний вік їх членів, на відміну від майже виключно молодіжного складу груп фракції С. Бандери; присутність у таборі мельниківців великої кількості уродженців Надніпрянської України і учасників визвольних змагань 1917–20 рр., що давало перевагу не тільки на рівні доброго знання географії терену, але й на рівні розуміння культурної специфіки центрально-східних українських земель, які незважаючи на двадцятилітнє радянське панування, все ж таки залишались українськими³⁰. «Бандерівські» дослідники подають різну інформацію про кількість членів похідних груп: А. Бедрій говорить про 7 тис. осіб, що рушили на Схід³¹, тоді як Я. Стецько, праця якого вийшла пізніше, зменшив цю цифру до 5 тис. осіб³². За інформацією учасника походу на Схід Є. Стахіва, на весну 1942 р. частина членів похідних груп, що не змогла провадити боротьбу, повернулася назад до Галичини. Від загальної кількості залишилось десь близько 5%, тобто 60–70 підпільників³³. Нескладний математичний підрахунок дає підстави стверджувати, що загальна кількість учасників похідних груп ОУН (б) становила щонайбільше 1,5 тис. осіб. Цікаво, що кількісний склад похідних груп бандерівців зменшується в міру збільшення часового проміжку між самою подією та часом написання праць. Якщо перша праця була написана майже відразу після подій, то остання — вже на початку 90-х рр. Ця тенденція перегляду оцінок та фактів по мірі збільшення часового проміжку, що відділяє автора від події, є характерною рисою всієї «бандерівської» партійної історіографії.

Історики ОУН (м) взагалі не подають кількісних даних, зате досить детально зупиняються на аналізі якісного складу похідних груп обох фракцій. Біографії особового складу похідних груп ОУН (м), які наводить В. Верига³⁴, дають підстави говорити про більш високий освітній рівень останніх в порівнянні з представниками бандерівської фракції. На користь доволі низького якісного складу похідних груп бандерівців, що головним чином склалися з молодих людей, колишніх студентів, свідчать й самі учасники подій. Як згадує Є. Стахів, склад груп не завжди був вдалим, оскільки туди «потрапило багато випадкових людей та молодих запальних ідейних хлопців, але політично недосвідчених». Окремою проблемою для бандерівців був «брак розуміння підрадянської дійсності»³⁵. До того ж, з детального аналізу, представленого Дж. Армстронгом, випливає, що саме похідні групи мельниківців, не дивлячись на те що вони становили меншість, були більш успішні у розбудові національного життя на теренах радянської України. Очевидно молодечий запал націоналістичної галицької молоді розбивався о прагматичні питання, що ставили східняки, адже як відмічають всі дослідники, саме «східний» фактор змусив ОУН переглянути свої ідеологічні позиції. Представники бандерівської фракції при всій повазі до праці Дж. Армстронга, вважають, що вона недосить об'єктивна, оскільки автор черпав свої відомості переважно у середовищі представників ОУН (м)³⁶. Сам Дж. Армстронг аналізуючи діяльність похідних груп ОУН, у своїй роботі неодноразово підкреслював, що більшість населення підрадянських теренів не бачила різниці між ОУН (б) та ОУН (м)³⁷.

Міжфракційні чвари також знайшли своє відображення в емігрантській історіографії походу на Схід. Оскільки, похідні групи обох фракцій ОУН були організовані за однаковим принципом і поділялися на північну, центральну та південну, генеральні лінії маршрутів яких були практично ідентичними, це, в свою чергу, створювало додаткові умови для поглиблення розколу та взаємних звинувачень у співпраці з німцями.

Піком ескалації конфлікту стало вбивство членів проводу ОУН (м) О. Сеника та М. Сціборського, скоєне у Житомирі 30 серпня 1941 р. Більшість представників мельниківського табору вважає це справою рук ОУН (б). На думку В. Вериги, на користь бандерівського сліду свідчить два факти: по-перше, відсутність заяви з боку ОУН (б), яка б засудила ці дії; по-друге, реакція частини членів ОУН (б), т. зв. «лівих» оунівців на чолі з І. Мітрингою, які перебуваючи у складі похідної групи, на знак протесту, рушили з-під Києва додому³⁸.

Дж. Армстронг вважає, що довести бандерівський слід у вбивстві О. Сеника та М. Сціборського складно, адже ОУН (б) завжди заперечувала свою причетність, наголошуючи що за цим стоять або німецькі агенти або кому-

ністи: перші, таким чином вбивали двох зайців одночасно, послаблювали мельниківців та сприяли формуванню негативного іміджу ОУН (б) серед українського населення; другі мали на меті спровокувати ескалацію конфлікту всередині націоналістичного середовища³⁹. Сам автор вважає що найбільш вірогідним є все ж таки радянський слід. Хоча, зважаючи на політичну практику ОУН (б), на думку Дж. Армстронга, така тактика цілком відповідала духу бандерівської фракції.

Представники мельниківської фракції також схилилися до радянської версії організації вбивства з єдиною відмінністю, як відмічає американський дослідник: московську руку вони вбачали в середовищі самих бандерівців, яка свого часу спричинила розкол в організації. До того ж старше покоління було обізнано з почерком роботи радянських спецслужб на прикладах С. Петлюри та Є. Коновальця⁴⁰.

Дж. Армстронг називає три причини, що давали підстави вказувати саме на бандерівців: 1) атака була спрямована проти двох лідерів ОУН (м); 2) за даними секретного німецького звіту, невдовзі після вбивства, бандерівці розповсюдили в Києві листівки, що виправдовували цю акцію; 3) існувала секретна директива проводу ОУН (б), відповідно до якої лідери мельниківської фракції не повинні були дістатися Києва⁴¹.

Однак, для Дж. Армстронга питання про те, хто стояв за цією акцією все ж таки є другорядним. Він звертає увагу на ті наслідки, що мало вбивство для подальшого розвитку подій. По-перше, воно суттєво підвищило напруження у міжфракційних відносинах ОУН. Так, ОУН (м) навіть вдалася до масованої атаки бандерівців на сторінках своєї преси. По-друге, це вбивство розв'язало німцям руки для масштабних репресій, внаслідок яких більшість похідних груп ОУН (б) було знищено. Найбільших втрат зазнала північна та південна групи. Першій не вдалося дістатися Києва, внаслідок чого домінуючи позиції у відбудові культурного і громадського життя столиці дісталася мельниківцям, хоча як відомо, трохи пізніше, їх спіткала така ж сама доля що й бандерівців. Невдачі зазнала група, відправлена в Крим. В Миколаєві, як відмічає автор, мельниківці здали німцям членів ОУН (б), а діяльність останніх у Кривому Розі і Кіровограді була серйозно підірвана. Дж. Армстронг відмічає, що внаслідок арештів представників ОУН (б) у вересні 1941 р., фактично головним центром діяльності бандерівців на підрадянських теренах залишився тільки Дніпропетровськ⁴².

Партійні історики ОУН (м) спростовують закиди щодо допомоги німцям у винищенні кадрів революційної ОУН, В. Верига вважає, що «вишукувати націоналістів, зокрема з-під стягу С. Бандери, не було трудно, бо діяли вони в той час зовсім відкрито»⁴³. Натомість, звинувачує бандерівців у ліквідації цілої похідної групи ОУН (м), що йшла на Волинь під проводом І. Шуйського та Є. Шульги⁴⁴.

На відміну від партійних істориків ОУН (б), представники мельниківського табору не заперечували вкладу похідних груп С. Бандери у розбудову національного життя на Східній Україні. Взагалі, розкол, на думку Я. Шумелди, дуже зашкодив реалізації планів націоналістів, так «ОУН під проводом полк. А. Мельника у своїй праці надзвичайно сильно відчувала брак середніх провідних кадрів, які після розколу опинилися у великій мірі по другій стороні «барикади», і прогалину цю заповнити швидко не вдалося. Відчутною на кожному кроці була недостача заправленого низового оперативно-технічного персоналу (охорона, перевірка, тощо), що теж було пов'язане з розколом.»⁴⁵. Дж. Армстронг відмічає суттєве підкріплення, що отримала ОУН (м) внаслідок приєднання до її похідних груп більш ніж півтисячі молодих буковинців, які залишилися вірними старому проводові. Це значно посилило позиції мельниківців⁴⁶.

Спільною для партійних істориків з обох таборів є оцінка стану розвитку національної самосвідомості центрально-східних земель. Дослідник близький до середовища «двійкарів» Т. Гунчак вважає, що на території Східної України існували соціальні прошарки, які були проникнуті національною ідеєю, але, на його думку, саме західні українці виступали як консолідуюча, організаційна та провідна сила⁴⁷. Представник ОУН (м) Я. Шумелда також заперечує думку, що дух самостійництва був цілком привнесений на Надніпрянщину з Галичини. У своїх спогадах він писав: «...в складі тих авангардних груп, зокрема в час їхньої акції на Надніпрянщині було багато надніпрянців, і то не емігрантів, а тих які весь час були під більшовицьким пануванням. Коли для прикладу взяти основну авангардну групу ОУН, яка прийшла до Києва, то в її складі були такі місцеві діячі, як проф. інж. Дубина, інж. Антін Барановський та інші. По-друге, Надніпрянщина, батьківщина основоположників українського модерного націоналізму, колиска великих українських політично-революційних сил... не терпіла ніколи на брак українського самостійництва чи енергії.»⁴⁸.

Найбільшу розробку ці спостереження оунівців дістали в працях І. Лисяка-Рудницького. Він влучно охарактеризував різницю між національним рухом західної й центрально-східної України, відзначивши більшу «політичну скристалізованість» національного руху опору на західних теренах, тоді як на сході націоналізм, на його думку, так і не зміг оформитися організаційно. Причини такого стану речей, полягали в наявності рис громадянського суспільства, що встигли сформуватися на теренах Західної України за часів австрійського й польського панування. Цей дослідник одним із перших підкреслив, що всі «репрезентативні особистості та провідні ідеї новітньої України переважно походили зі Східної України». Зокрема, духовний наставник українських націоналістів Д. Донцов мав східне походження. І. Лисяк-Рудницький вважав, що вся історія українського державотворчого

процесу ХХ ст., — «постійна взаємодія по осі схід-захід. Усі, хто не враховують цю закономірність, не ознайомлені з динамікою внутрішнього українського історичного процесу.»⁴⁹.

Цікавими з цього приводу є думки Дж. Армстронга, якому належить найбільш детальна характеристика соціальної бази ОУН і УПА у Східній Україні. В якості головного джерела автор використовував періодичні видання українських націоналістів, які виходили під час Другої світової війни⁵⁰. Будучи за фахом політологом, Дж. Армстронг розглядає український національно-визвольний рух як суто політичне явище. Підхід, використаний ним при дослідженні, сам учений визначив як метод «соціальної політології» (sociology of politics)⁵¹.

Аби зорієнтувати західного читача в українській дійсності, американський дослідник простежує еволюцію соціальної бази українського націоналізму ще із середини ХІХ ст., тобто, з періоду українського національного відродження. Дж. Армстронг звертає увагу на той факт, що в передреволюційній Росії національна приналежність майже співпадала з класовою. В Україні ситуація склалася так: землевласники й службовці були представлені російською й польською національностями. Незначна кількість українців, які теж належали до цих верств, були русифіковані і вважали себе росіянами. Клас торгової буржуазії репрезентували, насамперед, євреї, а українці, за винятком невеликого прошарку інтелігенції, належали до селянства⁵².

Таким чином, він робить висновок, що будь-який національний рух у Російській імперії автоматично ставав класовим. Враховуючи, що період українського відродження співпав з поширенням впливу у Росії марксистських ідей соціалізму, автор зазначає наступне: комунізм як виключно міський рух не міг розраховувати на успіх в країні, де 4/5 населення були селянами. Проте, більшовицьке керівництво швидко зорієнтувалось й почало боротьбу за селянство з українським націоналізмом⁵³.

Дж. Армстронг повернувся до дослідження соціальної структури Східної України після більш ніж двадцятирічного панування радянського тоталітарного режиму, аби зрозуміти, як він вплинув на національну свідомість мас, та як останні сприймуть модифіковану версію українського націоналізму, що у своїй основі теж була тоталітарною. Він структурував українське суспільство за двома схемами: традиційною для радянської соціології схемою 2+1 (робітничий клас та селянство + інтелігенція) та за схемою, яку умовно можна назвати «батьки і діти» (вікова структура), де розглядав відмінності у ставленні до визвольного руху між старшим поколінням та молоддю. Автор визначав специфіку та умови діяльності кожного прошарку, труднощі, що виникли, та основні помилки, які були допущені в ході цієї діяльності⁵⁴. Але особливості використаних джерел наклали певний відбиток на дане дослідження, отже воно не могло бути вичерпним.

Щодо оцінки ролі та впливу східноукраїнського чиннику на розвиток української національної ідеї середини ХХ ст. то тут Дж. Армстронг звертався до структури українського національного міфу, в основу сюжету якого покладені історичні події, що відбувалися на теренах Наддніпрянської (Східної) України⁵⁵. Як і І. Лисяк-Рудницький, він указував на східне походження ще одного видатного теоретика українського націоналізму М. Сціборського⁵⁶, підкреслюючи історично обумовлену роль центрально-східної України як ядра (центру) національного життя.

Ситуація, що склалася на теренах Східної України на момент її окупації нацистською Німеччиною, характеризувалася пригніченістю національної свідомості⁵⁷ та ускладнювалася наслідками русифікаторської політики радянського уряду. Свідоме сприяння змішуванню населення за рахунок російських елементів призвело до того, що міста стали осередками чужорідної (російської) для українців культури⁵⁸. Найбільшого впливу русифікації зазнали великі промислові центри, тоді як невеликі міста центральної України у своїй основі залишилися українськими⁵⁹.

На думку Дж. Армстронга, саме це спонукало представників похідних груп, що прибули до Східної України, скерувати свої ресурси на організацію національного життя у містах, які були форпостами російського впливу⁶⁰. Однак обмеженість людських ресурсів та погане розуміння специфіки східноукраїнських теренів призвели до суттєвого послаблення навіть тих невеликих можливостей національного будівництва, що існували в той період.

Повертаючись до проблеми соціальної бази, слушно згадати думку Дж. Армстронга про те, що носієм національної ідеї завжди є середній клас. За умов радянської дійсності такий клас сформуватися не зміг, але його функції перебирала на себе інтелігенція⁶¹. Цей соціальний прошарок американський дослідник поділяв на 2 групи: академічна й літературна (викладачі, письменники, вчителі) та технічна (інженери), кожна з них мала специфічні особливості⁶². На важливе значення першої групи вказує те, що із шістдесяти видатних діячів націоналістичного руху на східній Україні (чиї посади й освіта були відомі) 3/5 — викладачі вищої школи, вчителі, журналісти й письменники. Наприклад, усі три мери окупованого Києва були викладачами. Більшість харківської групи, включаючи всіх головних організаторів «Просвіти», — професори університету. Редактором націоналістичної газети в Кривому Розі, також був представник творчої інтелігенції — поет Пронченко⁶³.

Така значна кількість викладачів і письменників у націоналістичному керівництві пояснювалася, на думку Дж. Армстронга, діяльністю націонал-комуністів О. Шумського й М. Скрипника. Вони втілили в життя більшовицьке гасло: культура «національна за формою, соціалістична за змістом», і фактично виростили покоління, що говорило й думало українською мовою.

Хоча дослідник указував на меншовартісне становище останньої порівняно із російською мовою. Не останню роль відіграли й утиски (позбавлення можливості професійної діяльності), яких зазнала інтелігенція за часів радянської влади. Щодо технічної інтелігенції, то вона більш займалася відбудовою, ніж політикою⁶⁴. Домінування інтелігенції у керівництві націоналістичного руху призвело також до деяких негативних тенденцій. Зокрема, нестача досвіду адміністративної роботи та концентрація зусиль, насамперед, в культурній та просвітницькій діяльності⁶⁵. Цю думку поділяв і «мельниківський» дослідник Я. Шумелда, відмічаючи, що німці першочергово взяли за господарський сектор, який «мав прохарчувати їхні армії, піднести харчові пайки в Райху та одночасно стати інструментом для політики депопуляції в Україні». Натомість ОУН не мала кадрових ресурсів, які «були б здібні на цьому відтинку дати вирішальний бій»⁶⁶. Однак, навряд чи наявність господарських кадрів ОУН щось би суттєво змінила. Хіба що це б змусило німців раніше розпочати репресії проти ОУН. Адже окупаційна адміністрація терпіла культурно-просвітницьку діяльність ОУН протягом другої половини 1941 р. тільки тому, що в неї були більш важливі справи.

Ще одним чинником, що привів до суттєвих невдач, за Дж. Армстронгом, стала нестача юристів. Як приклад, він подав дані по Харківській області, де з 250 юристів лише 35 не були євреями. Ситуація навряд чи суттєво відрізнялась в інших областях УРСР. Взагалі, саме юристи сприяли послабленню екстремістських тенденцій, притаманних націоналізму. Яскравою ілюстрацією цього є діяльність житомирської адміністрації на чолі з досвідченим суддею О. Ютзеником. Він допустив в 1941 р. до управління представників польської й російської меншин, і тим зберіг стабільність. Водночас київська група своєю нетолерантною політикою щодо інших національностей була засуджена суспільною думкою, що й стало приводом для її ліквідації окупаційною владою⁶⁷.

Найбільша за кількістю соціальна верства селянства, що традиційно була носієм української національної ідентичності, в період Другої світової війни залишилась пасивною на відміну від західноукраїнського селянства, що стало оплотом ОУН і УПА. Дж. Армстронг слушно вказував, що широке використання селянами української мови ще не свідчило про їхню національну свідомість⁶⁸. Страх бути вбитими радянськими партизанами та ненадійність сільської поліції (на відміну від міської) приводили до того, що навіть свідомі національні елементи відмовлялися від пропозиції обійняти офіційні посади. Навчені гірким досвідом радянського терору голодом та репресіями, селяни зайняли вичікувальну позицію⁶⁹. Т. Гунчак відмічає, що боючись покарань з боку німецької влади за нездачу харчів та, прагнучи уникнути вивозу до Німеччини, селяни змушені були тікати в ліси, створюючи тим самим партизанські осередки⁷⁰. Отже, окупаційна влада

стала тим чинником, що вимусив селян до опору. Загалом же, селянство керувалось у своїх діях інстинктом виживання, полишивши будь-які політичні аспірації. Дж. Армстронг зазначав, що серед свідомих учасників руху була сільська інтелігенція (бухгалтери, колгоспне начальство, фельдшери) та учасники подій 1917–1921 рр. Деякі прояви симпатії до націоналістичного підпілля траплялися й серед колгоспників⁷¹. Щодо робітничого класу, то політика українізації пролетаріату в результаті поповнення їхніх рядів розореним селянством, не знайшла підтвердження практичними діями останніх у національному питанні⁷².

Теза Дж. Армстронга про те, що головною помилкою ОУН було спрямування своїх обмежених ресурсів тільки на міста, тоді як села, також потребували допомоги для розбудови національного життя⁷³, є вірною лише частково. Міста як осередки політичного та економічного життя, природно, були важливими об'єктами експансії ідеї інтегрального націоналізму, особливо з огляду на те що, вони у більшості своїй були русифіковані. Крім того, як твердив сам дослідник, селяни зайняли вичікувальну позицію, а отже за сприятливих умов розвитку подій, логічно припустити, що вони б у більшості підтримали ОУН. А тому, розрахунок був цілком прагматичним.

Класифікація соціальної бази ОУН на Східній Україні за віковою структурою викрила досить специфічну ситуацію. Взагалі, для Східної України не притаманний «конфлікт поколінь», що мав місце у Галичині, навіть більше, саме вплив батьків призводив до вступу молоді в лави націоналістів. Іншим досить впливовим фактором підтримки ОУН були особисті мотиви. Дж. Армстронг наводить приклади, коли діти засуджених радянським режимом куркулів, священників, інтелігентів, які не мали за що дякувати «Советам», приєднувалися до націоналістів⁷⁴. Траплялись випадки й виникнення окремих груп націоналістичного забарвлення, які, проте, не підтримували жодну фракцію ОУН. Така група існувала в Павлограді (Дніпропетровська область)⁷⁵. Загалом, східноукраїнська молодь не стала авангардом руху через низьку національну свідомість. До того ж, саме східні області радянської України через географічний чинник (відсутність лісів, де можна було б переховуватись) стали головними постачальниками людських ресурсів для вивозу на примусову працю до Німеччини.

На думку Дж. Армстронга, взаємодія ОУН зі східноукраїнським масивом, що переважав західні терени за площиною у кілька разів, а також демократичні традиції державного будівництва, що зафіксовані в українському національному міфі, не могли пройти безслідно⁷⁶. Я. Шумелда, взагалі вважав, що цей період визвольної боротьби незаслужено занедбаний в українській повоєнній історіографії. Автор називав дві причини: по-перше, це — нестача джерел, по-друге, затьмарення «пізнішою повстансько-партизанською боротьбою, яка мала більшу притягальність»⁷⁷. Однак, як

відмічав Я. Шумелда, саме похід на Схід привів до лав ОУН «тисячі українських патріотів Осередніх та Східних Земель України... чи не перший раз в історії ОУН число членства Надніпрянщини перейшло суму членів зі всіх інших земель разом взятих... серед лав членства осередніх і східних земель були високо кваліфіковані фахівці, які мали за собою основну фахову підготовку та практику, ми розуміємо глибину тих великих змін та процесів, які відкрилися тоді перед ОУН»⁷⁸.

І. Лисяк-Рудницький відмічав вирішальне значення трьох груп подій для розвитку українського націоналізму: 1) розлом в ОУН; 2) окупація України німцями в 1941–1944 рр.; 3) конфронтація з українським Сходом і радянською системою, початок якої був покладений у 1939 р. Усі ці події безпосередньо чи опосередковано привели до створення УГВР (Української Головної Визвольної Ради), що знаменувало перехід до нової, демократичної платформи⁷⁹. Якщо з першими двома подіями більш-менш все зрозуміло, то на третій варто зупинитися детально.

Приєднання Західної України до УРСР «відкрило доступ до східноукраїнського масиву»⁸⁰. Серед основних проблем, з якими зіштовхнулись підпільники ОУН на Східній Україні, було несприйняття ідеї про владу однієї партії, оскільки українці УРСР мали вже досвід правління більшовиків і нацистів. Також, перегляду вимагали соціально-політичні й економічні аспекти програми ОУН та питання прав людини і національних меншин. Останні становили на той момент 20% населення УРСР. «Бандерівський» дослідник М. Прокоп зазначав, що члени похідних груп поступово розуміли, що залучення східноукраїнських земель до національної боротьби вимагає ревізії програмових положень ОУН⁸¹. На думку Дж. Армстронга, не останню роль у перегляді ідеологічних засад руху відіграла поява вихідців зі Сходу у військових формуваннях УПА. Саме в УПА ці процеси знайшли підтримку, тоді як фанатичні представники ОУН у Галичині, у своїй більшості залишалися прихильниками старих ідей⁸². Ця теза Дж. Армстронга була підтримана І. Лисяком-Рудницьким, який вважав, що процес ревізійності захопив різні напрямки націоналістичного руху не однаково, наголошуючи на тому, що найбільшого впливу зазнали саме бандерівці. Крім того, він зазначав, що ревізійні тенденції в середовищі ОУН (б) мали попередника — І. Мітрингу, який ще у довоєнні роки підіймав «радянську проблематику та ліві соціальні гасла»⁸³.

Зміна політичної платформи була зумовлена східноукраїнськими впливами, і в цьому питанні всі дослідники одностайні. В націоналістичному наративі є багато робіт присвячених **III Надзвичайному конгресу ОУН** та його прогресивному значенню. М. Прокоп, відтворюючи загальну картину міжнародного становища, яка склалася на початок 1943 р., відмічав, що після поразки під Сталінградом та втрати Північної Африки «вперше захи-

талась імперіальна будівля т. зв. Нової Європи...». Для українців же окупація стала масштабною катастрофою, що розвіяла будь-які ілюзії про можливість створення незалежної держави під егідою нацистської Німеччини⁸⁴.

В цьому ключі, важливими є роботи історика з середовища «двійкарів» П. Потічного сфера наукових інтересів якого торкається політичної думки українського підпілля. Автор зазначає, що кінець 1942 — початок 1943 рр. став періодом інтенсивних політичних дискусій. Ціла плеяда публіцистів закликала до ревізії існуючих програмних положень організації (О. Бродовий, Я. Бусел, Ю. Херсонець, М. Прокоп)⁸⁵. Майже всі дослідники однак стайні в тому, що головну роль у цьому процесі відіграли східні українці, які влилися в лави УПА. Тому й не дивно, що сама реформа йшла з низу, а її початок був покладений приходом до влади саме керівників УПА. Те, що національно свідомі українці з центрально-східних земель приставали саме до УПА, а не до ОУН, зумовлено ідеологією останньої. А. Рудлінг відмічає, на кінець 1943 р. 40% вояків УПА не були членами ОУН⁸⁶. Учасники тогочасних подій М. Прокоп та Є. Стахів зазначають, що концепція монопартійності та відсутність чіткої соціально-економічної програми не витримала зустрічі зі Сходом. Навчені важким досвідом радянського керівництва, представники Східної України, прагнули демократичного устрою й соціальних гарантій⁸⁷.

А. Камінський, досліджуючи соціологічне тло конфліктів в українському національно-визвольному русі, зазначав ментальну однорідність руху, який в своїй основі був селянським. Він вважав що всі конфліктні ситуації зумовлюються двома факторами: розбіжностями між краєм й еміграцією та «характером політичного профілю націоналістичних формацій в поодиноких фазах їхнього розвитку». Цей дослідник взагалі вважав, що націоналізм більш притаманний «інтелегент-пролетарській» ментальності, для якої властива крайня ідеологізація. Для українського підпілля, на думку А. Камінського, характерний прагматичний підхід, акцент на дію, т. зв. «чин». Обрання націоналістичної ідеології було зумовлене неефективністю демократичного шляху боротьби за незалежність, звідси виходить, що повернення на демократичну платформу є природним, навіть неминучим кроком⁸⁸.

Однак оптимізм щодо еволюції тоталітарного руху в напрямку демократизації поділяють не всі дослідники. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький, не вважав подолання монопартійності ОУН переконливим. По-перше, він відмічав, що саме декларування демократичних принципів, ще не означає їх дотримання, адже якщо підходити суто формально, то СРСР відповідно до його конституції, був чи не найбільш демократичною державною світу. По-друге, як би ці зміни дійсно мали глибинний характер, то демократична тенденція мала б перемогти й на еміграції після 1945 р., хоча й допускав можливість реальної демократизації руху, якби історія дала йому шанс

розвиватися на рідних землях. По-третє, І. Лисяк-Рудницький відмічав, що навіть створення УГВР, не змінило організаційної структури націоналістичного руху: в руках однієї людини — Романа Шухевича — була сконцентрована вся влада, оскільки він одночасно був лідером ОУН, командиром УПА та головою УГВР⁸⁹.

Непомірно роздутою темою переходу на демократичну платформу вважає і А. Рудлінг. Він розглядає цей процес як суто декларативний, добре прорахований стратегічний крок, що мав на меті переорієнтуватися на західні країни. Канадський дослідник відмічає, що рішення приймалося після поразки Німеччини у Сталінградській битві та безпосередньо перед початком компанії УПА проти поляків. А. Рудлінг пише: «Новий курс робив наголос на громадянському націоналізмі, плюралізмі та демократії. Навряд чи формальна зміна політичної орієнтації могла бути більш різкою. Ті ж самі люди, що відстоювали етнічну чистоту нації, територіальну експансію і геноцид кількома роками раніше, тепер стали шукати прихильності Рузвельта замість Гітлера та підтверджувати свою відданість західним цінностям»⁹⁰. При цьому перехід на демократичну платформу не завадив українським націоналістам влаштувати етнічну чистку на Волині.

До речі, часові межі переходу на демократичну платформу, які були вказані А. Рудлінгом, можуть викликати плутанину. Відомо що III надзвичайний конгрес ОУН відбувся 21–25 серпня 1943 р., тоді як Сталінградська битва, що тривала півроку, закінчилась у лютому 1943 р., а пік Волинської трагедії припадає на червень — липень 1943 р. Однак, А. Рудлінг не помиляється, хоча він і не вдається в деталі. В цьому випадку ми стикаємося з усталеною практикою ОУН, коли конгреси замість того щоб приймати рішення, просто легітимізували вже існуючий стан речей, як наприклад, це було під час II (римського) конгресу ОУН. Партійні історіографи ОУН (б), виправдовували таку практику воєнним часом, що вимагав швидких рішень. Взагалі, в націоналістичному наративі є зовсім мало праць, які б розкривали механізм приходу до влади Р. Шухевича. Хоча поява саме цієї постаті на керівних посадах ОУН і УПА знаменувала перемогу ревізійністських тенденцій, якими б декларативними вони не були. Незначна увага до внутрішніх процесів зумовлювалась по-перше, небажанням партійних істориків показувати політичну кухню ОУН (б), де навіть після розколу продовжувалась боротьба за владу; по-друге, «націоналістична іконографія» законсервувала образи лідерів організації як безкомпромісних борців за незалежність України, яким були притаманні лише шляхетні лицарські якості. Звичайно ж, в цю канву не могли вписуватись особисті амбіції. «Культ вождя» що був характерний для ідеології українського націоналізму, в націоналістичному наративі набув крайнього ступеню екзальтації. Тому всі життєписи лідерів ОУН хибують на

об'єктивність. Особливо це стосується постаті Р. Шухевича, яка, за виключенням образу Є. Коновальця та С. Бандери, була найбільш шанованою в бандерівському середовищі.

Практично всі партійні дослідники відмічають, що влітку 1943 р. бюро проводу ОУН очолив Р. Шухевич, проте уникають пояснень, чому це сталося. Найбільш повно процеси 1943 р. знайшли своє відображення у працях П. Мірчука, М. Прокопа та певним чином у спогадах М. Лебеда. Два останніх були активними учасниками тих подій. Зокрема М. Прокоп був одним з соратників Р. Шухевича, який брав участь в засіданні проводу ОУН 13 травня 1943 р., коли й відбулася фактична зміна керівництва. На відміну від нього М. Лебедь, який після арешту Я. Стецька очолив крайовий провід ОУН (б), був тим, кого змінив на цій посаді Р. Шухевич. Цілком зрозуміло, що навіть при високій внутрішній самоцензурі, обидва дослідники в тій чи іншій мірі були заручниками своїх політичних уподобань. П. Мірчук, який також був членом ОУН, протягом вересня 1941 р. — травня 1945 р. перебував у німецьких концтаборах, фактично усунений від націоналістичної боротьби. Після звільнення з концтабору П. Мірчук емігрував до США, де займався виключно науковою та громадською діяльністю. Тому його роботи становлять значний інтерес для розгляду даного питання.

Окрему ланку складають статті Г. Васьковича, П. Потічного, А. Камінського, Є. Стахіва та Дж. Армстронга, що допомагають уточнити та розкрити певні аспекти внутрішньопартійної боротьби в середовищі ОУН.

В націоналістичному наративі 1943 р. вважають переломним для українського національно-визвольного руху, оскільки він цілком змінив організаційно-політичне обличчя руху, зробивши його більш толерантним в очах західних демократій. Протягом цього року відбулася низка подій, головні серед яких: III конференція ОУН (17–23 лютого), III великий надзвичайний збір (конгрес) ОУН (21–25 серпня), I конференція поневолених народів Східної Європи і Азії (21–22 листопада)⁹¹.

Найбільш змістовний фактичний матеріал є в роботі П. Мірчука «Генерал Тарас Чупринка: командир армії безсмертних». Автор вказує, що у червні 1941 р. виник конфлікт між виконуючим обов'язки провідника ОУН М. Лебедем і крайовим керівником ОУН І. Климівим. Суть конфлікту полягала у ставленні до німців. Рядові оунівці, виразником думки яких був І. Климів, виступали за початок негайного збройного опору німцям і розбудову необхідних для цього військових сил. М. Лебедь вважав такий шлях неприйнятним і залишався на поміркованих позиціях⁹².

П. Мірчук вказує, що саме з ініціативи Р. Шухевича 17–21 лютого 1943 р. була скликана III конференція ОУН (б) основними рішеннями якої якраз і були курс на збройну боротьбу з німцями та поширення діяльності підрозділів УПА, яка вже на той час фактично була сформована, тобто мова

йшла про надання юридичного статусу УПА, як збройної сили ОУН. Також було вирішено скликати позачерговий збір ОУН, аби вирішити питання керівництва⁹³.

Однак нагальність моменту призвела до того, що 13 травня 1943 р. на засіданні проводу, в якому брали участь Д. Маївський, З. Матла, М. Матла, М. Степняк та М. Прокоп (решта не змогла прибути через воєнні дії), тодішній голова М. Леbedь складав з себе повноваження. За пропозицією Р. Шухевича до часу скликання III надзвичайного великого збору (НВЗ) був створений колегіальний орган — Бюро Проводу (БП) ОУН у складі 3-х чоловік: Р. Шухевича (голова), З. Матли та Д. Маївського⁹⁴, після арешту останнього було дообрано Р. Волошина⁹⁵. За свідченням учасника тогочасних подій М. Прокопа, тоді ж Р. Шухевич став командуючим УПА, хоча юридично дане рішення було оформлене лише 27 січня 1944 р.⁹⁶.

Отже 13 травня 1943 р., фактична влада перейшла до рук ревізійців. З цього моменту основні зусилля нового керівництва проводу спрямовуються у русло реалізації нової програми організації.

Цікавим аспектом є подальша доля М. Леbedя. Г. Васькович зазначає, що усунутий від прийняття важливих рішень, М. Леbedь перейшов в опозицію й згодом «зумовив фактичний відхід із рядів ОУН частини членів»⁹⁷. Дане твердження не зовсім вірне, оскільки М. Леbedь продовжував брати активну участь в роботі організації, зокрема й у створенні УГВР. Його важливу роль відмічають навіть колишні опоненти⁹⁸. Скоріш за все під впливом подій М. Леbedь змінив свою думку щодо окремих позицій, підтвердженням чого може слугувати його книга, присвячена діяльності УПА⁹⁹.

Треба зазначити, що більшість авторів уникає оціночних суджень. Наприклад, П. Мірчук подає в основному факти. Наявні в його роботі узагальнення та оцінки стосуються головним чином подій, а не постатей.

Тим не менш, вірне розуміння суті конфлікту М. Леbedь — Р. Шухевич (у ширшому варіанті треба розуміти провід ОУН — УПА, оскільки невдоволення політикою М. Леbedя носило масовий характер) є дуже важливим з двох причин: по-перше, необхідність чіткого окреслення ступеня відповідальності за тогочасні події цих двох діячів руху; і по-друге, об'єктивність спогадів М. Леbedя та їх вплив на розвиток досліджень проблеми ОУН-УПА на Заході.

З огляду на останнє цікавим є інтерв'ю М. Леbedя з приводу роковин загибелі Р. Шухевича, де він був дуже стриманим у своїх оцінках постаті генерала. М. Леbedь лише побіжно згадував події 13 травня 1943 р., коли, за його словами, було вирішено створити Бюро Проводу ОУН, обране і затверджене рішенням III НВЗ ОУН. Щодо участі Р. Шухевича у цих процесах М. Леbedь зазначив: «Про ролі Шухевича у скликанні надзвичайного збору, мені детальніше не відомо»¹⁰⁰. Проте він відзначив велику роль Р. Шухевича в

організації УГВР і звернув увагу дослідників на чотири документи: «Заява Головного Командування УПА» від вересня 1947 р.; «До генези УГВР» від 1948 р.; У Голови Генерального Секретаріату УГВР Р. Лозового (один з псевдонімів Р. Шухевича — Я. П.) від 1948 р. — репортаж на основі інтерв'ю; «Звернення воюючої України до всієї української еміграції» від жовтня 1949 р. В них, на його думку, Р. Шухевич найбільш повно висловив свої погляди й розкрив себе як особистість. Зазначені документи можуть бути цікавими для дослідників життя й діяльності Р. Шухевича¹⁰¹.

Опосередковано теми конфлікту в середовищі ОУН (б) торкається Дж. Армстронг в статті «Героїчне і людське: спогад про українських національних провідників 1941–1945 років», де розкриває велику роль «націоналістичної іконографії» для соціалізації нового покоління. В своїй праці Дж. Армстронг на основі документів та власних спогадів подає типологію героїзму на прикладі п'яти діячів українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни. Американський дослідник не обмежує цю категорію тільки націоналістичним рухом, а додає сюди образи Т. Бульби-Боровця, прибічника УНР та В. Кубійовича, що репрезентував помірковані інтелігентські кола. На жаль, Дж. Армстронг не мав достатньої інформації аби дати характеристику постаті Р. Шухевича, проте він був особисто знайомий з М. Лебедем¹⁰². Визначаючи останнього як «революційного національного конспіратора», Дж. Армстронг зазначає, що він справляв сильне враження, проте «люди типу Лебеда, як і більшість конспіраторів... не бувають приємними колегами». Досить красномовним є й зауваження Дж. Армстронга, що «... за Лебедем полювали не лише радянські й нацистські агенти, але й вороги з числа своїх, які звинувачували його в організації актів насильства проти політичних опонентів»¹⁰³.

Серед явних позитивних сторін цієї особистості американський дослідник називав «здатність визнавати помилки своїх прибічників і досягнення своїх противників»¹⁰⁴. Дж. Армстронг також відзначив важливий вклад М. Лебеда у розбудову УГВР та остаточний розрив з проводом Стецька — Бандери.

В розмові з американським істориком М. Лебедь наголосив: «після 1941 р. не бував на Волині і передав усю партизанську діяльність там Р. Шухевичу до березня 1943 р.»¹⁰⁵. Останнє свідчення є сумнівним і прямо торкається окресленого нами вище питання ступеня особистої відповідальності обох провідників руху. По-перше, подібна заява означає, що М. Лебедь контролював тільки Галичину. А отже, він не мав впливу як на формування підрозділів УПА, так і на їх діяльність. По-друге, навряд чи він перебрав на себе важелі керівництва партизанською діяльністю на Волині в березні 1943 р., оскільки вже в лютому відбулася III конференція ОУН, з якої фактично й розпочався демонтаж старих програмових засад, а разом з ним і старого керівництва.

Повертаючись до теми особистої відповідальності, хотілося б наголосити, що дане питання нагтовхується на проблему юридичних повноважень та фактичної влади керівника організації. Судячи з того, з якою легкістю М. Лебеда було усунуто з посади керівника провуду ОУН, можна констатувати, що він мав владу лише де-юре, тоді як де-факто вона вже давно належала прибічникам нового курсу.

Отже, 13 травня 1943 р. відбулися структурні зміни всередині організації, внаслідок чого до керівництва прийшли ревізійні сили. Це зумовило подальший перехід ОУН на демократичну платформу. Більшість вчених вважає процес зміни ідеологічної платформи ОУН еволюцією, що відбулася під впливом низки як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Виходячи з суто формальних ознак відбулося порушення процедури обрання нового керівництва. Згідно статуту ОУН, подібні повноваження мав лише конгрес (збір) ОУН. Однак, відповідне рішення було прийнято раніше, а конгрес лише підтвердив його.

За свідченнями П. Мірчука, цьому процесу передували спроби Р. Шухевича об'єднати рух. Зокрема, велися переговори з ОУН (м) та групою І. Мітринги, т. зв. «лівими» оунівцями. На жаль, вони не дали жодного результату. В своїй роботі П. Мірчук наголошує, що ІІІ збір був покликаний вирішити організаційні питання, а саме — затвердити новий провід та «декларативно зняти з тих, хто перебував в німецьких концтаборах і тюрмах, всяку відповідь за... дію ОУН». На практиці статус С. Бандери обійшли мовчанкою, оскільки на той момент він вже був символом безкомпромісної боротьби. Вважалося що він повернеться до керівництва, як тільки вийде на волю¹⁰⁶.

Однак за свідченнями інших дослідників, на порядку денному ІІІ НВЗ також перебувало питання соціальної програми. Учасник тих подій Є. Стахів вважає, що це питання не було розроблено достатньою мірою, оскільки воно залишалося вторинним¹⁰⁷.

21–22 листопада 1943 р. на Волині відбулася І конференція поневолених народів Східної Європи і Азії. В ній взяли участь 39 делегатів, які репрезентували різні національності СРСР (українці, азербайджанці, білоруси, грузини, татари, узбеки, чуваші, осетини, казахи та ін.). Всі вони були з числа етнічних частин УПА¹⁰⁸. В умовах контрнаступу Червоної армії конференція мала пропагандивно-декларативний характер й повинна була зайвий раз продемонструвати імперіалістичний характер Радянського Союзу перед Заходом. На той момент в середовищі українського руху була поширена думка про конфронтацію СРСР й Заходу після повалення Німеччини. Проте не дивлячись на широку розрекламованість цього заходу націоналістичною пресою, він не мав жодних практичних наслідків.

Конференція поневоленних народів, була останньою завершальною подією бурхливого 1943 р. Фактично, саме протягом 1943 р. український національно-визвольний рух зазнав кардинальних змін, що зумовили як його подальший розвиток, так і тактику боротьби.

В націоналістичному нарративі є дуже невелика кількість досліджень, присвячених внутрішнім конфліктам. Для більшості дослідників ця тема вичерпується розколом організації у 1940 р. Свого часу ОУН постала, не просто як визвольний рух, а як модний у той період орденський рух, за прикладом середньовічних релігійних орденів, де накази керівників (магістрів) мали силу закону й не обговорювалися. Тому питання монолітності, завжди залишалося пріоритетним для представників руху. Націоналістичний нарратив завжди тяжів до підтримки власноруч створених ОУН міфів.

Перспектива подальшої розробки конфліктів в середовищі націоналістичного руху стикається з обмеженістю джерельної бази. Однак, дана проблема становить значний інтерес для узагальнюючих робіт, що виходять за рамки історії українського підпілля. Зокрема, хотілося б звернути увагу на два аспекти: по-перше, оцінюючи місце українського національно-визвольного руху в загальноєвропейській системі рухів Опору, варто дослідити зміни, що відбулися з побудованою на суто західних (за своєю цивілізаційною приналежністю) засадах ОУН, після перенесення її на український ґрунт; по-друге, з точки зору політології, дана проблема може бути цікавою, якщо її розглянути в контексті історії українських владних еліт.

Створення у липні 1944 р. УГВР окрім остаточного повернення українського націоналізму до демократичного русла фактично втілювало у життя ідею соборності, що була одним із ключових моментів в ідеології інтегрального націоналізму, оскільки останній мав на меті створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД)¹⁰⁹. І хоча, де-юре, на момент створення УГВР в Україні не існувало жодної політичної партії окрім ОУН, проте колишні члени українських партій, де-факто, залишились на тих політичних позиціях, що колись репрезентували їхні партійні організації. Це власне й дозволило вважати УГВР легітимним представником всього українського народу¹¹⁰.

З перспективи сьогодення, створення УГВР є радше віхою в історії української політичної думки, ніж фактором реального впливу на події, однак є певна символічність в тому, що сама реалізація програми ОУН (створення УССД), вимагала переходу до демократичної платформи. Це зайвий раз підтверджує вірність висновків, зроблених Дж. Армстронгом на основі аналізу українського національного міфу, про українців, як про націю з демократичними традиціями, альфою й омегою історичного процесу якої є Наддніпрянська Україна.

По суті ідеалістична філософія українського інтегрального націоналізму, для якого держава була самоціллю, зіштовхнувся з матеріалістичною ідеологією східняків, яких не останнім чином цікавили соціальні питання¹¹¹.

Загалом першість серед північноамериканських дослідників націоналістичного підпілля в період окупації все ж таки належить представникам повоєнної еміграції. Варто відмітити, що в рамках націоналістичного нарративу спостерігається тенденція до більш об'єктивного висвітлення подій по мірі збільшення часового проміжку між історичними подіями, та часом написання досліджень. На нашу думку, це пов'язано як з підвищенням освітнього рівня повоєнних емігрантів, які здобували освіту в американських університетах, так і зі впливом американського наукового середовища, яке виступало прикладом та взірцем для наслідування. Це, в свою чергу, дає підстави говорити про якісні зміни націоналістичного нарративу в бік об'єктивності та науковості.

Безумовним надбанням північноамериканської історіографії історії ОУН періоду Другої світової війни є узагальнюючі та систематизуючі дослідження Дж. Армстронга, І. Лисяка-Рудницького, Р. Магочія.

3.2. СТВОРЕННЯ УПА І ЗБРОЙНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ

В рамках історії українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр. ХХ ст. історія діяльності УПА є єдиною проблемою, що представлена дослідженнями всіх груп північноамериканських дослідників: еміграційною, діаспорною та власне американською.

Для зручності пропонуємо класифікувати їх за двома параметрами: етнічна приналежність та час написання досліджень.

Таблиця 3.2

Класифікація північноамериканських дослідників УПА

Час написання досліджень	Етнічна приналежність	
	українці	американці
50–70-і рр. (емігрантський період)	М. Лебедь, П. Мірчук, А. Бедрій, Ю. Тис-Крохмалюк* Л. Шанковський*, В. Верига	Дж. Армстронг
80-і рр.–90-і рр. (діаспорний період)	П. Потічний, П. Содоль*, Р. Магочій	
2000-ні рр.		Т. Снайдер, Дж. Бурдс

* Дослідники, що займалися виключно воєнною історією.

Таблиця показує, наскільки нерівномірним є покриття поля дослідження серед українських і американських дослідників, перш за все в кількісному плані. До цього варто додати великі хронологічні розриви в часі написання цих праць, що відобразилося на виборі тем досліджень, а це, в свою чергу, вплинуло на формування концептуального бачення українського націоналістичного руху в північноамериканській історіографії. Хронологічний критерій є дуже важливим і для розуміння актуальності даної теми в США та Канаді, оскільки саме зацікавлення американських дослідників виступає індикатором реального інтересу до українського націоналізму західної наукової спільноти. Визначення емігрантського та діаспорного періоду, зроблене на основі класифікації, запропонованої канадським дослідником Дж.-П. Хімкою, про яку ми згадували у попередніх розділах. Виокремлення із загалу представлених дослідників воєнних істориків має на меті показати, що у більшості випадків постановка проблеми історії діяльності УПА відбувалась поза воєнною площиною. Це означає, що априорі національні збройні формування сприймалися більш широко, ніж воєнна сила. Запропонована класифікація має на меті дати загальну структуру, в рамках якої буде здійснюватися історіографічний аналіз, аби полегшити розуміння певних тематичних розривів, зумовлених специфікою розвитку північноамериканської історіографії діяльності УПА. Відразу зазначимо, що в рамках емігрантського періоду ми вказали тільки тих дослідників, чії роботи лягли в основу націоналістичного історичного наративу.

Переходячи до безпосереднього історіографічного аналізу, варто зазначити, що в рамках націоналістичного наративу представники ОУН (б) встановили фактичну монополію як на бренд УПА, так і на право історичної інтерпретації збройної боротьби.

Головною особливістю партійної історіографії є перевантаження досліджень великим об'ємом фактографічного матеріалу. По суті, перші дослідження подій були своєрідними літописами, де автори, як правило, учасники подій, намагалися по можливості задокументувати кожну збройну акцію УПА. Такий підхід до викладу матеріалу можна б було назвати позитивістським, якби не надмірна апологетичність авторів досліджень. З загальної літописної канви дещо вибивалися питання часу створення УПА та її чисельності. Загалом, таке нібито просте питання, як час створення УПА, в партійній історіографії займає визначне місце. Позиціонуючи себе як безкомпромісного оборонця української національної ідеї, що робить ставку лише на сили власної нації, ОУН (б) була змушена пояснити причину зволікання з відкриттям антинімецького фронту. Питання чисельності збройних сил УПА було особливо актуальним у перші післявоєнні роки, адже наявність партизанських формувань у глибокому радянському тилу, які ведуть нерівну боротьбу з переважаючими силами окупантів, мали стати, на думку «бандерівських» дослідників, важливим козирем у просуванні української справи у повоєнному світі.

Остеронь націоналістичного нарративу стоїть складне питання Волинської трагедії, що напряду пов'язане зі збройними акціями УПА, і яке, як і безліч інших неприємних питань для українського національного руху, партійні історики, на відміну від сучасних американських дослідників, всіляко намагалися обминати чи замовчувати.

Історія створення УПА досить складна через дві групи причин: поперше, як відмічає П. Потічний, плутанину вносить як наявність різних категорій українських військових формацій, так і той факт, що багато націоналістів служили спочатку у збройних частинах, створених нацистською Німеччиною¹¹². По-друге, як би не наполягали партійні дослідники, створення УПА не було одномоментною акцією.

Партійні історики ОУН (б) не обмежились ексклюзивним правом на бренд УПА, а взагалі наполягали на виключному положенні бандерівських збройних формувань як єдиної національної сили, що стала на захист українського народу. Так, «бандерівський» апологет А. Бедрій захищав виключне право ОУН (б) на історичну спадщину УПА, називаючи інші версії створення УПА фальшивими. Перша «фальшива», за визначенням А. Бедрія, версія походила з середовища двійкарів, відповідно до неї, УПА з другої половини 1943 р. «усамостійнилося» від ОУН, а зі створенням УГВР взагалі повністю підпорядкувалося останній. Друга «фальшивка» авторства мельниківців та бульбівців відстоювала початкову позапартійність УПА і звинувачувала бандерівців у перетворенні всенародної армії в збройне крило своєї партії, внаслідок чого багато українських патріотів залишили її лави¹¹³.

А. Бедрій наполягав на ключовій різниці у підході до формування національних збройних сил, що існувала між ОУН (м) і ОУН (б). Остання виходила з позиції формування армії без допомоги іноземних держав з опорою на власні сили¹¹⁴. Така позиція, однак, не заважала бандерівцям використовувати сформовані німцями українські легіони «Роланд» і «Нахтігаль», які в націоналістичному нарративі фігурують як Дружини українських націоналістів (ДУН).

Згідно А. Бедрія, перші українські повстанські відділи для боротьби з окупантами почали формуватися під керівництвом Крайової езекутиви ОУН відразу з вибухом німецько-польської війни¹¹⁵, тобто 1 вересня 1939 р. Виникає закономірне питання: з яким окупантом мали боротися новостворені повстанські відділи? Як відомо, радянські війська перетнули радянсько-польський кордон тільки 17 вересня, та й то тільки після погроз з боку німецької сторони, що в разі недотримання СРСР міжнародних домовленостей (мався на увазі таємний протокол пакту Молотова–Ріббентропа 1939 р.) німці окупуватимуть всю територію II Речіпосполитої. Фактично населення західноукраїнських земель більш ніж два тижні перебувало в цілковитій непевності щодо своєї подальшої долі.

Пояснення знаходимо у П. Мірчука, який відносить зазначені А. Бедрієм події до передісторії УПА. Невеликі загони, що були створені в цей період, як правило, роззброювали польську поліцію та вступали у бої із залишками польської армії, яка тікала. П. Мірчук також відмічав, що з приходом радянської влади збройні групи розійшлися по домах, за винятком Поліського лозового козацтва, антирадянський виступ якого провалився. Аналіз керівного складу загонів, що діяли на Поліссі в період 1939–41 рр., дає підстави вважати, що ОУН до них не мала жодного відношення, мова йшла радше про стихійну місцеву народну самооборону¹¹⁶.

Запропонована в рамках націоналістичного нарративу інтерпретація партизанської активності в перші дні після ліквідації Польської держави виглядає сумнівною і з огляду на внутрішньопартійну ситуацію в ОУН. Адже А. Мельника щойно було затверджено II конгресом ОУН на посаді Голови ПУН, радикальне крило С. Бандери ще не виокремилось. Віддати наказ почати формування збройних відділів полковник А. Мельник не міг, оскільки був добре відомий своєю поміркованістю. Не могло це бути й власною ініціативою КЕ ОУН, яка після гучних арештів 1935–36 рр. все ще відновлювала свою структуру.

Маніпуляції з датою формування перших збройних відділів ОУН (б) є, напевно, найбільш зухвалою спробою закріпити за бандерівцями статус єдиної національної сили, спроможної сформувати збройний рух опору.

Більшість партійних істориків датують створення УПА осінню 1942 р. Місцем формування перших націоналістичних збройних відділів називають Полісся¹¹⁷. Хоча окремі автори відмічають майже паралельне формування націоналістичних збройних загонів на Поліссі та Волині¹¹⁸. Серед головних причин, які заважали вдатися до збройної боротьби в перші місяці окупації, П. Мірчук називав, як психологічну неготовність українського народу, для якого після жаху радянської окупації німці здавалися справжніми визволителями, так і виклик, кинутий ОУН відкриттям доступу до центрально-східного масиву українських земель, що вимагало від ОУН великих людських ресурсів для поширення там своєї сітки¹¹⁹.

Головною метою створення УПА П. Мірчук називає захист українського населення Полісся та Волині від утисків з боку німецької окупаційної влади та радянських партизан, при чому, за свідченням автора, соціальною базою останніх були польські колоністи: «Поляки планово розділили між собою ролі: одна їх частина як «фольксдойчі» вислужувалась німцям.... А другі творили тайні гуртки «пляцуфкі» ... для ліквідування в співпраці з більшовиками українського самостійницького руху»¹²⁰. Дане звинувачення є класичним для націоналістичного нарративу, як правило, саме цим пояснюються антипольські акції УПА 1943 р., мова про які піде трохи нижче.

Досить неприємною темою для бандерівців була діяльність отамана Т. Бульби-Боровця. Оскільки саме він сформував влітку 1941 р. перші повстанські загони для захисту українського населення від свавілля радянських партизан і саме його загони носили назву УПА, пізніше адаптовану бандерівцями для своїх збройних формувань. Якщо А. Бедрій бульбівську версію називає фальшивою, то М. Лебедь і П. Мірчук, розуміючи, що цей факт не можна обійти мовчанкою, вдаються до применшення значення його діяльності.

Згадку про збройні загони Т. Бульби-Боровця знаходимо в тій частині праці П. Мірчука, де автор вдається до критики партизанської діяльності 1920–24 рр. після поразки визвольних змагань, а саме: наголошує на розпорошеності сил, відсутності центрального керівництва, анархії, як на ключових причинах краху повстанського руху¹²¹. Фактично це було каменем в город УНР, правонаступницею якої виступав уряд УНР в екзилі, і лояльним до якого був Т. Боровець.

Звинувачуючи Т. Боровця в отаманщині, П. Мірчук писав: «... Україні не були потрібні бундючні отамани, але борці, що боролися б не для своєї слави, чи своїх особистих амбіцій, а тільки для справи України». Поряд з цими звинуваченнями П. Мірчук відмічав, що керівництво УПА не протидіяло, коли німці, більшовики чи українське населення пов'язували дії УПА з іменем Т. Бульби-Боровця¹²². Такі суперечливі твердження «бандерівського» дослідника дають підстави думати, що головна причина полягала не в ідеологічних чи тактичних розходженнях, а була питанням банальної боротьби за владу.

На тлі такої упередженості представників «бандерівської» партійної історіографії концепція, запропонована Дж. Армстронгом, виглядає більш об'єктивною. Американський історик вважав датою створення УПА початок 1943 р., що, до речі, збігається з позицією сучасних українських вітчизняних істориків.

Дж. Армстронг вбачав наявність складних об'єктивних факторів, що стали причиною досить пізнього оформлення збройних підрозділів УПА. Серед них, він називав майже повністю непридатний для партизанського руху географічний рельєф України, де, за винятком Галичини, Закарпаття та Буковини, що довгий час залишалися поза зоною активного спротиву, решта придатної території обмежувалась невеликою північно-західною смугою лісів, що ледь сягала 160 км в ширину, хоча й простягнулася майже на 650 км¹²³.

Радянські партизани, що діяли за підтримки Москви, швидко опанували цей єдиний придатний для партизанської боротьби терен. Тому українські націоналісти не могли сформувати тут свої партизанські загони без широкої народної підтримки. Останнє, на думку автора, було складним завданням, оскільки багато прибічників антигітлерівської боротьби приєдналися до

радянських партизан. Саме в цьому Дж. Армстронг вбачав основну причину того, що націоналісти не змогли розгорнути свій партизанський рух одразу після німецької окупації. До того ж націоналістичні групи внаслідок німецьких репресій були надто малими і слабкими, занадто віддаленими від своєї головної бази в Галичині, аби сформувати широкий партизанський рух. Знадобився час, аби підібрати правильні лозунги, під які став би до зброї широкий загал українського населення. Дж. Армстронг вважав, що на той час, коли націоналісти були готові до широкомасштабної боротьби з німецькими окупантами, останні вже відступали, отже й збройна боротьба проти них не мала великого значення¹²⁴.

На думку Дж. Армстронга, успішні збройні акції німецьких окупаційних військ проти радянських партизанів у поєднанні з жорсткими репресіями проти місцевого населення осінню 1942 р. створили передумови для опанування націоналістами звільненого від радянських партизан терену¹²⁵. Цю тезу Дж. Армстронга підтверджує сучасний американський історик Т. Снайдер, якій вважає, що саме німецька окупаційна політика знищила потенційну українську опозицію, яка могла скласти конкуренцію ОУН (б), радикалізувала українське суспільство і змусила вцілілих селян шукати порятунку в лісах¹²⁶.

Українська допоміжна поліція не бажала брати участі у репресіях проти власного народу, внаслідок чого почалося масове дезертирство. Дж. Армстронг вважав, що лідери ОУН (б) не хотіли втрачати свій контроль над легальними силами і вдаватися до ризикованої компанії антинімецького збройного спротиву. Однак перед ризиком переходу підконтрольної їм допоміжної поліції до лав радянських партизанів вони все ж таки були змушені розпочати формування своїх збройних сил. Як відмічав Дж. Армстронг, перші кроки на шляху побудови націоналістичного збройного підпілля були здійснені революційним проводом в листопаді 1942 р., а на початку 1943 р. збройні відділи бандерівців становили вже значну силу¹²⁷.

Цікавою є позиція представника діаспорного покоління Р. Магочія, на думку якого датою оформлення УПА треба вважати листопад 1943 р., коли розрізнені загони УПА перейшли під командування бандерівської фракції. Це найбільш пізня дата заснування УПА серед всіх запропонованих північноамериканськими дослідниками. Якщо взяти цю дату за основу, то виходить, що Волинська різанина не координувалася з єдиного центру, це йде в розріз з останніми дослідженнями цього питання. Проте автор не заперечує факту Волинської трагедії, рівно як і не знімає відповідальність з української сторони, мова про що піде далі¹²⁸.

Дещо по-іншому ця концепція представлена Т. Снайдером. Він вважає, що вирішальний вплив на процес становлення УПА справила радянська перемога у Сталінградській битві. Внаслідок цього на Волинь були

перекинуті великі з'єднання радянських партизан. Зволікання з формуванням власних збройних сил залишило б бандерівців без людських ресурсів¹²⁹. Т. Снайдер розглядає події березня 1943 р., коли 5 тис. членів української допоміжної поліції пішли в ліс, аби приєднатися до УПА, як результат радянської провокації, що мала на меті привести цих людей до лав радянських партизанів. Однак націоналісти, які глибоко проникли в середину структури допоміжної поліції, переломили ситуацію на свою користь. Американський історик вважає, що події 1943 р. показали: вибір, до якої з партизанських сил приєднуватися, в багатьох випадках визначався не ідеологією, а обставинами. Тому як радянські партизани, так і націоналісти мали підстави сподіватися, що українська поліція приєднається саме до них. Т. Снайдер називає й інші методи заохочення до вступу в ряди УПА, а саме погрози розправою тим українцям, які залишаться на службі у німців. Дослідник посилається на спогади одного з офіцерів УПА, який зазначав, що половина мобілізованих до лав УПА весною 1943 р. була примушена це зробити¹³⁰.

Незважаючи на досить цікаві факти і спостереження, Т. Снайдер не заглиблювався в історію формування УПА, розглядаючи цю структуру тільки у поєднанні з подіями Волинської трагедії. Загалом, навіть поява нового покоління американських дослідників не зменшує значення концептуального бачення внутрішньоорганізаційних процесів українського націоналістичного руху, накресленого Дж. Армстронгом.

Щодо руху Т. Бульби-Боровця, то Дж. Армстронг відмічав, що саме його УПА «Поліська Січ» в перший рік окупації була єдиною національною силою, яку, хоч і віддалено, але все ж таки можна вважати партизанським загоном. Загалом, автор вважав, що Т. Боровець ніколи серйозно не розглядав можливості створення широкомасштабного партизанського руху, натомість віддавав перевагу невеликому з'єднанню, яке могло б розраховувати на підтримку поліського селянства.

Дж. Армстронг вказував, що окрім зв'язків з УНР, Т. Бульба-Боровець мав зв'язки з ОУН (м) та групою «лівих оунівців» І. Мітринги. До речі, саме останній справив значний вплив на формування політичної складової бульбівського руху. У своєму дослідженні американський дослідник згадував і про спроби переговорів між представниками українських збройних формувань, що діяли на Волині і Поліссі¹³¹.

Інформацію про спробу об'єднання всіх національних сил подають й історики ОУН (м). В. Верига відмічає, що між представниками трьох груп йшли переговори про створення єдиного штабу. Автор навіть наголошує на позитивному ставленні до цієї ідеї з боку низового членства ОУН (б). Однак, останні боялися «діяти без наказу своїх зверхників, хоч здоровий розум наказував на це погодитися». Переговори зірвалися через неявку на

підписання договору представника бандерівців Юрія Івахіва (Сонара). В. Верига стверджує, що Ю. Івахіва вбили самі бандерівці через його прихильність до ідеї об'єднання сил¹³².

Фактично «мельниківський» історик звинувачував бандерівців у масовому терорі, що здійснювався руками Служби безпеки (СБ) ОУН: «Провідники ОУН (р), змагаючись не за консолідацію всіх революційно-державницьких сил, але за монополізацію їх під своєю командою, усували всіх, хто стояв їм на дорозі у здійсненні цього пляну, незалежно від того, яка була вартість тих людей, їхніх заслуг перед народом у минулому, чи навіть їхньої діяльності у тому часі... Всі вони підлягали ліквідації, бо провід ОУН (р) вважав себе єдиною організацією, яка мала рецепту і монополію на визволення України з-під чужого ярма»¹³³.

З точки зору Дж. Армстронга, переговорний процес мав дещо інший формат. Він вважає, що ініціатива створення єдиного центру керівництва походила від Т. Боровця, якій прагнув об'єднати ідеологічно близьку до бульбівців Українську народно-демократичну партію (УНДП), УНР та обидва крила ОУН. Однак, бандерівці виходячи з програмових положень своєї фракції, вимагали повного підпорядкування всіх сил своєму проводу, в обмін на це були готові віддати Т. Боровцю посаду головнокомандуючого збройних сил. До того ж бандерівці були проти залучення УНР, чие керівництво перебувало у Варшаві, а отже, в зв'язку з необхідністю швидкого прийняття рішень в умовах партизанського руху це було б недоцільно¹³⁴. Розходилися позиції сторін і щодо самої партизанської діяльності. Бандерівці були націлені на повномасштабне розгортання партизанського руху, тоді як Т. Боровець залишався прихильником діяльності невеликими загонами¹³⁵. В процесі формування збройних сил ОУН (б), її тодішній військовий референт Д. Клячківський вирішив запозичити бульбівську назву УПА, аби, кажучи сучасною мовою, скористатися вже розкрученим брендом¹³⁶.

Така позиція Дж. Армстронга, зважаючи на його високий авторитет в українському націоналістичному середовищі Північної Америки, суттєво вдарила по міфу, створеному довкола УПА в рамках націоналістичного нарративу представниками бандерівської партійної історіографії. Так, Я. Стецько вбачав в цьому негативний вплив мельниківців і дорікав своїм прибічникам за недостатню роботу у напрямку донесення своєї позиції до американського наукового загалу, що цікавився українською проблематикою.

Ключовим моментом у формуванні бандерівських збройних сил Дж. Армстронг вважав прихід на керівні позиції в ОУН (б) Р. Шухевича. Саме Р. Шухевич ухвалив рішення про силовий варіант об'єднання всіх національних збройних формувань під егідою бандерівців. Зокрема, 6 липня 1943 р. збройні формування мельниківців під керівництвом Хріна були інкорпоровані бандерівцями до складу УПА¹³⁷.

Дж. Армстронг виділяв три причини, чому український партизанський рух очолили саме бандерівці. По-перше, автор пояснює стрімке падіння чисельності збройних сил Боровця — Мельника небажанням розгортати широкомасштабну збройну боротьбу, а отже, як наслідок, й неможливістю протистояти більш чисельним та добре організованим силам бандерівців¹³⁸. Високий рівень дисципліни і централізації загонів УПА підтверджував й дослідник з середовища «двійкарів» В. Маркус, який порівнював УПА з югославським комуністичним партизанським рухом Б. Тіто¹³⁹.

Друга причина, на думку Дж. Армстронга, полягала у вдало організованій пропаганді, зокрема, в ідеї всенародного повстання. Саме завдяки цьому більшість бійців інших українських партизанських загонів переходили на бік бандерівців замість того, щоб вдатися до дезертирства. І третім фактором було невідале географічне розташування збройних загонів бульбівців і мельниківців, внаслідок чого вони опинились у своєрідних лещатах між бандерівцями та радянськими партизанами¹⁴⁰.

Отже, можна констатувати, що в рамках націоналістичного наративу характерне для «бандерівської» історіографії трактування виключного значення своєї політичної сили знаходить відображення у невілюванні значення інших політичних сил, терени дій яких співпадали з відповідними теренами дій ОУН (б). Виважений і об'єктивний погляд, запропонований Дж. Армстронгом, певним чином урівноважив тенденційні дослідження «бандерівської» еміграції, хоча й не вплинув на зміну позицій істориків з середовища ОУН (б).

Вище ми вже говорили про причини важливості чисельності УПА, а отже, і про особливу увагу до цього питання в націоналістичній історіографії. Найбільшу кількість вояків подає П. Мірчук, який писав: «В хвилі приходу більшовиків на західно-українські землі кількість бійців УПА доходила до 80 тис. українців і около 20 тис. чужонаціонального елемента». Отже, загальна кількість вояків УПА становила 100 тис. осіб, і ще стільки ж, за свідченнями автора, становило підпілля ОУН¹⁴¹. Серед воєнних істориків таку саму цифру подає і Ю. Тис-Крохмалюк¹⁴². Загалом, варто відмітити, що Ю. Тис-Крохмалюк був воєнним теоретиком, займався головним чином питаннями стратегії і тактики ОУН, зосереджуючись переважно на методах збройної боротьби, і був абсолютно некритичний до концепцій, створених бандерівцями в рамках націоналістичного історичного наративу. Більш реалістичну кількість вояків УПА у 50 тис. осіб на осінь 1944 р. називав інший воєнний історик з бандерівського середовища — Л. Шанковський¹⁴³. Така розбіжність у поглядах була пов'язана з військовим минулим останнього. Будучи перш за все практиком, Л. Шанковський розумів фантастичність озвучених П. Мірчуком цифр.

Дж. Армстронг, дослідження якого співпадає у часі написання з працями бандерівських партійних істориків, посилався на німецькі джерела і зменшував цю цифру до 40 тис. осіб. Американський історик відкрито говорив про слабкий офіцерський склад УПА. Внаслідок цього бандерівці охоче залучали до збройної боротьби колишніх уенерівських офіцерів з бульбівського середовища, радянських офіцерів, які втекли з німецького полону або ж дезертували з Червоної армії¹⁴⁴. Ці факти були досить неприємними для бандерівських партійних істориків, і, як правило, обходилися мовчанкою.

Цікавою є оцінка, запропонована єдиним дослідником воєнної історії УПА серед представників діаспори П. Содоля, який зазначав, що своєї найбільшої чисельності УПА досягла у 1944 р. і ніколи не перевищувала цифру у 25–30 тис. вояків¹⁴⁵. Інший представник діаспорної історіографії Р. Магочій вважає, що протягом 1943 р. загальна кількість вояків налічувала до 40 тис. солдатів, а центром дій була Волинь, тоді як у 1944 р. центр перемістився до Галичини й протягом всього року, на думку автора, кількість могла сягати до 100 тис¹⁴⁶. Як бачимо автор не впевнений у останній цифрі, яка належить емігрантським дослідникам, проте все ж таки називає її, що логічно, оскільки його виклад історії України відображає напрацювання попередників.

Одна з останніх оцінок чисельності УПА — 20 тис. вояків на липень 1943 р. — була озвучена Т. Снайдером¹⁴⁷. На жаль, автор не подає відомостей про чисельність УПА в інші періоди. Однак, ця цифра дозволяє нам зрозуміти, яку кількість вояків мало командування УПА перед початком антипольської акції. Невелика розбіжність між даними П. Содоля та Р. Могочія (у першому випадку) з одного боку та Т. Снайдера з іншого, з врахуванням часового проміжку в один рік дозволяє схилитися до оцінки, запропонованої П. Соделем, як найбільш оптимальної. Більшість сучасних вітчизняних істориків також погоджуються з підрахунками П. Содоля¹⁴⁸.

Хронологічний зріз історіографії цього питання показує тенденцію до оптимізації явно завищених бандерівськими партійними істориками цифр. Але навіть на початкових етапах становлення північноамериканської історіографії проблеми ОУН-УПА окремі дослідники з середовища партійної історіографії називали більш-менш реальні цифри. Позиція Дж. Армстронга у питанні кількості збройних сил УПА ще раз підкреслює особливе значення його роботи для формування об'єктивної історії націоналістичного руху.

Ми не будемо зупинятися на антинімецьких акціях УПА, кожна з яких досить детально задокументована у «літописних зведеннях» партійних істориків. До того ж ця тема в націоналістичному наративі не носить концептуального характеру, виконуючи функцію головного контраргументу перед звинуваченнями у колабораціонізмі. Навіть самі емігрантські

дослідники визнають, що вже на початку 1944 р. оунцівці досить стримано ставилися до німців, від яких могли отримати зброю та техніку, й готувалися до повернення більш могутнього окупанта — Радянського Союзу.

Більш цікавим і важливим питанням є антипольський фронт УПА, чи, за визначенням Т. Снайдера, українсько-польська громадянська війна 1943–47 рр. В даному розділі ми розглянемо лише Волинську трагедію, що поклала початок цьому протистоянню.

В північноамериканській історіографії націоналістичного руху тема українсько-польського протистояння є досить новою, оскільки почала серйозно розроблятися тільки з середини 90-х рр. ХХ ст. Причина такого стану речей полягає, перш за все, в узурпації націоналістичним середовищем права на висвітлення подій, що мали місце на Україні в період Другої світової війни. І. Лисяк-Рудницький, який одним з перших почав підіймати неприємні для націоналістичного середовища питання, написав: «Є підстави думати, що з українського боку мали місце не локальні, стихійні ексцеси, але що проводилася свідомо компанія «очищення терену» від польського населення. Якщо ця гіпотеза правильна, то стосовні рішення могли вийти тільки від проводу ОУН (р) ... В писаннях еміграційних мемуаристів і публіцистів часто знаходимо більше патріотичної мітотворчості та партійної апологетики, ніж об'єктивної, неприкрашеної історичної правди...»¹⁴⁹. Дійсно, в націоналістичному історичному наративі багато неприємних фактів обходили стороною. Дані, що наводились, підбиралися тенденційно і торкалися тільки тих фактів, що виставляли націоналістів у вигідному світлі. Жоден з творців націоналістичного наративу не визнавав факту масових вбивств цивільного польського населення Волині. Те що у І. Лисяка-Рудницького прозвучало як припущення, було досить виразно озвучено іншим представником діаспори Р. Магочієм. Серед причин волинської трагедії, він називає політичне напруження між українцями та поляками створене протягом міжвоєнного періоду. До того ж, як зазначає автор, кожен підпільний рух турбувався про повоєнний статус цих територій намагаючись вирішити національне питання на свою користь¹⁵⁰.

Хоча націоналістичні кола не заперечували існування сильних антипольських настроїв серед українського населення, але відповідальність за це покладали на польську сторону. Зокрема, М. Лебедь звинувачував поляків у співпраці як з німцями, так і з радянськими партизанами. В першому випадку, автор дорікав, що поляки «засліплені історичною ненавистю до українського народу», зайняли вакансії, створені внаслідок масового дезертирства загонів української допоміжної поліції, і використовували свої посади для каральних акцій проти українців. У другому — надавали радянським партизанам поміч та інформацію про місця дислокації УПА. М. Лебедь стверджував, що, аби стримати стихійну антипольську акцію

українців, «УПА дала польському населенню наказ опустити українські терени Волині і Полісся»¹⁵¹. Щодо волинських подій літа 1943 р., то автор вважав, що не обійшлися без провокацій як з боку німців, так і з боку більшовиків: «... одні й другі підшивались під відділи УПА і виконували на поляках акти насильства, грабежів і навіть тортур»¹⁵².

Те, що М. Лебедь намагався представити як причину конфлікту, насправді було наслідком. Т. Снайдер переконливо доводить, що саме внаслідок каральних акцій УПА поляки пішли на службу до німців та почали приєднуватися до партизанів¹⁵³. Почавши розповідь історії ескалації українсько-польського конфлікту 1943 р. з середини, М. Лебедь тим самим представив націоналістів як сторону, що оборонялася. В націоналістичному наративі це, напевно, єдина праця, яка згадує волинські події, хоч і заперечує масштаб трагедії та фабрикує історичні події на користь УПА.

Цікавість сучасних американських істориків до таких складних епізодів в історії українсько-польських відносин була зумовлена зміною наукової парадигми, коли на перший план виходить транснаціональна історія. З розпадом СРСР відкрився доступ до архівів колишніх радянських республік та країн соцтабору. Тим самим було подолано інформаційний вакуум, завдяки якому й вдалося сформуванню націоналістичний історичний наратив. Т. Снайдер відмічає, що однією з головних проблем при дослідженні етнічних конфліктів є проблема методу, оскільки «якщо сфера геополітики занадто віддалена від подій, то місце перетинання двох національних історіографій занадто наближене до них.» До того ж етнічні чистки, а саме так розглядає волинські події американський дослідник, є джерелом взаємних звинувачень, де кожна зі сторін намагається виставити себе жертвою¹⁵⁴.

Т. Снайдер вважає, що організація етнічної чистки на Волині стала можливою завдяки потрійній окупації регіону протягом Другої світової війни. Поворотним моментом стала поразка німців у Сталінградській битві, розуміючи тимчасовість німецької окупації українські націоналісти вирішили вдатися до остаточної ліквідації питання про приналежність Східних Кресів. Перевага етнічної чистки перед винищенням всієї національної групи полягала насамперед в тому, що не було потреби вбивати всіх, оскільки вбивства не багатьох провокують масову втечу інших. Радянська і німецька окупація залишила у свідомості волинян уявлення про етнічну чистку як про щось буденне, що вони неодноразово пережили в якості жертви чи співника, або і в тій і в іншій іпостасі. На 1943 р., за даними Т. Снайдера, 1/4 населення Волині зазнали певної форми насилля через свою етнічну приналежність¹⁵⁵.

На думку американського дослідника аби збагнути яким чином вдалося реалізувати ідею ліквідації польського населення Волині, треба проаналізувати три групи проблем: питання легітимності влади, тогочасну соціальну дійсність та революційну ідеологію ОУН.

На початок німецької окупації серед всього спектру українських політичних партій залишились тільки праві, власне саме в цей період вони вийшли на політичну арену. Українські центристи (УНДО) саморозпустились відразу після ліквідації Польщі в 1939 р., а ліві (КПЗУ) після німецького вторгнення мусили тікати на схід. Таким чином окупація розчистила політичне поле для ОУН, яка й стала єдиним легітимним представником українського народу¹⁵⁶.

Щодо другого питання, то Т. Снайдер слушно зазначає: одна річ — висунути ідею, і зовсім інша — знайти виконавців. Тут американський історик повертається до своєї базової тези про потрібну окупацію як головну передумову українсько-польського протистояння. Саме окупація знищила традиційну структуру волинського суспільства. По-перше, під час радянської окупації весь освічений клас волинян було депортовано, отже, протистояти ідеології ОУН навіть на побутовому рівні було нікому. По-друге, радянські депортації поляків стали для українських селян уроком поєднання класової та національної політики. Американський історик вбачає певну іронію історії в тому, що і комуністи, і націоналісти пов'язували розв'язання земельної проблеми на Волині з вирішенням польського питання¹⁵⁷.

Руйнування традиційної структури волинського суспільства продовжила німецька окупаційна адміністрація. Т. Снайдер відмічає, що винищення єврейського населення вдарило по економічних позиціях волинського селянства. Соціальна структура довоєнного суспільства Волині співпадала з національною: українці представляли переважно селянство, тоді як євреї торговий клас. Внаслідок ліквідації євреїв, вже в 1942 р. волинська економіка стала бартерною, а на початку 1943 р. навіть бартер став малоефективним. За таких економічних умов та непевного майбутнього селяни розглядали землю як найбільш надійний капітал. Як зазначає американський історик, наявність на Волині двохвікової традиції експропріації польських земель у поєднанні з організаційними можливостями ОУН та беззахисністю польських землевласників склали економічну основу етнічної чистки¹⁵⁸. Саме економічні чинники спонукали українське селянство взяти участь у масових вбивствах поляків¹⁵⁹.

Загалом Т. Снайдер вважає, що необхідний для чисток соціальний елемент був створений перш за все німецьким окупаційним режимом. Українська допоміжна поліція, що стала кістяком УПА, хоч і не брала безпосередньої участі у ліквідації євреїв, а тільки dopravляла їх до місць розстрілу, але, на думку автора, цього було достатньо аби здобути «незамінний досвід координації вбивств визначеної категорії населення»¹⁸⁰.

Як відмічає Т. Снайдер, внаслідок радянської окупації радикальної зміни зазнала й політична доктрина ОУН. Так, українські націоналісти перестали вбачати в поляках головного ворога, хоча й прагнули їх ліквідації як

потенційних союзників радянського режиму¹⁶¹. Крім того, аби щойно сформована УПА не почала розкладатись морально, вона повинна була воювати. Відступаючі німецькі війська на роль потенційного ворога не підходили, а ось поляки виглядали підходящою мішенню¹⁶².

Досить несподіваним виглядає твердження Т. Снайдера, що етнічні чистки були розпочаті місцевим командуванням з власної ініціативи, без погодження з політичним керівництвом ОУН (б). Автор вважає, що політика доконаних фактів, яку так часто застосовувала ОУН щодо зовнішнього світу, у даному випадку була використана в рамках самої організації¹⁶³. В попередній главі ми писали про правові колізії, що виникли внаслідок зміни владної команди в середовищі ОУН. Де-факто, на початку 1943 р. влада перейшла до рук ревізіоністів на чолі з Р. Шухевичем, тоді як юридичні повноваження, аж до рішень III великого надзвичайного з'їзду, який відбувся в серпні 1943 р., формально належали М. Лебедю. Крім того внаслідок німецької окупації Волинь і Галичина потрапили до різних адміністративних одиниць, що також ускладнювало координацію дій між політичним керівництвом ОУН, яке базувалося в Галичині (Польське генерал-губернаторство), та командуванням УПА, осередком якого була Волинь (Райхскомісаріат «Україна»). Дійсно акція на Волині відбулася без погодження з М. Лебедем, оскільки ще в травні 1943 р. було створено Бюро Проводу ОУН — тимчасовий колегіальний орган у складі трьох осіб, що мав керувати організацією до скликання надзвичайного з'їзду. По суті це була узурпація влади, однак в умовах війни ніхто не звертав особливої уваги на юридичну казуїстику.

Внаслідок етнічних чисток поляки почали приєднуватися до радянських партизанів. Атаки УПА на польське цивільне населення зимою 1943–44 р. наштотувалися на спротив польської самооборони. Загалом всі польські військові формування незалежно від політичної приналежності вдалися до відплатних акцій, хоча й не отримували на це санкції від польського уряду в екзилі. Принаймні, Т. Снайдеру не вдалося знайти жодного документу, який би це підтверджував. Співробітництво поляків з радянськими партизанами, з одного боку, ускладнювали задачу націоналістам, а з іншого, додало тактичного і пропагандистського значення цій акції, оскільки УПА готувалася до повторної радянської окупації¹⁶⁴.

За даними Т. Снайдера, впродовж весни — літа 1943 р. було вбито 40 тис. поляків¹⁶⁵. А. Рудлінг вважає, що кількість жертв Волинської трагедії становила від 40 до 70 тис. поляків проти 20 тис. українців. Щодо кваліфікації подій 1943 р., то між варіантами геноцид та етнічна чистка, А. Рудлінг схиляється до другого варіанту¹⁶⁶, підтримуючи позицію Т. Снайдера. На думку канадського історика Р. Магочія найбільш обґрунтованими даними є 50 тис. — поляків та 20 тис. українців убитими. Цікаво, що на відміну від більшості дослідників які вважають піком Волинської трагедії літо 1943 р.,

Р. Магочій таким вважає другу половину 1943 р. В результаті різанина на Волині та створення УПА у викладі Р. Магочія відбуваються як паралельні процеси. Узагальнюючий характер його дослідження не передбачає глибокого аналізу тих подій, тому нам не відомо на основі яких фактів автор доходить таких висновків, тим не менше позиція Р. Магочія залишається виваженою і незаангажованою щодо оцінки самих подій¹⁶⁷.

В рамках транснаціональної парадигми Т. Снайдер запропонував компаративний аналіз стану міжнародних відносин на території колишніх Східних кресів II Речіпосполитої. Порівнюючи ситуацію на Волині, в Галичині та Західній Білорусії, американський історик задається питанням: чому тільки Волинь стала осередком етнічних чисток.

У випадку Галичини і Волині відповідь криється у площині локальних особливостей потрійної окупації. Якщо в довоєнний період Волинь була менш придатною для націоналістичної діяльності, то з початком Другої світової війни ситуація змінилася. По-перше, Волинь увійшла до складу Райсхкомісаріату, де окупаційний режим був набагато жорстокішим, ніж в Галичині. По-друге, придатна для партизанської активності географія Волині зробила її місцем радянсько-німецької конфронтації ще задовго до того, як Червона армія змогла досягти Галичини. По-третє, катастрофічна деградація економічної інфраструктури Волині, яка на 1943 р. була фактично зруйнована¹⁶⁸.

Відмічаючи подібність географічних умов і політичної ситуації (ліквідація польської держави, радянські депортації, Голокост, різновекторний партизанський рух) Волині та Західної Білорусі, Т. Снайдер вважає, що базовою відмінністю, яка власне й зробила можливою етнічні чистки на Волині, була наявність в Україні організованого націоналістичного руху, якого не було у Білорусі¹⁶⁹.

Підсумовуючи, американський дослідник пише: «Виникнення етнічно гомогенної «Західної України» та «південно-східної Польщі», початок якому було покладено Волинськими подіями, насправді є лише «одним з епізодів в загальному європейському русі за національну гомогенність»¹⁷⁰. В цьому контексті ситуація України не є унікальною, дане явище було характерне для всього Східноєвропейського регіону. Запропоноване Т. Снайдером комплексне дослідження Волинської трагедії 1943 р., на сьогодні є одним з найбільш ґрунтовних і політично незаангажованих в північноамериканському історичному дискурсі проблеми ОУН-УПА. Проте, навіть воно не є вичерпним.

Американський історик Дж. Бурдс, який також займається історією українського націоналістичного руху вважає, що почавши виклад матеріалу 1943 р. Т. Снайдер говорить про наслідки, а не причини українсько-польського конфлікту, які криються у польській політиці міжвоєнного періоду на Східних Кресах. Посилаючись на приватний лист папського нунція у

Варшаві кардинала Філіпе Кортезі до польського міністра внутрішніх справ, Дж. Бурдс наводить приклад того як плекалася українсько-польська ворожнеча. Так, 2–3 листопада 1938 р. на тлі повної бездіяльності польської поліції, яка мовчки спостерігала за тим що відбувається, представниками польської націонал-демократичної партії вчинили напад та побиття українських студентів. Особливий цинізм ситуації полягав в тому, що по закінченні бійні українських студентів було заарештовано за порушення правопорядку. І такий випадок був не поодиноким. Як зазначає Дж. Бурдс антиукраїнські погроми були нормою у 1934–38 рр.

Дж. Бурдс не погоджується з Т. Снайдером що радянська і німецька окупація та війна стали «визначальним фактором» етнічних чисток, на його думку, цим фактором була громадянська війна між етнічними українцями та етнічними поляками: «При такому сценарії, етнічні чистки в регіоні не були ані виключно наслідком німецької окупації (традиційної вигадки), ані тільки результатом якогось глибоко вкоріненого народного антисемітизму (регіонально пристосована теза Голдгагена), але були також керовані етнічними українцями проти польського бачення долі повоєнної Галичини. Етнічні чистки були одним серед чисельних засобів в арсеналі всіх, хто боровся за контроль над регіоном, і жоден головний гравець (окрім євреїв) не міг втриматися від спокуси отримати швидкі результати шляхом дій та політики базованої на етнічних підходах»¹⁷¹.

Серед незаперечних плюсів дослідження Т. Снайдера Дж. Бурдс вважає відхід від традиційної віктимології, якою послуговувалися націоналістичні історики та споріднена з ними діаспора¹⁷².

Аналіз творчого доробку північноамериканських дослідників діяльності УПА в період Другої світової війни дозволяє констатувати, що початкова концепція створена в рамках націоналістичного нарративу базувалася на задалегідь визначених ідеологічною доктриною ОУН (б) засадах, під яку партійні історики підвели необхідну фактологічну базу. Внаслідок цього історія створення та діяльності УПА була сильно міфологізована. Запропонована Дж. Армстронгом альтернативна версія історії УПА стала певною противагою націоналістичної версії, даючи ґрунтовний і неупереджений аналіз історичних передумов створення та діяльності повстанської армії. Зацікавлення сучасних американських дослідників тими аспектами історії УПА, які залишились поза рамками націоналістичного нарративу, фактично створило платформу для ревізії старої концепції українського національно-визвольного руху та його інтеграції у загальноєвропейський контекст. Позитивність цього явища полягає, перш за все, у можливості переосмислення неприємних фактів міжнаціональної ворожнечі, які є перепорою на шляху формування єдиного північноамериканського історичного нарративу Другої світової війни, який би примирив позиції українців, євреїв та поляків.

3.3. ПРОБЛЕМА КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ

В історіографії українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр. ХХ ст. проблема колабораціонізму фактично втратила наукову вартість, перетворившись на інструмент у політичному протистоянні прибічників та противників визнання ОУН і УПА воюючою стороною у Другій світовій війні. Взагалі поняття колабораціонізму завдяки радянським історикам стало певним ідеологічним штампом щодо ОУН і УПА, на кшталт існуючого до того «українського буржуазного націоналізму». З іншого боку, в західній історіографії також склалася певна інтелектуальна традиція, що розглядала проблему колабораціонізму крізь призму антисемітизму українського суспільства як такого. Більш того, українці разом з поляками та румунами розглядаються як нації, для яких антисемітизм є притаманним апріорі.

Подібні твердження не витримують жодної критики, оскільки не існує реальних підстав для поділу націй за ступенем толерантності до іншої спільноти. Євреї є традиційною діаспорною нацією, для якої Україна та Польща на декілька століть стали батьківщиною. Нажаль історія українсько-єврейських стосунків затьмарена непоодинокими випадками єврейських погромів. Ксенофобія, що є темною стороною в тому комплексі почуттів, якими людина ідентифікує свою приналежність до певної етнічної спільноти, притаманна будь-якому етносу, і за сприятливих умов, як правило, під час соціальних потрясінь (революції, війни) виринає на поверхню, набуваючи найбільш потворних і жахливих форм. Навіть у такому толерантному суспільстві як американське, проблема антисемітизму та расизму не вирішена остаточно, хоча групи, які пропагують антисемітизм та расову нетерпимість у США є маргінальними. Ми в жодному разі не виправдовуємо участь українців у єврейських погромах, проте й не погоджуємося з трактуванням українців як традиційних антисемітів. Саме тому пропонуємо розмежувати проблему українського колабораціонізму та єврейське питання в ідеології та практиці українського інтегрального націоналізму. Оскільки, як ми вже згадували, в західній інтелектуальній традиції є стійке упередження щодо українців як традиційних антисемітів, коли останні розглядаються фактично як «права рука» нацистів у Голокості, то логічно буде спершу висвітлити той комплекс досліджень, що стосуються проблеми української співпраці з німцями у ліквідації євреїв, а вже потім перейти безпосередньо до проблеми колабораціонізму ОУН і УПА. Доцільність саме такого порядку розгляду даної проблеми в північноамериканській історіографії обумовлюється тим фактом, що поштовхом, який сприяв залученню широкого кола як діаспорних, так і власне американських дослідників до вивчення проблеми колабораціонізму ОУН і УПА, стала розгорнута

наприкінці 70-х рр. ХХ ст. дискусія з приводу можливої еміграції у країни Північної Америки воєнних злочинців, які під виглядом переміщених осіб скористалися еміграційними квотами наданими американським і канадським урядами.

Одразу відмітимо, що хоча наше дослідження стосується тільки ОУН і УПА, однак для більшості західних дослідників характерний розгляд цього питання в загальноукраїнському контексті. Вони намагалися не тільки показати, які категорії українського населення і яким чином приймали участь у «остаточному вирішенні єврейського питання», але й пояснити, що їх до цього спонукало. Отже, аналізуючи розробку даного питання у північноамериканському дискурсі, вважаємо за доцільне в окремих випадках вийти за рамки винесеної в заголовок дослідження теми, аби вирваний з контексту матеріал не спотворив думку дослідників.

3.3.1. Питання причетності ОУН і УПА до участі у Голокості

По закінченні війни колабораціонізм було жорстко засуджено: розшук і покарання нацистських співників стало моральним обов'язком перед пам'яттю мільйонів невинних жертв. Цей процес, що розтягнувся у часі, поступово втрачав свою інтенсивність, коли раптом наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. питання розшуку воєнних злочинців із новою силою постало в США, а згодом і в Канаді. Цього разу головними підозрюваними стали колишні переміщені особи, переважно вихідці зі Східної Європи та СРСР, хоча свого часу всі вони пройшли сувору перевірку на предмет співпраці з нацистами. Закономірно постає питання: кому і для чого знадобилося знову підняти цю проблему?

Початок розшуку воєнних злочинців у США було покладено законопроектом запропонованим групою конгресменів на чолі з Елізабет Гольцман. Проте, лобювання цього законопроекту, як власне й сама ідея, належали єврею українського походження Саймону Візенталю та очолюваному ним Центру по дослідженню Голокосту, який був заснований 1977 р. у Лос-Анджелесі. Уродженець м. Бучач (нині Тернопільська обл.), С. Візенталь пройшов через концтабори Другої світової війни й дивом залишився живим. Саме тому він вирішив присвятити решту свого життя розшуку нацистів, які уникли покарання.

Новий закон, що вступив в дію 19 грудня 1978 р., вносив поправки в Акт про імміграцію та громадянство. В результаті до списку небажаних для отримання віз осіб додавались ті, хто в період з 23 березня 1933 р. до 8 травня 1945 р. співробітничав з нацистським або будь-яким іншим урядом, який співпрацював чи був створений за підтримки нацистів, а також з урядами союзних нацистській Німеччині держав. У поправці наголошу-

валось: «засуджені нацистські спільники не можуть уникнути депортації, посилаючись на попередню постанову імміграційного закону про призупинення депортації у разі, якщо депортовані особи можуть бути засуджені в країні, куди їх депортують»¹⁷³. Фактично конгрес США дав «зелено світло» для люстрації осіб, що отримали американське громадянство після закінчення Другої світової війни.

Для реалізації внесених у законодавство змін, у березні 1979 р. Міністерством юстиції США при Службі імміграції і натуралізації було створено Підрозділ спеціальних розслідувань (Office of Special Investigations — OSI). До роботи підрозділу було залучено юристів, слідчих, істориків та лінгвістів загальною кількістю 50 осіб. Щорічний бюджет новоствореного відомства становив 3 мільйони доларів США.

У квітні 1980 р. на посаду директора Підрозділу спеціальних розслідувань був призначений Алан Райан Молодший (Allan Ryan Jr.)¹⁷⁴. Перспективний молодий юрист А. Райн Мол. відразу збагнув, які можливості кар'єрного росту відкриває ця посада. Незадовго до свого призначення, у січні 1980 р. він разом із тодішнім директором Підрозділу В. Рокером, який до речі був одним з обвинувачів на Нюрнберзькому процесі, відвідав Москву. Під час візиту представники Підрозділу спеціальних розслідувань домовилися про співпрацю з КДБ, який, згідно домовленостей, мав надавати необхідні американській стороні докази для притягнення до відповідальності воєнних злочинців¹⁷⁵. Ця угода поклала початок нового «полювання на відьом», яке за своїми масштабами й наслідками завдало іміжду американської демократії чималої шкоди.

Якщо в США офіційним приводом для початку масштабної кампанії проти воєнних злочинців було внесення змін до законодавства, а самі передумови їх лобювання залишились непоміченими для широкого загалу, й просто поставили громадськість перед доконаним фактом, то в Канаді даний процес набував обертів поступово. Поштовхом стали гучні заяви офіційного представника Центра імені С. Візенталя в Канаді — Сола Літмана¹⁷⁶, що в Канаду іммігрував доктор Й. Менгель та ще близько 2 тис. нацистських поплічників¹⁷⁷. Канадський уряд змушений був відреагувати на подібну заяву.

З самого початку ситуація в Канаді була ускладнена тим фактом, що С. Літман узяв на себе право звинувачувати у колабораціонізмі не окремих людей, а цілі етнічні спільноти, тоді як в США тенденція до етнічного підходу при розшуках воєнних злочинців окреслилась тільки під час роботи спецпідрозділу. Головні звинувачення С. Літмана були спрямовані проти українців та вихідців із Прибалтики¹⁷⁸. Скоріше за все, такі його агресивні й не підкріплені доказами заяви мали підґрунтям саме американський досвід. У США на той час процес люстрації уже пішов на спад. Враховуючи

етнічну спрямованість пошуку воєнних злочинців та наявність спільного для обох випадків ініціатора процесу — Центра Саймона Візенталя, можна говорити про експорт даної ідеї зі США у Канаду.

Офіційно канадська епопея з пошуку воєнних злочинців була розпочата у лютому 1985 р. заявою міністра юстиції Канади Дж. Кросбі про створення Комісії по розшуку воєнних злочинців (Commission of Inquiry on War Criminals), яку очолив суддя Верховного суду провінції Квебек Джуліус Дешенес. Перед комісією було поставлено три задачі: з'ясувати чи доктор Й. Менгель іммігрував або робив спробу іммігрувати до Канади; визначити, чи проживають у Канаді особи, що скоїли воєнні злочини; й, нарешті, дати уряду рекомендації щодо заходів, необхідних для притягнення воєнних злочинців до відповідальності. Комісія мала прозвітувати в кінці року¹⁷⁹.

Хоча перші кроки до дискусії були зроблені на початку 80-х рр., ще за часів американського «полювання на відьом», зокрема, до таких можна віднести працю П. Мірчука «Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи є українці «традиційні антисеміти»)»¹⁸⁰ та чисельні заяви юристів, що не погоджувалися з методами роботи відомства А. Райана Мол., проте датою її офіційного старту слід вважати 1985 р. — початок діяльності комісії Д. Дешенеса, створення якої зробило актуальним аналіз американського досвіду розшуку та притягнення до відповідальності воєнних злочинців. В обговоренні, що точилось у всіх ЗМІ прийняли участь колишні ДПісти (DP — «Displaced persons» — переміщені особи), науковці, юристи, громадські діячі, журналісти.

В Канаді дискусія не вщухає й досі, однак вона вже набула іншого забарвлення, оскільки через сприятливу імміграційну політику існує досить реальна загроза, що країна може перетворилась на рай для воєнних злочинців усіх мастей. А тому головні зусилля канадського уряду спрямовані на вироблення стратегії, здатної досягти двоєдиної мети: не дозволити людям з сумнівним минулим отримати канадське громадянство та у разі, якщо подібне сталося, вжити необхідних заходів, які б були водночас ефективними щодо злочинців й толерантними відносно національних почуттів всіх етнічних спільнот Канади.

У США проблема українсько-єврейських відносин також поступово втратила свою актуальність, перед більш нагальною проблемою світового тероризму. Тільки справа Івана Дем'янюка, яка так і не дійшла свого логічного завершення є відгомоном тих подій. В силу вищевказаних причин ми зупинимось лише на аналізі проблем, піднятих у середині 80-х рр. Подальший розвиток подій розсунув межі проблеми відповідальності воєнних злочинців за рамки теми нашого дослідження.

Майже від початку діяльності Підрозділу спеціальних розслідувань під вогонь звинувачень потрапили вихідці зі Східної Європи (поляки, румуни, хорвати) та Радянського Союзу (українці, литовці, латиші, естонці). Серед

сорока справ, відкритих спецпідрозділом по фактах воєнних злочинів на 1 липня 1984 р. — лише дві були проти етнічних німців, тоді як усі інші торкалися вищевказаних категорій¹⁸¹.

Оскільки біженці зі Східної Європи та союзних республік були єдиними живими свідками злочинів скоєних НКВС та останніми легітимними позивачами щодо анексованих на початку Другої світової війни Радянським Союзом територій (мова йшла лише про приєднання Прибалтики у 1940 р.)¹⁸², то невдоволення громадськості, особливо представників емігрантського середовища, співпрацею Підрозділу спецрозслідувань з КДБ наростало.

По-перше, існував очевидний конфлікт інтересів: КДБ було зацікавлене у дискредитації колишніх переміщених осіб, до голосу яких прислухалися на Заході, та у створенні панічної атмосфери в середовищі еміграції, аби паралізувати будь-яку антирадянську пропаганду. Співпраця зі спецпідрозділом дозволяла КДБ підтримувати імідж «всесильного й всемогутнього», «караюча рука» якого дістане ворогів СРСР навіть у США¹⁸³. Як зазначав діаспорний дослідник Р. Купчинський, такий пресинг на колишніх переміщених осіб мав на меті викликати у них захисну реакцію, що змусила б «емігрантські кола почати захищати справжніх воєнних злочинців і тим самим дискредитувати себе в очах американського й канадського суспільства»¹⁸⁴. Цей же дослідник вказував на ще одну з причин активної участі КДБ у переслідуванні воєнних злочинців, а саме на занепокоєння зближенням української й єврейської спільнот Північної Америки протягом 60-х — початку 70-х рр., що могло б мати негативні наслідки для СРСР¹⁸⁵.

По-друге, в умовах «холодної війни» співробітництво відомств двох супердержав мало важливий міжнародний аспект. Західний світ не визнав радянську анексію Латвії, Литви та Естонії. Засудження та депортація до Радянського Союзу вихідців із Прибалтики де-факто означали б, що США, а за ними й всі держави Північноатлантичного альянсу визнають за СРСР право на ці території¹⁸⁶. І, нарешті, по-третє, не останнім був й моральний аспект співпраці з радянським режимом, який сам вчинив чимало злочинів проти власного населення¹⁸⁷.

Висловлена Р. Купчинським думка про «захисну реакцію» емігрантських кіл, зокрема й українського, стала пророкою. Канадський дослідник Дж.-П. Хімка саме з цими подіями пов'язує появу у діаспорному історичному наративі т. зв. ідеї «нації-жертви»¹⁸⁸, яка мала стати противагою іміджу «українця-злочинця». Дж.-П. Хімка вважає, що по суті вона була прямим запозиченням єврейської моделі історії й фактично складала конкуренцію єврейському наративу Другої світової війни. Так, він пише: «Український наратив зображав комунізм таким же поганим, якщо не гіршим, як і нацизм, й посилався на такі ж трагедії, як і Голокост [Голодомор 1932–33 рр.] (додано мною — *Я. П.*), та проголошував як мінімум на один мільйон жертв

більше, ніж у євреїв»¹⁸⁹. Хоч ідея «нації-жертви» й не мала успіху серед неукраїнського загалу, вона глибоко укорінилася в середовищі самої української діаспори.

Інший аспект захисної реакції української спільноти Північної Америки Дж.-П. Хімка вбачає у появі антипатії (наголошуємо на використанні автором саме терміну «антипатія», а не атисемітизм!) до євреїв¹⁹⁰. Останнє негативно позначилося на взаємовідносинах української та єврейської громад США та Канади.

Р. Купчинський вважав, що на початку своєї співпраці з спецпідрозділом КДБ надавало достовірні свідчення, аби здобути довіру американської сторони, проте поступово дана тенденція стала вщухати. Крім того практика використання наданих КДБ свідчень повністю суперечила нормам демократичного судочинства¹⁹¹. Зокрема, американський адвокат Пол Зумбакіс, який виступав захисником у ряді справ ініційованих відомством А. Райна Мол., зазначав, що з 17 справ про депортацію 13 базувалися виключно на радянських доказах. Занепокоєння викликало й те, що всі надані КДБ докази були призначені для обвинувачення — і жодного на захист. П. Зумбакіс засуджував запровадження подвійних стандартів, вимагаючи врахувати той факт, що протягом 1939–1941 рр. СРСР також співробітничав із нацистською Німеччиною, та притягувати до відповідальності всіх воєнних злочинців, а не тільки тих, хто співпрацював з нацистами¹⁹². Але найбільшим викликом західній системі судочинства було те, що свідки з СРСР на судові процеси не приїжджали, хоча А. Райан Мол. запропонував оплатити всі пов'язані з подорожами витрати. Натомість радянська сторона передавала, надані під присягою, письмові свідчення. Такі свідчення унеможлилювали перехресний допит, і, по суті, були порушенням судової процедури. Крім того, не викликало сумніву, що самі свідчення не тільки попередньо узгоджувались, але й робились в присутності представників відповідних органів. В різних справах дуже часто фігурували одні й ті самі свідки, при цьому їх свідчення змінювались залежно від того, хто опинявся на лаві підсудних¹⁹³. Як влучно сказав П. Зумбакіс, «дозволити КДБ... наглядати й здійснювати контроль над використанням наданих свідчень в американських судах настільки ж неприйнятно для нашої системи правосуддя, якби ми брали свідчення, надані під наглядом гестапо»¹⁹⁴.

Олії у вогонь підлила книга вже одіозної на той час фігури — А. Райана Мол. «Тихі сусіди: судове переслідування нацистських воєнних злочинців в Америці» («Quiet Neighbours: Prosecuting Nazi War Criminals in America»), видана ним у 1984 р. відразу після звільнення з посади директора Підрозділу спеціальних розслідувань¹⁹⁵. Ця книга викликала шквал негативних рецензій. М. Куропась заявляв, що, перекручуючи та опускаючи факти, А. Райан Мол. не тільки звинувачує українців у симпатіях до нацизму, але й стверджує, що

українці у своєму ставленні до євреїв були брутальнішими навіть за німців, тим самим формуючи образ українців як традиційних антисемітів. М. Куропась вважав, що засліплений своїми кар'єрними успіхами, А. Райан Мол. навіть і не збагнув, як прислужився Радянському Союзу, написавши подібну книгу¹⁹⁶. Важко відповісти напевне, чому А. Райан Мол. з таким завзяттям взявся «викривати» українських «антисемітів». Але, як зазначає один із рецензентів його книги Тед О'Кіф — окрім кар'єризму, не останню роль зіграло й захоплення автора міццю та масштабами радянської структури влади¹⁹⁷.

Ми не випадково зупинилися на ролі КДБ у притягненні до відповідальності воєнних злочинців, оскільки саме цей факт став визначальним в українсько-єврейській дискусії з означеного питання, і, як на нашу думку, істотно зашкодив порозумінню двох етнічних спільнот, спрямувавши діалог у русло взаємних обвинувачень. Суть цієї проблеми була викладена в історично-соціологічному дослідженні Г. Тропера та М. Вейнфельда «Старі рани: євреї та українці в світлі полювання на нацистських воєнних злочинців у Канаді» (H. Troper and M. Weinfeld. «Old Wounds: Jews, Ukrainians, and the Hunt for Nazi War Criminals in Canada»)¹⁹⁸. Як вірно зазначає рецензент цієї книги Е. М. МакКарик, в даному випадку окрім суто національних почуттів особливу роль відіграли сильні антикомуністичні настрої, що призводило до завідомо упередженого ставлення щодо будь-яких свідчень, наданих з СРСР¹⁹⁹.

Складалась парадоксальна ситуація: оскільки більшість злочинів нацисти скоїли на території колишнього СРСР та країн соціалістичного табору, відповідно, надані радянською стороною докази були необхідними для судових процесів, але стереотип ворога викликав неприйняття та ворожість майже до всього, що мало радянське походження.

Як уже зазначалось, першою і досить гострою відповіддю на переслідування українців була вищезгадана книга П. Мірчука. Ще на початку 80-х рр., обурений брутальною діяльністю Підрозділу спеціальних розслідувань, спрямованою проти українців, та нагнітанням цього питання окремими членами єврейської громади, він поїхав до Ізраїлю, де провів дослідження українсько-єврейських відносин із метою дати відповідь: чи є українці «традиційними антисемітами». За своїм змістом дана праця є скоріше публіцистичною, хоча автор досить широко оперував історичними фактами. Книга написана у формі діалогу з тодішнім головним рабином Тель-Авіву Д. Кагана, свого часу врятованого митрополитом А. Шептицьким від смерті у нацистських концтаборах²⁰⁰. Важливість даної праці полягає в тому, що саме тут було окреслено коло тих питань, які через декілька років почали широко обговорюватись в Канаді.

Розробка цього питання саме П. Мірчуком не є випадковою: по-перше, оунівці завжди виступали на захист України та українців, а по-друге, саме вони становили значне число переміщених осіб. Крім того, автор мав

відповідну історичну й правову освіту, що давало йому можливість фахово оцінювати діяльність Підрозділу спеціальних розслідувань. Три роки, проведені в Освенцимі, давали йому моральне право ставити гострі й підчас неприємні запитання представникам єврейської спільноти²⁰¹.

Одним з головних питань піднятих автором було використання подвійного стандарту щодо свідчень наданих КДБ. П. Мірчук питає «Чому це так, що коли йде про свідчення КДБ проти жидів... то ніхто з жидів не сумнівається, що це все фальш КДБ, а коли жида в Америці на підставі таких самих «свідчень» обвинувачують українців у співпраці з нацистами, то жида-слідчі, а то й судді, приймають це за правду...»²⁰². Експлуатація образу колабораціоніста була досить поширеною практикою радянської пропаганди, на це звертали увагу й інші дослідники. Зокрема, Р. Купчинський вказував, що коли виникла потреба виправдати ліквідацію греко-католицької церкви, поплічником нацистів було об'явлено покійного митрополита А. Шептицького. Важко уявити більш відвертий наклеп. Ініціатор процесу люстрації переміщених осіб С. Візенталь також був звинувачений КДБ у колабораціонізмі після того, як дозволив собі зробити ряд висловлювань на підтримку радянських політичних в'язнів і дисидентів²⁰³. Отже, достовірність свідчень, наданих радянською стороною, говорить сама за себе. Проте запущений маховик розслідувань вже вимагав «крові», і заради цього багато хто готовий був не дуже пильно придивлятися до фактів.

Саме П. Мірчук одним із перших зажадав, аби євреї не забували про факти колаборації й в межах своєї етнічної спільноти. Тут малася на увазі діяльність юденратів та єврейської поліції в гетто, що була не набагато кращою за діяльність української поліції²⁰⁴. Показовим є процес над Якубом Козельчуком (євреєм, що був езекутором в Освенцимі), виправданим ізраїльським судом на тій підставі, що «він співпрацював з таємною польською організацією і при нагоді езекуцій таємно переносив листи від присуджених на смерть до членів польської організації в Авшвіці [Освенцимі] (додано мною — Я. П.)... таке він робив і для жидів...»²⁰⁵. П. Мірчук припускає, що Козельчук міг, і, скоріше за все, показував ці листи гестапо, перш ніж передати адресатам. Як колишній в'язень Освенцима, П. Мірчук був обізнаний з табірними порядками, а тому його припущення має підстави. Проте треба враховувати й емоціональний аспект даного твердження, оскільки автор був обурений єврейською «інквізицією» над українцями.

На противагу цьому факту П. Мірчук наводить приклад зі справою М. Осідача, який був перекладачем у німецькій поліції і на цій підставі був засуджений, хоча він переховував у себе вдома єврейку з дитиною, що на той час було героїчним вчинком, оскільки в разі викриття його б розстріляли разом із всією сім'єю²⁰⁶.

Апологетичний і різкий тон праці П. Мірчука, можна виправдати біллю за українську націю, яка не маючи власної держави, яка б могла виступити в ролі адвоката, фактично залишилась беззахисною перед огульним звинуваченням цілого народу в злочинах проти людства. Це був протест проти ізоляції української діаспори та перетворення її у «спільноту-ізгоя», тому не дивно, що в хід пішла «важка артилерія».

Під час дискусії у канадських ЗМІ проблема єврейського колабораціонізму була розширена: під вогонь критики потрапило питання широкого представництва євреїв на керівних посадах в радянському уряді та НКВС. Саме на цей фактор українська сторона указувала як на головну проблему в українсько-єврейських відносинах, оскільки значне представництво єврейської спільноти на найвищих посадах в СРСР формувало у простих українців уявлення про радянський уряд як про єврейський. А отже, всі злочини, скоєні останнім, сприймалися як злочини євреїв проти українців, а це, в свою чергу, створювало сприятливі передумови для формування антиєврейських настроїв серед українців²⁰⁷. Власне, саме з цих тез й взяв свій початок діаспорний «мученицький» наратив.

Те, що питання «юдобільшовизму» виринуло на поверхню, було не випадковим. Свого часу воно широко експлуатувалося як українськими націоналістами, так і німецькою окупаційною владою. Саме на хвилі звинувачення євреїв у особливих симпатіях до радянської Росії, й взагалі розгляд комуністичної ідеології як виключно єврейської, здійснювалося більшість єврейських погромів літа 1941 р.

Грунтовне дослідження причин вкорінення міфу «юдобільшовизму» в українському суспільстві було зроблене канадським істориком Дж.-П. Хімкою. Він розглядає цей процес у короткостроковій та довгостроковій перспективі.

У короткостроковій перспективі, а саме під час першої окупації Західної України радянськими військами у 1939–1941 рр. радянська влада дійсно зробила ставку на міське єврейське населення. Однак, Дж.-П. Хімка не вбачає в цьому наявність умислу чи упередження, лише прагматичний розрахунок. На момент радянської окупації переважну більшість міського населення складали поляки, які за умов ліквідації польської держави не могли бути союзниками радянського окупаційного режиму, тоді як українці, переважно інтелігенція, становили меншість в містах й були наскрізь просякнуті націоналістичною ідеологією та антирадянськими почуттями. Канадський історик вказує на відсутність фактів, які б підтверджували особливі симпатії євреїв до радянської влади, навпаки, він наводить свідчення росту антирадянських настроїв серед євреїв по мірі того, як радянська окупаційна влада експропріювала їхній бізнес та завдавала утисків єврейським національним організаціям. Дж.-П. Хімка слушно

зазначає, що радянська адміністрація була укомплектована українцями з центру та сходу, а на селі взагалі була представлена місцевими українцями. Задаючись питанням, звідки ж все-таки взявся стереотип єврея-комуніста, канадський дослідник покладає відповідальність на націоналістичне середовище з його схильністю абсолютизації поодиноких випадків, як це, наприклад, було по відношенню до євреїв, і в той же час ігнорування масових явищ, якщо вони стосувалися українців.

Відстежуючи українсько-єврейські стосунки у довгостроковій перспективі Дж.-П. Хімка відмічає наявність вкоріненого в українській свідомості уявлення про євреїв як традиційних колабораціоністів з ворогами української нації. Причини такого уявлення криються в колоніальному минулому українців та в соціально-економічних протиріччях, що історично склалися між українцями та євреями. Ці причини взаємопов'язані, оскільки друга є наслідком першої. Дж.-П. Хімка відмічає, що в епоху націоналізму антисемітизм був широко розповсюджений у Європі, а отже був присутній у політичній культурі більшості державних утворень, до складу яких входили українські землі. Власне ОУН з поміж головних ворогів українського народу виділяла росіян та поляків, тоді як антисемітизм, на думку автора, був представлений незначною мірою й виступав як додаток до генеральної лінії.

Не останню роль зіграла й соціальна прірва між переважно селянським українським населенням та урбанізованою єврейською спільнотою. Євреї, як правило, підтримували й культурно асимілювалися в політично домінуючій нації, цьому також сприяло й те, що міське населення складалося головним чином з представників панівних націй, зближуючі євреїв з останніми ще й на соціальному рівні. Що ж до економічного рівня, то Дж.-П. Хімка вказує на сформований ще в ранньомодерну добу образ єврея-лихваря, що експлуатує українського селянина²⁰⁸.

Отже, можна констатувати, що за логікою канадського історика поява антисемітизму в українському суспільстві багато в чому була закладена політикою панівних щодо українців націй. Міф «юдокомунізм» легко прижився в Україні, оскільки в своїй основі цей міф є лише модернізованою версією антиєврейських настроїв, поєднаних зі вдалою нацистською пропагандою.

Повертаючись до звинувачень самих євреїв у колабораціонізмі, відмітимо що з цим категорично не погоджувалися єврейські дослідники. Зокрема Л. Карчмар та Дж. Тульчинський, відмежувавшись від відверто наклепницьких висловлювань С. Літмана, заявляли, що згодні з існуванням єврейського колабораціонізму з німецькою владою, як це, наприклад було в концтаборах (більшість таких «співробітників» страчувалось після того, як вони виконували свою роботу), проте ідея співучасті євреїв у злочинах, скоєних радянським урядом, не має реального підґрунтя і є ніщо інше, як

антисемітизм та пропаганда юдобільшовизму, який особливо широко використовували німці на окупованих територіях аби нацькувати місцеве населення проти євреїв. Виходячи з цього, єврейські дослідники також вважали необґрунтованими звинувачення євреїв у співучасті в організації Голодомору 1932–1933 рр²⁰⁹.

Цікавою темою для дискусії стала й особа Е. Коха, колишнього райхскомісара України, що був засуджений до смерті у Польщі у 1959 р. Представники української сторони, зокрема М. Юркевич і Д. Марплс, вважали неетичним вимагати покарання дрібних злочинців, тоді як злочинці масштабу Е. Коха не отримали належне²¹⁰. Це твердження не знаходило розуміння у єврейській сторони, оскільки судовий процес над останнім все-таки відбувся²¹¹. Для українців було боляче, що суд над одним з найбільших катів України проходив за її межами та не врахував злочини, скоєні Е. Кохом на українській території. Зрозуміло, що рішення відносно колишнього райхскомісара України ухвалювалось в Москві і мало на меті провести судовий процес без зайвого галасу, аби не привертати особливої уваги до ціни, яку заплатила Україна в Другій світовій війні, оскільки радянській уряд небезпідставно побоювався сплеску національного патріотизму. Скоріш за все, ця заява мала на меті показати, що Україна також зазнала страшного геноциду під час німецької окупації, та, можливо, була натяком на те, що до суду над Е. Кохом доклали руки євреї. Однак, під тиском контраргументів єврейської сторони українські дослідники облишили це питання.

Цікаве дослідження теми експлуатації стереотипів в українсько-єврейських відносинах запропонував Дж.-П. Хімка. В контексті історії ментальностей канадський історик дослідив розвиток українсько-єврейських відносин починаючи з періоду середньовіччя до Другої світової війни. Виділивши три історичні періоди, а саме: Другу світову та міжвоєнні десятиліття, національне відродження ХІХ — початку ХХ ст. та середньовіччя включно з початком ранньомодерної доби, Дж.-П. Хімка робить низхідний аналіз від «кульмінації» українського антисемітизму під час Другої світової війни вглиб віків, аби знайти корінь самої проблеми. Окремий розділ у цьому дослідженні присвячений т. зв. «позачасовим» чинникам, до яких автор зарахував темний бік людської натури, що існував в усі часи — жадібність та садизм. Дж.-П. Хімка вказує, що для багатьох українців єврейські погроми були гарною нагодою розжитися чужим майном, а праця в поліції та охороні концтаборів давала можливість збагатися на хабарах та здирництві. Садистична сутність окремих індивідів, що не мають психічних відхилень, за нормальних умов латентна, але в умовах війни, за відсутності стримуючих факторів, вона вивільняється, сіючи смерть та страждання довкола себе.

Автор виділяє зовнішні і внутрішні фактори, які послуговували причиною участі українців у ліквідації євреїв. До перших він відносить заохочення та примус, які широко практикувала німецька окупаційна адміністрація. Дж.-П. Хімка наводить відомий вислів: «злочин складається з одного відсотка мотивації та дев'яносто дев'яти відсотків можливості», як пояснення безпрецедентного в масштабах Європи факту залучення нацистами місцевого населення до співпраці у ліквідації євреїв. Однак, канадський дослідник вказує: «Хоча нацисти розглядали українців як... природних союзників у війні проти євреїв, досвід показав їм, що вони не завжди могли розраховувати на співпрацю українців.»²¹².

Примус застосовувався особливо широко до українських військовополонених, для яких співпраця з німцями були питанням виживання. Автор наголошує на фактах, коли українці, що охороняли концтабори, співробітничали з єврейським підпіллям.

Серед внутрішніх факторів, ключовими, на думку Дж.-П. Хімки, стали: 1) прони́мецька орієнтація українського націоналістичного руху; 2) сприйняття насилля як буденного явища. Якщо у другому випадку цілком зрозуміло, що у суспільстві, яке неодноразово переживало терор, «вбивство євреїв не було екстраординарним явищем, як це могло б стати для більшості інших європейських націй», то в першому випадку ситуація була ще більш драматичною. Навіть відмова від орієнтації на Німеччину не змінювала антирадянського спрямування націоналістичного руху. Тому євреї, які покладали надії вижити тільки на повернення радянської влади, все одно залишалися для націоналістів ворогами.

Канадський історик також згадав релігійну складову, хоча й не вважав, що в українських реаліях традиційні християнсько-іудейські антагонізми зіграли значну роль. Натомість автор апелює до листів митрополита А. Шептицького, який говорить про «політику без Бога». Саме антиклерикальне спрямування націоналістичного середовища, під впливом якого перебувала значна частина українців Галичини, стала дійсно серйозною проблемою. Політика втратила свою етичну складову.

Оцінюючи діяльність української поліції, яка у своїй більшості складалась з представників ОУН (б), Дж.-П. Хімка говорить про повну байдужість націоналістів до долі євреїв. Прагматичний підхід без етичної складової обернувся банальним використанням євреїв. Окремі акції навіть розглядалися як корисні, особливо якщо вони давали можливість розжитися зброєю чи грошми. Останнє, як правило, за рахунок євреїв. В той же час, якщо це було необхідно, ОУН могла зробити єврейські фальшиві документи. Красномовним, на думку канадського дослідника, є такий факт: коли в поліцейській академії м. Рівне німці викрили оунівську схованку зі зброєю, націоналісти заявили, що зброя належить євреям.

Піднімаючи питання про наявність антиєврейських стереотипів в українській культурі взагалі, Дж.-П. Хімка все ж таки заперечує їх існування. Підсумовуючи, він пише: «Справа в тому, що не релігія і не українська народна культура призвели до колабораціонізму; навпаки, колабораціонізм сам вивільнив та активував окремі, другорядні елементи цих двох — переважно історичних — культурних систем. Тобто, з 1940-х рр. динаміка йшла на спад, а не по висхідній від середньовіччя чи ранньомодерної доби.»²¹³.

І. Лисяк-Рудницький вважав, що однією з причин мовчазної реакції ОУН на єврейські погроми було загальне зниження політичної культури західноукраїнського суспільства під впливом публіцистичної діяльності Д. Донцова: «Донців усім своїм авторитетом спрямовував український націоналізм у фашистське русло. Він систематично насаджував ксенофобію й шовінізм, зокрема щодо Росії — не тільки російського імперіалізму, але саме російського народу й культури. При цьому він принципіально відкидав універсальні моральні й інтелектуальні вартості, що спільні для всього людства. ... «інтерес нації» — це єдиний критерій, що вирішує все...»²¹⁴.

На думку діаспорного дослідника Т. Гунчака відносини між євреями й українцями практично ніколи не були вільними від втручання із-зовні²¹⁵. Погроми зумовлювались конкретною ситуацією й дуже часто провокувалися третьою силою. Варто відмітити, що під час дискусії окремі історики визнали факти антиєврейських погромів, тоді як П. Мірчук у своєму дослідженні їх фактично заперечує, що характерно для націоналістичного нарративу.

У своїй фундаментальній праці «Історія України» Р. Магочій також визнає факти причетності української допоміжної поліції та простих українців до ліквідації євреїв, зазначаючи, що дехто брав участь у цьому добровільно, дехто з різних форм примусу. Автор також наголошує, що нацистські винищувальні загони намагалися використовувати місцеве населення українців, поляків, росіян і навіть євреїв, за допомогою єврейських рад.

Р. Магочій відмічає, що сформований світовою єврейською думкою образ українців як традиційних антисемітів сильно закріпився у науковій думці Північної Америка²¹⁶. Судячи з тону автора, він не погоджується з цим твердженням. В частині про Другу світову війну Р. Магочій побудував виклад матеріалу в характерному діаспорному стилі, де слідом за частиною про Голокост, йде параграф присвячений нацистській політиці щодо українців. Автор вдається до традиційної діаспорної аргументації роблячи наголос на тому що Бабин Яр став братською могилою не тільки для євреїв, але й для советських військовополонених, партизанів, українських націоналістів, циган. Також, в розділі про Голокост автор згадує митрополита А. Шептицького, який не тільки особисто долучився до порятунку євреїв,

але й не побоявся публічно засудити нацистську політику «остаточного вирішення». Такий виклад матеріалу цілком відповідає діаспорному баченню Другої світової війни, але при цьому автор відходить від побудови причинно-наслідкових зв'язків Голодомор — Голокост, і визнає, що окремі факти мали місце, особливо в перші дні окупації. Р. Магочій наголошує що німці вдало використали ідею «юдобільшовизму», поширюючи чутки про те, що «євреї-більшовики» відступаючи винищили українських політичних в'язнів. Внаслідок чого, протягом 30 червня — 7 липня, за участі української допоміжної поліції було знищено 4 тис. євреїв²¹⁷.

Отже дана праця є своєрідним містком між діаспорним нарративом Другої світової війни й останніми дослідженнями цієї проблеми американськими та канадськими істориками. Зберігаючи традиційну для діаспори структуру викладу матеріалу, автор виходить за рамки традиційних усталених стереотипів.

Окремими темами, піднятими у руслі українського колабораціонізму, стали діяльність ОУН і УПА та дивізії СС «Галичина». Обговорення цих питань показало слабку обізнаність західної спільноти, зокрема, й єврейської, з діяльністю вищевказаних структур. Таким чином процес люстрації переміщених осіб, мав не тільки негативні, але й позитивні наслідки, зацікавивши українською проблематикою, зокрема й українським національно-визвольним рухом 30-х–50-х рр. ХХ ст. широке коло американських дослідників.

Націоналістичний рух отримав виключно негативну оцінку в роботах єврейських істориків. Вони однозначно наполягали на тому, що всі українські націоналісти є бандитами та головорізами, наводячи в якості прикладу Волинську трагедію. Вже згадувані вище Л. Корчмар і Дж. Тульчинський зазначали, що національно-визвольний характер УПА не може свідчити на користь толерантності останнього щодо інших національностей, а навіть навпаки, приклад інших національно-визвольних рухів вказує на особливу жорстокість відносно інших етнічних спільнот. На підтвердження своєї думки єврейська сторона наводила антисемітські лозунги УПА та джерела формування її військових частин. Л. Карчмар та Дж. Тульчинський, посиляючись на працю Дж. Армстронга та на свої власні дослідження цього питання, заявляли, що основу УПА склали дезертири з української допоміжної поліції та колишні члени дивізії СС «Галичина». Крім того, спираючись на працю А. Далліна, єврейські дослідники вказували, що УПА багато разів зверталася до німців з проханням надати зброю, а це свідчило про співпрацю цих двох сил. Непереконливою, на думку єврейської сторони, була й зміна ідеологічної платформи ОУН. Вони вбачали в цьому лише тактичний хід, який мав на меті залучити ширше коло українців до національно-визвольної боротьби²¹⁸.

Твердження єврейських дослідників до певної міри є справедливими. По-перше, дійсно кістяк УПА становила українська допоміжна поліція. Провід ОУН (б) видав директиву всім членам організації йти служити у поліцію аби здобути вишкіл і отримати зброю, та у визначений час, за наказом керівництва покинути службу для формування української армії. Принаймні, так стверджує офіційна націоналістична історіографія. Щодо дивізії СС «Галичина», яка дійсно є яскравим прикладом колабораціонізму українців під час Другої світової війни, то вона ніколи не була джерелом поповнення лав УПА. Навіть більше, фракція С. Бандери взагалі не мала жодного відношення ні до її створення, ні до її діяльності. По-друге, аналіз практичної діяльності УПА після переходу на демократичну платформу дійсно дає підстави сумніватися у щирості намірів ОУН. Той факт, що антисемітизм був складовою ідеології ОУН, відмічають й інші дослідники. Так, А. Рудлінг взагалі вважає, що окремі праворадикальні рухи Східної Європи (в тому числі й ОУН) в багатьох позиціях були більш екстремістськими та безкомпромісними, чим, наприклад, той же італійський фашизм, який, як зазначає автор, до 1938 р. взагалі не був антисемітським²¹⁹. Однак, як ми вже вказували вище, цей же дослідник відмічає, що ОУН і УПА не були тотожними, оскільки 40% вояків УПА не були членами ОУН. За А. Рудлінгом, УПА знала про Голокост і навіть вітала вирішення єврейської проблеми, однак вістря її нетерпимості було спрямовано на поляків. Американський дослідник відмічає, що ставлення націоналістів до поляків мало чим відрізнялося від ставлення німців до євреїв на окупованих територіях²²⁰.

Єврейські погроми що відбулися у Львові влітку 1941 р., і в яких, на думку багатьох дослідників, брали участь оунівці, дійсно мали місце. Однак, фактів про участь УПА в Голокості немає. Ми не заперечуємо можливість поодиноких випадків страт євреїв, однак наголошуємо на суттєвій різниці між ОУН, яка дійсно була антисемітською, і УПА, яка була неоднорідною за своїм ідеологічним складом.

В свою чергу, українські дослідники звинувачували єврейських істориків у спрощенні фактів та розгляді подій у відриві від загальноісторичного контексту. Зокрема, М. Юркевич зазначав, що окрім вищезгаданих категорій в лавах УПА боролися: радянські військовополонені, яким пощастило втекти з німецьких таборів, місцева молодь, яка таким чином уникала відправки на примусову роботу до Німеччини, та східняки²²¹.

Низка статей була присвячена діяльності дивізії СС «Галичина», де пояснювалось, що дивізія використовувалась лише проти Радянської армії й не мала жодного стосунку до винищення євреїв. Як аргумент на користь останнього приводиться свідчення британської сторони, яка проводила фільтрацію цієї військової одиниці й дійшла висновку, що вояки дивізії не скоїли воєнних злочинів. Напевно, найбільш переконливо про це свідчить

те, що їм було дозволено оселитися у Великобританії²²². Зрештою, комісія Д. Дешенеса також визнала, що колишні вояки дивізії не будуть притягуватися до відповідальності, оскільки не знайшла достатніх для цього підстав²²³. У 2005 р., у відповідь на звинувачення у наданні притулку воєнним злочинцям, уряд Великобританії розсекретив архівні документи, щодо дивізії СС «Галичина», сподіваючись, що це дозволить раз і назавжди поставити крапку в цьому питанні.

Полемічною виявилась й тема участі євреїв в ОУН і УПА (головним чином це були лікарі та технічний персонал). Єврейські дослідники вважали, що останні співпрацювали з націоналістами під загрозою смерті. Контраргументи української сторони, яка в основному посилялася на дослідження єврейського історика Ф. Фрідмана, називали вирваними з загального контексту, через що створювалося хибне враження про українсько-єврейську співпрацю протягом Другої світової війни²²⁴.

Ця дискусія викрила суть проблеми українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр. ХХ ст. Крім того, що це питання не висвітлено достатньою мірою, вона також показала, що північноамериканська спільнота більше схильна довіряти працям своїх вчених, ніж аналогічним дослідженням представників української діаспори. Така обережність, певною мірою, викликана політичною заангажованістю багатьох діаспорних дослідників, і, як результат, призводить до того, що зарубіжні вчені часто посиляються на застарілі і не завжди достовірні дослідження. Дана тенденція стала змінюватися з появою нового покоління дослідників історії Східної Європи, які розпочали ревізію попередніх напрацювань українського етнічно орієнтованого наративу Другої світової війни.

Серед претензій, висунутих українською стороною, окрім покарання воєнних злочинців в середині єврейської спільноти за т. зв. «колабораціонізм» із радянським урядом, було ще й питання вшанування українців, що рятували євреїв під час нацистської окупації. Ця проблема, на відміну від двох попередніх, широко не обговорювалась. Проте, на нашу думку, треба згадати її окремо. Мова йшла про вшанування пам'яті митрополита А. Шептицького, а саме, про дерево з його ім'ям в Саду праведників у Яд Вашем в Єрусалимі. Надання українському митрополиту, що врятував життя багатьом євреям, звання «праведника» наштовхнулось на своєрідний погляд ізраїльської сторони. Останні вирішили вшанувати графа А. Шептицького як людину, а не як митрополита. На їхню думку, це був особистий подвиг, тоді як вшанування митрополита А. Шептицького означало вшанування всієї української греко-католицької церкви. З цього приводу П. Мірчук вірно зазначив, що коли А. Шептицький писав Гітлеру листа із протестом проти винищення євреїв, він підписувався не як граф, а як голова української греко-католицької церкви. Крім того, митрополит віддав розпорядження всім

священникам греко-католицької церкви допомагати й давати притулок євреям²²⁵. Така заувага П. Мірчука є справедливою. Вимагаючи суворого покарання українських воєнних злочинців, треба залишатись послідовними щодо вшанування тих представників українського народу, які не втратили гуманності навіть в жакливих умовах Другої світової війни.

Заклики до пошуку тих, хто рятував, а не знищував євреїв, неодноразово підіймались вже на початку ХХІ ст. у зв'язку зі справою автомеханіка з Клівленда (штат Огайо), українця за походженням, Джона (Івана) Дем'янюка. Ця справа вже тягнеться понад тридцять років, й може стати предметом окремого дослідження фахівцями з міжнародного права. В рамках нашого теми ми зупинимося лише на взаємовідносинах українців і євреїв під час цієї багаторічної судової тяжби.

У 1975 р. Дж. Дем'янюк був звинувачений іншим українцем Михайлом Ганусяком, відомим своїми прорадянськими симпатіями, у співпраці з нацистами²²⁶. У серпні 1977 р. Міністерство юстиції США подало позов про позбавлення Дж. Дем'янюка американського громадянства на тій підставі, що він є ніхто інший, як сумнозвісний охоронець концтабору Треблінка на прізвище Іван Грозний. Це звинувачення викликало велике обурення серед української діаспори, яка згуртовано виступила на захист обвинуваченого, зібравши великі кошти на його підтримку²²⁷.

У 1981 р. Дж. Дем'янюка позбавили американського громадянства, а 1986 р. він був екстрадований в Ізраїль й засуджений до страти. Провівши 7 років в одиночному ув'язненні, у 1993 р. Дж. Дем'янюк був виправданий Верховним судом Ізраїлю. У 1998 р. його поновили у статусі американського громадянина. Під час слухання про поновлення громадянства з'ясувалося, що Підрозділ спецрозслідувань свідомо приховав від суду докази, які свідчили на користь невинності підсудного. Проте офіційного позову до Спецпідрозділу так і не було висунуто²²⁸.

У 1999 р. Міністерство юстиції США подало новий позов про позбавлення Дж. Дем'янюка американського громадянства, але вже на підставі того, що він був охоронцем в концтаборах у Собіборі, Майданеку й Флосенбергу та проходив відповідний вишкіл у Травніках. Дж. Дем'янюк відкинув всі закиди щодо співпраці з нацистами, але визнав, що замовчував деякі факти зі свого минулого, коли звернувся до США з проханням отримати американське громадянство, оскільки боявся повернення до СРСР. Нова справа була побудована на ідентифікаційній картці з табору по підготовці охоронців у Травніках, де значився чоловік по прізвищу Дем'янюк, і такі дані, як дата і місце народження та ім'я батька співпадали з відповідними даними підсудного. У 2002 р. Дж. Дем'янюк був вдруге позбавлений американського громадянства²²⁹, а у 2009 р. 89-річного Дж. Дем'янюка екстрадували до Німеччини, де зараз над ним триває суд.

Журналіст впливового ізраїльського часопису «Гаарець», який висвітлював це питання у 2002 р. уже тоді відмічав падіння цікавості до справи Дж. Дем'янюка як серед єврейської, так і серед української спільноти Клівленда. Якщо у 1981 р. вони представляли два ворогуючі табори, то у 2002 р. вже не брали активної участі в подіях навколо справи Дж. Дем'янюка²³⁰, а директор регіонального відділення американського єврейського комітету Мартін Плакс вже тоді відзначив, що місцева єврейська спільнота втратила цікавість до цього питання, і відтепер воно є проблемою американського уряду. Побільшало й тих, хто критикував роботу Підрозділу спецрозслідувань, заявляючи, що «вони переслідують старих людей, чие минуле вже ні для кого не має значення»²³¹.

Досить млявою була й реакція на екстрадицію Дж. Дем'янюка в Німеччину. З єврейської сторони ця справа стала особистим «хрестовим походом» директора ізраїльського відділення центру ім. С. Візенталя Є. Зурофа проти Дж. Дем'янюка²³². Серед представників української північноамериканської діаспори лунали обурення чому український уряд не підніме питання переслідування етнічного українця на міжнародному рівні. Окремі канали українського телебачення показали ряд сюжетів, проте здається це питання більш актуальне для Німеччині ніж для США, Ізраїлю чи України.

Незважаючи на активну роботу Підрозділу спеціальних розслідувань та Центру ім. С. Візенталя, які й зараз продовжують пошук воєнних злочинців, проблема все більше втрачає свою гостроту. Це зумовлено новими викликами історії та тим фактом, що з кожним роком людей, які пережили Другу світову війну, стає все менше.

Під час дискусії, яка була покликана проаналізувати американський досвід вирішення проблеми воєнних злочинців, були викриті й основні помилки, допущені українською спільнотою. На думку колишнього асистента президента США Дж. Форда з питань етнічної політики М. Куропася, українці припустились трьох основних помилок:

1) відмова визнати наявність воєнних злочинців серед українців фактично призвела до колективної відповідальності всієї української закордонної спільноти, створивши їй негативний імідж;

2) ігнорування проблеми на початку діяльності Підрозділу спеціальних розслідувань дозволило А. Райану Мол. беззастережно таврувати українців воєнними злочинцями, ґрунтуючись тільки на етнічній приналежності;

3) ізольованість українців від інших етнічних спільнот, які також потрапили під вогонь звинувачень (литовці, латиші, естонці), та від самої єврейської діаспори США, де далеко не всі підтримували запроваджену центром С. Візенталя політику²³³.

Досвід американської кампанії з розшуку воєнних злочинців був врахований українцями Канади, які у 1984 р. створили Асоціацію громадянських

прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association — UCCLA), що й понині опікується українцями, обвинуваченими у воєнних злочинах. Важливим моментом є й те, що канадський уряд відмовився від практики депортацій, а судить всіх своїх громадян на підставі власного законодавства.

Результати дискусії північноамериканської української і єврейської спільнот зайвий раз викрили болючі для обох сторін питання. До певної міри символічним є той факт, що сама проблема була ініційована та просувалась зусиллями єврея українського походження С. Візенталя. Нагнітання обстановки через втручання третьої сторони, в даному випадку СРСР, та дискусія навколо проблеми традиційного антисемітизму українців віддзеркалює стан проблеми українсько-єврейських відносин в Україні й зараз. Показовим є те, що навіть в умовах демократичного суспільства обидві етнічні спільноти все одно залишились заручниками стійких стереотипів, які навіть за сприятливих умов є серйозними перешкодами для міжнаціонального діалогу. Взаємні претензії й образи є закономірним результатом тривалого періоду співіснування на одній території. Прикладом в даному випадку може слугувати й історія українсько-польських взаємин, яка є не менш складною.

Проте треба відзначити й позитивні моменти, що стали результатом дискусії. Так, зацікавлення української проблематикою дало змогу представникам діаспори презентувати більш широкому загалу історію українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр. ХХ ст. Ця спроба, щоправда, виявилась не досить вдалою внаслідок захисної позиції української спільноти виник т. зв. діаспорний «мученицький» наратив української історії. Проте, підняті в результаті дискусії питання підштовхнули американських дослідників до вивчення української проблематики, зокрема й проблеми українсько-єврейських відносин.

3.3.2. Діяльність ОУН і УПА в контексті співпраці з нацистами

Перш за все зупинимося на проблемі дефініції, оскільки більшість суперечностей по проблемі колабораціонізму виникає саме через те, що кожен автор вкладає в це поняття різні значення. Взагалі, як зазначав відомий фахівець з проблеми колабораціонізму російський воєнний історик М. Семиряга: «колабораціонізм — поняття суто політизоване, його неможливо використовувати, не стаючи на позиції тієї чи іншої воюючої сторони»²³⁴, що в свою чергу, дає можливість для спекуляцій. Аналізуючи висвітлення проблеми колабораціонізму ОУН і УПА в північноамериканській історіографії, пропонуємо зупинитися на класичному визначенні цього поняття, наведеному в радянському воєнному енциклопедичному словнику:

«колабораціоністи (від франц. collaboration — співробітництво) — особи, які зрадили інтереси своєї батьківщини й стали в роки 2-ї світової війни на шлях співробітництва з німецько-фашистськими окупантами (Петен, Лаваль, Квислінг та ін.)»²³⁵.

Варто відмітити, що існують різні рівні співпраці з ворогом. Так, наприклад М. Семиряга виділяє чотири типи колабораціонізму: побутовий (взаємодія на рівні неформальних зв'язків); адміністративний (праця у цивільних органах окупаційної влади); економічний (обслуговування потреб окупаційної влади); військово-політичний²³⁶. Саме про останній, як про класичний варіант співпраці з ворогом, і буде йти мова. Перші ж три типи колабораціонізму за умов окупації є вимушеними, і досить часто продиктовані необхідністю виживання²³⁷.

Проблема колабораціонізму ОУН і УПА серед діаспорних дослідників не дуже популярна, як правило, її стараються оминати, оскільки вона ставить українських дослідників у невиграшну позицію, вимагаючи всіляко виправдовуватися. Концептуальних досліджень дуже мало, і майже всі вони заперечують факт колабораціонізму або ж зводять його до рівня ситуативних тактичних союзів. Існує принципова відмінність між роботами емігрантів та діаспорних дослідників. Перша група, яка в своїй основі була представлена учасниками подій, відправним пунктом розриву з німцями називала події довкола акту відновлення української держави 30 червня 1941 р., навіть більш того, ряд публіцистів (С. Бандера, Я. Стецько, М. Прокоп та ін.) стверджували, що проголошення самого акту мало на меті змусити німців виявити своє справжнє ставлення до української держави²³⁸. Подібні заяви фактично зводять акт відновлення української державності до рівня провокації, принижуючи як саму подію 30 червня 1941 р., так і ту політичну силу, що виступила її ініціатором. Напевно, усвідомлюючи цей дисонанс, Я. Стецько у своїх працях більш пізнього періоду вказував іншу мотивацію: «Не тому ми проголошували відновлення державності, що ми хотіли тим чином приневолити німців «розкрити карти», бо того типу історичні акти нації не dokonуються в такому плані. Але є вони вимогою власнопідметного ставання нації, незалежно від постави чужої сили, ані до стосуватися до неї»²³⁹.

Осмислений й виважений підхід до цієї теми спостерігається у діаспорних дослідників, хоча певні апологетичні нотки все ж таки залишаються присутніми і в їх дослідженнях, що зумовлено як уже створеною «емігрантами» традицією, так і необхідністю показати передумови існування військово-політичного колабораціонізму на початку війни.

Цікаві зауваження щодо висвітлення проблеми колабораціонізму на Заході були зроблені українським істориком Я. Грицаком. Він вказує на наявність в західній історичній науці певних стійких стереотипів,

поборювання яких змусило багатьох північноамериканських дослідників, передусім представників української діаспори, вдатися до апологетичного тону щодо співпраці ОУН і УПА з німецькою окупаційною владою. Зокрема, мова йде про два міфи: перший — «про особливу схильність українців до колабораціонізму з фашистською Німеччиною»²⁴⁰, другий — про ідеологічне підґрунтя такої співпраці²⁴¹. Коріння першого міфу Я. Грицак знаходить у «певній аберації, що була створена радянською пропагандою і некритично перейнята на Заході, передовсім лівими інтелектуалами: ті українці, які воювали на боці СРСР, були потрактовані як частина «радянського народу» (а на Заході — відповідно як «росіяни»); ті ж, хто воював проти Радянського Союзу, незалежно від того, як вони ставилися до фашистської Німеччини, одержали наліпку колабораціоністів»²⁴². Як наслідок, українські історики намагаються «спростувати їх [міфи] (додано мною — *Я. П.*) як сильне перебільшення», що, в свою чергу, викликало недовіру наукового загалу до об'єктивності таких досліджень²⁴³. Внаслідок цього виникла тенденція апелювати до дослідження зарубіжних вчених як до об'єктивних і незаангажованих.

Звинувачення ОУН і УПА в співпраці з Німеччиною з ідеологічних міркувань виходить зі схожості окремих ідеологічних положень. Однак, як вірно наголошує Я. Грицак, оунівці не були єдиним політичним угрупованням, яке співпрацювало з німцями, те саме стосується групи УНР, національних та християнських демократів²⁴⁴. Український історик апелює до типологізації колабораціонізму, розробленого авторитетним американським дослідником Дж. Армстронгом, який вважає український колабораціонізм «найбільш чітко вираженим прикладом переважання етнічних мотивів»²⁴⁵. Сучасний американський історик А. Рудлінг наголошує, що орієнтацію ОУН на Німеччину не слід пов'язувати тільки з ідеологічною спорідненістю з нацизмом. Не треба забувати, що після нападу Гітлера на СРСР західні демократії підтримали Сталіна. Для багатьох українців Гітлер був меншим злом, до того ж вони пов'язували з ним реалізацію свого плану створення незалежної України. Свою роль зіграла й історична схильність українського націоналістичного руху до Німеччини та Австрії²⁴⁶.

Цікаве дослідження українського вектору у німецькій політиці міжвоєнної доби було запропоноване діаспорним істориком І. Каменецьким. Проаналізувавши архіви міністерства зовнішніх справ він не знайшов жодної інформації про співпрацю чи підтримку ОУН за часів Веймарської республіки, проте натрапив на чималу кількість даних про співпрацю і навіть матеріальну допомогу з боку німецького Міністерства оборони. І. Каменецький наголошує, що в Міноборони Німеччини не було єдиної позиції як до української проблеми загалом, так й до ОУН зокрема. Уподобання розподілилися наступним чином: 1) шеф німецької армії генерал

Ганс фон Зект (Seeckt) був прихильником більшовицько-німецької співпраці; 2) голова Міністерства оборони генерал Гронер (Groner), бачив Україну в якості німецького сателіта та об'єкта економічної експансії; 3) військова розвідка співпрацювала з УВО і ОУН на рівні молодших офіцерів. Автор зазначає: «Знаходимо позначки, що ті молоді старшини, співпрацюючи з ОУН, були більш переконані в прагненнях українських мас до незалежності (в порівнянні з іншими військовиками та міністерством зовнішніх справ) і вірили, що ОУН, маючи вплив на маси, може стати повновартісним партнером Німеччини у східній політиці, особливо у відношенні до Польщі. Значення тієї групи зросло на короткий час безпосередньо після упадку Ваймарської республіки, коли вплив консервативних кіл в армії і в Міністерстві закордонних справ дещо захитаний, і перед тим, як політична контроля Гітлера була ґрунтовно сконсолідована»²⁴⁷.

Прихід Гітлера до влади та початок його тонкої дипломатичної гри, яка мала на меті нейтралізувати сусідні держави, аби розв'язати Німеччині руки для здійснення своїх експансіоністських планів не міг не вплинути на ставлення до українських еміграційних кіл²⁴⁸. Намагання тимчасово прихилити на свій бік Польщу, йшло на тлі «німецького заангажування в українській проблемі в Польщі» та розірвання зв'язків з небезпечними для поляків українськими політичними угрупуваннями. Так, І. Каменецький відмічав, що німецька армія розірвала всі формальні зв'язки з ОУН, а після вбивства Б. Перацького в якості акту доброї волі видала польській поліції М. Лебеда, якого вважали причасним до теракту. У 1935 р. між гестапо та польською поліцією було укладено договір про спільні дії проти ОУН і комуністичних організацій²⁴⁹.

Аналізуючи політику НСДАП щодо України на основі доповідей Ляйбранта і Розенберга, автор доходить висновків, що німці прагнули мати вплив на українські маси, але не вірили що яка-небудь з існуючих українських політичних організацій дійсно користується популярністю серед широкого українського загалу. Нацисти не розглядали можливість спонсорювання нової української політичної партії чи організації, яка б стояла на державницькій платформі й апелювала б до підтримки українського населення. І. Каменецький вважав, що мова йшла головним чином про організацію ефективно пропаганди серед українського населення, яка мала б забезпечити масову підтримку німців українським народом²⁵⁰.

Оскільки мова йшла тільки про пропагандивну акцію, то небажання німецького уряду вступати в будь-які зобов'язуючі стосунки з українською стороною, які «вимагали б відкриття політичних карт» були зрозумілими. Прагнення Бюро зовнішніх справ нацистської Німеччини отримати «якнайширший вплив на українські маси через контакт з різними партіями і політичними організаціями» є цілком логічним.

І. Каменецький пише: «Тоді, коли Розенберг звертав увагу на значення поневолених народів як психологічної зброї в поході на Схід... Для Гітлера в тому чаї й українська проблема вбачалася як фактор в дипломатичній грі на арені світової політики, радше, ніж у ролі надійного фактора внутрішнього розкладу ворожих Німеччині держав». Загалом, автор вважає, що «Гітлер почав свою ревізійніську політику супроти версальських трактатів на підставі двох надзвичайно зручних і психологічно ефективних гасел: боротьба проти комунізму і здійснення принципу національного самовизначення»²⁵¹.

Таким чином, на основі ґрунтовного аналізу зовнішньої політики Німеччини міжвоєнної доби, автор переконливо довів, що не існує фактів, які б свідчили на користь того, що ОУН була креатурою німецької розвідки. Більш того, І. Каменецький показав, що створення незалежних держав на сході Європи взагалі не входило в плани Гітлера, а ОУН ніколи серйозно не розглядалася в якості рівноправного партнера.

Переходячи до аналізу періоду Другої світової війни треба зазначити, що проблему колабораціонізму ОУН і УПА неможливо розглядати поза історико-культурним контекстом західноукраїнського регіону та територіальним виміром окупаційного режиму²⁵². Ментально українські суспільства по різні береги Збруча суттєво відрізнялися. В часи Другої світової війни Галичина, яка була осередком діяльності ОУН, увійшла до складу Польського генерал-губернаторства, де окупаційний режим був більш м'яким, ніж той, що існував на території, яка стала складовою Райхскомісаріату «Україна». Це також сприяло різному ставленню щодо співробітництва з німцями.

Напевно, найкраще ставлення українців Галичини до німецької окупації в роки Другої світової війни ілюструють спогади голови Українського крайового комітету у Львові Костя Панківського: «Живемо в часах, коли у всьому світі, не тільки в українців, кожен бажає показати, яким то він був завжди противником німців та ворогом Гітлера, як то він ніколи не мав ніяких зв'язків із німцями, а навпаки, яка була його роля у спротиві проти німців, як то його переслідували та в'язнили та як то він чудом пережив роки німецької окупації... Для мене німці не були відірваним явищем, яке вимагало б застосування окремого підходу. Вони були черговим окупантом, і так як із попередніми, чи то були в днях моєї молодости австрійці, чи росіяни 1914–1917 років, чи поляки у двадцятиріччі поміж двома великими війнами, чи більшовики 1939–1940 рр. — ми як нація мусіли жити. Тільки порівняння умов життя українців під кожним із тих окупаційних режимів може показати, в чому один із них був кращий, а другий гірший»²⁵³. Саме цей уривок дуже часто цитують більшість діаспорних дослідників. Попри той факт, що К. Панківський свідомо співробітничав з німцями, він, на нашу думку, цілком слушно вказував, що для західноукраїнського суспільства з його строкатим минулим нова німецька окупація сприймалась як чергове

повернення німців, а отже, була досить буденним явищем. Знадобився час, аби побачити та усвідомити весь жах нацистського режиму.

Про загальний стан розгублення, в якому опинилося західноукраїнське суспільство в перші місяці німецької окупації, також говорить відомий діаспорний дослідник С. Горак. Аналізуючи реакцію провідних політичних груп Західної України на приєднання Галичини до Польського генерал-губернаторства, зокрема, мова йде про заяву Л. Ребета, яка засвідчувала подальшу лояльність ОУН (б) щодо німців, С. Горак зазначав, що «фізична неспроможність запобігти ходові подій разом із емоційним небажанням оцінювати події та існуючий стан реально витворили ментальність, яку можна очеркнути, як псевдо-реальність, стан, в якому визначити дійсне та бажане було неможливістю»²⁵⁴.

Діаспорний дослідник вважав, що на початковому етапі війни було б більш доцільно зайняти вичікувальну позицію, яка б, на його думку, змусила Берлін занепокоїтися й переглянути українське питання²⁵⁵. Натомість «запевняння в співпраці при відсутності офіційного визнання... звільняло німців від потреби надавання українцям більших прав, чим їм заздалегідь призначено...»²⁵⁶. Він критично ставиться до спроб членів ОУН (б) заперечити той факт, що на початку Другої світової війни вони робили ставку на Німеччину як на союзника у боротьбі за незалежну Україну, вважаючи, що «намагання створити проти-німецький міт середовища ОУН (б) перед 1942-им роком є зайвим та неповажним переписуванням історії»²⁵⁷. В той же час автор виправдовує ту вичікувальну позицію, яку зайняли українські націоналісти після арешту С. Бандери і Я. Стецька. С. Горак зазначав, що після взяття німцями Києва 19 вересня 1941 р. знову з'явилася, хай і химерна, але все ж таки надія на відновлення української держави²⁵⁸, зайвий раз підтверджуючи свою тезу про неадекватне сприйняття дійсності оунівцями на початку Другої світової війни.

Аналізуючи діяльність київської Української Національної Ради, яка, на відміну від львівської, постала з ініціативи ОУН (м), С. Горак писав, що в порівнянні зі львівською, остання була вже гарно поінформована «про цілі німецької політики та поведінки на українських землях...»²⁵⁹. Більш того, якщо на початку війни на Сході серед керівництва нацистської Німеччини існували різні думки щодо статусу нових територій, то вже через кілька місяців потому перемогла ідея «життєвого простору» для німецької нації А. Гітлера. У С. Горака це наочно проілюстровано заявами, зробленими офіцером німецької військової розвідки Гансом Кохом, коли «у Львові [він] (додано мною — Я. П.) обіцяв українцям «Україну аж по Волгу», а в зустрічі з президією київської У.Н.Р. щиро інформував, що «ми німці, не ті, що були в 1918 р.»²⁶⁰.

Розглядаючи питання колабораціонізму крізь призму тези про проблему «невтральності та насильного втягнення у війну держав чи народів

непричетних до принципів сторін війни»²⁶¹, С. Горак, як багато інших діаспорних дослідників, покладав відповідальність на політику СРСР й зазначав, що український колабораціонізм є зовсім відмінним явищем, ніж той, що мав місце в країнах Західної Європи (Голландії, Норвегії, Франції)²⁶². Не оминув він своєю увагою й іншого традиційного для українського національного середовища ворога — поляків. Діаспорний дослідник заявляв, що поляки відмовившись від співпраці на політичному рівні, досить вдало співпрацювали з німцями на адміністративному та господарському рівнях, тим самим створюючи конкуренцію українським націоналістам у можливості обсадити адміністрацію своїми людьми²⁶³.

Загалом, С. Горак в своїй системі оцінки співпраці українців з німецькою окупаційною владою в перші місяці війни виходить з позиції, що критерій оцінки будь-яких історичних подій закладається тим історичним часом, в якому вони відбувалися, а отже й всіма притаманними цьому часу ментальними установками. Так, у порівняльній системі відношення німців до різних народів «положення українців було кращим за жидів, поляків і циганів, але гіршим за словаків і хорватів»²⁶⁴. Саме це мірило, в основу якого було покладено ідею меншого зла, на думку діаспорного дослідника, й стало причиною того паралічу та заціпеніння західноукраїнської суспільної думки, що спонукала до подальшої колаборації, навіть за досить виразних антиукраїнських кроків гітлерівської Німеччини.

Взагалі в дослідженні С. Горака, окрім ОУН, багато уваги приділено роботі львівської та київської УН Рад, які, на його думку, й були дійсними виразниками волі українського народу. Автор намагався якнайточніше змалювати мотиви українських політичних сил в питанні колаборації з німцями та показати процес визрівання розуміння необхідності переходу на антинімецькі позиції.

Інший відомий дослідник Т. Гунчак у своїй статті «ОУН — між колабораціонізмом і спротивом нацистській Німеччині» висловлює кілька цікавих думок щодо ролі внутрішніх процесів в ОУН та аналізує, яким чином ці процеси вплинули на пронімецький вибір останніх і, як наслідок, їхній колабораціонізм з нацистською Німеччиною. По-перше, автор наголошує на посиленні авторитарних тенденцій в ОУН після смерті Є. Коновальця та відмічає більшу схильність А. Мельника до співпраці з німцями. На підтримку цієї версії він наводить свідчення одного з високопосадовців в нацистському апараті професора Герхарда фон Менде, який зазначає, що попри особисті контакти Є. Коновальця з окремими німецькими офіцерами головне бюро німецької служби безпеки (SD) не мало окремої програми щодо України. По-друге, спираючись на дані націоналістичної підпільної літератури та німецькі звіти, Т. Гунчак подає точні дати, коли обидві фракції ОУН задекларували свої антинімецькі позиції. Зокрема, для ОУН (б), відповідно даних Т. Гунчака, цією датою стало 15 вересня 1941 р., тоді як фракція

Мельника зробила це лише наприкінці травня 1942 р., на конференції, що відбулася у Почаєві²⁶⁵. Однак, залишається питання: чи можна на цій підставі говорити про остаточне припинення співпраці?

Якщо звернутися до запропонованої нами на початку цього підрозділу типології М. Семиряги, а саме, до четвертого — військово-політичного — типу співпраці, який, як вважав сам автор, найбільш повно відповідав суті колабораціонізму, оскільки тільки цей тип має реальне стратегічне значення, то виходить цікава ситуація. По-перше, українсько-німецькі відносини (під українськими ми тут розуміємо українських націоналістів) з самого початку не мали чітко означеного системного військово-політичного характеру. Так, С. Горак відмічає, що німці надавали перевагу індивідуальній співпраці з конкретною людиною, а не з організаціями²⁶⁶. Більш того, зацікавлення німців тільки військовим співробітництвом й практично повне ігнорування політичної складової змусило їх згорнути будь-яку співпрацю з ОУН в рамках військово-політичного типу колабораціонізму. Безсистемний характер подальших німецько-українських контактів показує відсутність стратегії розвитку співпраці як з однієї так і з іншої сторони. Взагалі колабораціонізм передбачає співпрацю чи визнання на інституціональному рівні, чого з боку німців по відношенню до ОУН чи УПА так і не відбулося.

Ідеологічні зміни в середовищі ОУН, започатковані ІІІ НВЗ у серпні 1943 р., також торкнулися оцінки дій нацистської Німеччини, яка була проголошена таким же ворогом українського народу як й більшовицька Росія. Варто нагадати, що головним прибічником реформування програмних засад українських націоналістів стала УПА, яка на 1943 р. суттєво поповнилась за рахунок вихідців з центральних та східних регіонів. Таким чином, можна говорити про вироблення інтегрованої позиції щодо німецької окупаційної політики. Проте, УПА продовжувало співпрацювати з німцями на тактичному рівні, оскільки в умовах переможного маршу Червоної армії потребувала зброї та амуніції для подальшої боротьби проти більшовиків.

Партійна історіографія ОУН (б) в питанні колабораціонізму передрікла появу діаспорного мученицького історичного наративу. На це дуже виразно вказує таке риторичне запитання Я. Стецька: «Можна Черчілля уважати демократом, коли він підтримав найбільшу тиранію всіх часів над чужими народами, але чому нас — українців називають «фашистами», коли ми робили спробу нав'язати взаємини з німецькою державою, як можливою допоміжною силою в нашій боротьбі проти Росії?»²⁶⁷. Так, Я. Стецько вбачав в цьому наявність подвійних стандартів, оскільки з нацистською Німеччиною співпрацювали інші демократичні країни Європи, до того ж він додає, що націонал-соціалістична партія прийшла до влади демократичним шляхом. Симпатія до Німеччини з боку ОУН була продиктована її ревізіоністськими поглядами²⁶⁸. Автор критикував дурість Гітлера, який, засуджуючи політику

кайзера Вільгельма II за війну на два фронти, своєю колоніальною політикою сам відкрив навіть не другий а третій фронт проти «уярмлених націй»²⁶⁹.

Традиційними є й закиди на адресу мельниківців щодо допомоги останніх німцям у переслідуванні і знищенні членів ОУН (б). Натомість, мельниківський історик В. Верига відкидав подібні звинувачення, посилаючись, по-перше, на вище згадану конференцію в Почаєві, яка розглядала можливості спротиву німецькому насильству, а по-друге, на арешт А. Мельника та членів ПУНу як доказ того, що ніякої співпраці з німцями не було. В. Верига вважав, що арешти членів групи С. Бандери були зумовлені масовим прийомом нових членів, внаслідок чого бандерівці самі себе розконспірували²⁷⁰. Підсумовуючи, мельниківський історик критикує неефективну політику окупаційної влади щодо обох ОУН: «Арештовуючи провідників націоналістичного руху, з одного боку, та застосовуючи терор супроти решти націоналістів, німці бажали привернути лад і спокій в Україні. В дійсності, однак, вони погіршували ситуацію, бо позбавили обидві фракції ОУН нормального способу організованого керівництва»²⁷¹.

Дж. Армстронг вважав, що співпраця між німцями і мельниківцями існувала, однак А. Мельник, який не зміг повернутися в Галичину, напевно, не знав про ступінь колаборації своїх підлеглих. Сам же полковник, на думку американського історика, був обережним і поміркованим в своїх зовнішньополітичних кроках і намагався підтримувати дипломатичні контакти з якомога ширшим колом сторін. Хоча, Дж. Армстронг відмічає надмірну тягу А. Мельника до хорватських екстремістів Анте Павеліча²⁷².

Американський дослідник був одним із перших, хто детально і неупереджено поставився до проблеми українського колабораціонізму. На думку Дж. Армстронга, ключем до розуміння причин українсько-німецької співпраці є особлива одержимість українських політичних кіл ідеєю створення власних збройних сил, що змушувало їх чіплятися за будь-яку нагоду, яка давала таку можливість. Автор відмічав, що прагнення мати українську армію було в однаковій мірі характерно як для націоналістів, так і для представників демократичного табору. Якщо перших спонукала націоналістична ідеологія з її акцентом на волю, силу і дію (чин), то другі пам'ятали, що саме відсутність власної армії у 1917–21 рр. стала причиною поразки визвольних змагань як в Західній, так і в Надніпрянській Україні.

Це, в свою чергу, породжувало те, що Дж. Армстронг називав парадоксами українсько-німецького колабораціонізму. Так, коли діяльність УПА досягла свого піку на Волині, націоналісти вдалися до останньої частини їх співробітництва з Німеччиною, а саме створення дивізії СС «Галичина»²⁷³.

Якщо активна роль ОУН (м) у формуванні дивізії є очевидною, то позиція ОУН (б) не була чіткою. Дж. Армстронг відмічає, що в час формування дивізії бандерівці були на нелегальному становищі, а отже, не могли

висловитись з цього приводу. Після війни вони оголосили, що ніколи не підтримували ідеї подібної співпраці з німцями і звинуватили своїх опонентів з табору А. Мельника у колабораціонізмі. Американський дослідник все ж таки вважає, що навіть не оголошуючи своєї позиції, бандерівці могли позитивно ставитися до створення українських збройних формацій²⁷⁴.

Загалом на нашу думку розглядати дивізію СС «Галичина» як явний приклад військово-організаційного співробітництва, про який М. Семиряга казав як про «чистий» вид колабораціонізму, не можна, бо знов таки це було співробітництво не на інституціональному, а на індивідуальному рівні. Набор до дивізії йшов на загальних умовах мобілізації населення, і немає жодного документу, який би свідчив про надання преференцій членам ОУН. Інша річ, що ОУН (м) заохочувала націоналістичну молодь вступати в дивізію. До того ж, як зазначав Дж. Армстронг, дивізія ніколи не була підконтрольна ОУН до тої міри, як це було у випадку з більш ранніми українськими формаціями (маються на увазі ДУН), організованими німцями. Головним організатором та українським офіцером вищого складу був Д. Паліїв, колишній лідер однієї з невеликих легальних партій Польщі, пов'язаний з широкими колами УНДО та багатьма офіцерами УНР²⁷⁵. Отже, в цьому випадку колабораціоністами, як не диво, виступали представники демократичного табору. Це зайвий раз вказує, що спорідненість ідеології нацистської Німеччини і ОУН не була запорукою співпраці.

Цікавим є і аналіз внутрішньополітичних тенденцій вищого керівництва нацистської Німеччини, оскільки це дозволяє зрозуміти мотивацію, яка спонукала вдатися німців до створення української дивізії. Крім самоочевидної причини нестачі людських ресурсів, Дж. Армстронг відмічав провідну роль А. Розенберга у лобюванні українського питання, якого не влаштовувала ставка німецького керівництва на генерала А. Власова та Російську визвольну армію²⁷⁶.

А. Розенберг не довіряв Власову і до того ж мав своє бачення майбутньої територіальної організації східних земель. Задіявши всі можливі зв'язки, він протягнув ідею створення української дивізії, чим досяг подвійної мети: забезпечив більшу підтримку українцями німців у війні з СРСР та створив противагу А. Власову²⁷⁷.

Підсумовуючи варто зазначити, внаслідок протистояння радянської та діаспорної історіографії проблема колабораціонізму українських націоналістів з нацистською Німеччиною була дуже сильно міфологізована. Певні форми співпраці дійсно мали місце, проте аналіз німецької політики, запропонований І. Каменецьким та Дж. Армстронгом, показав скептичне ставлення німців до українців як можливих союзників. В рамках застосованої нами типології колабораціонізму можна констатувати, що на організаційно-військовому рівні співробітництво не відбулося, оскільки німці так і не визнали ОУН як свого партнера та робили акцент на персональній співпраці.

Загалом північноамериканська історіографія проблеми колабораціонізму націоналістичного руху перебуває, за невеликими винятками, в традиційних рамках націоналістичного та діаспорного мученицького наративу. Для першого все ще залишається характерними міжфракційна ворожнеча й заперечення очевидних фактів співпраці, тоді як другий тяжіє до розгляду питання в більш широкому міжнародному контексті, акцентуючи увагу на політиці умиротворення агресора, що сповідували західні демократії напередодні війни та звертає увагу також на злочини, скоєні радянським режимом.

¹ *Himka J.-P.* War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora / J.-P. Himka // Space of identity. — 2005. — Vol. 5, № 1. — P. 17.

² *Мірчук П.* Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р.: його генеза та політичне і історичне значення / П. Мірчук. — Нью-Йорк, 1952. — С. 17.

³ *Верига В.* Втрати ОУН в II світовій війні / В. Верига — Торонто: Новий шлях, 1991. — С. 60.

⁴ Там само. — С. 61.

⁵ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45 / J. A. Armstrong. — New-York: Columbia University Press, 1955. — P. 77.

⁶ Там само. — P. 80–81.

⁷ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists — the Ukrainian Insurgent Army) / A. Rudling // East European Jewish Affairs — 2006. — Vol. 36, № 2 — P. 168.

⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові) // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — У 2 т. Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 491–492.

⁹ *Стецько Я.* Історичний чин нації // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1967. — С. 19.

¹⁰ Там само. — С. 29.

¹¹ *Мірчук П.* В річницю проголошення акту відновлення української державності / П. Мірчук. // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто–Нью-Йорк — Лондон, 1967. — С. 424.

¹² Там само. — С. 425.

¹³ *Верига В.* Втрати ОУН в II світовій війні... — С. 119–120.

¹⁴ *Мірчук П.* Гітлерівський наступ на українських самостійників / П. Мірчук. // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1967. — С. 429.

¹⁵ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939-45... — P. 82.

¹⁶ Там само. — С. 83.

¹⁷ *Шанковський Л.* За об'єктивну оцінку акту 30 червня (з перспективи 25 років) / Л. Шанковський // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто–Нью-Йорк — Лондон, 1967. — С. 344.

¹⁸ Там само. — С. 352–353.

¹⁹ Там само. — С. 360–362.

²⁰ *Тис-Крохмалюк Ю.* 30-те червня в світлі науки про війну / Ю. Тис-Крохмалюк // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто–Нью-Йорк– Лондон, 1967. — С. 435.

²¹ Там само. — С. 441.

²² Там само. — С. 443.

²³ Там само. — С. 440–441.

²⁴ Там само. — С. 440.

²⁵ *Горак С.* Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною, 1941–1942 / С. Горак // Український історик. — 1979. — № 1–4. — С. 31.

²⁶ *Магочій Р.* Історія України. К.: Критика, 2007. — С. 536–537.

²⁷ Там само. — С. 538–539.

²⁸ Там само. — С. 538.

²⁹ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939-45... — P. 84–85.

³⁰ *Шумелда Я.* Похід на Схід / Я. Шумелда // Організація Українських Націоналістів 1923–1954: Збірник статей у 25-ліття ОУН. — На чужині, 1955. — С. 255.

³¹ *Бедрій А.* Українська Держава, відновлена Актом 30 червня 1941 р. (У 40-річчя Акту 30 червня 1941 р.) [Електронний ресурс] / А. Бедрій. — Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20060118071755/http://www.ukrnationalism.org/>.

³² *Стецько Я.* Політична армія хоробрих / Я. Стецько // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1967. — С. 74.

³³ *Стахів Є.* Еволюція українського націоналізму — від тоталітаризму до демократії: думки про ОУН (бандерівців) / Є. Стахів // УПА і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: матеріали Всеукр. наук. конф. (25–26 серп. 1992 р.) — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 80.

³⁴ *Верига В.* Втрати ОУН в II світовій війні...

³⁵ *Стахів Є.* Еволюція українського націоналізму... — С. 77.

³⁶ *Стецько Я.* Політична армія хоробрих... — С. 112.

³⁷ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 91.

³⁸ *Верига В.* Втрати ОУН в II світовій війні... — С. 67.

³⁹ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939-45... — P. 95.

⁴⁰ Там само. — С. 96.

⁴¹ Там само. — С. 95.

⁴² Там само. — С. 96–97.

⁴³ *Верига В.* Втрати ОУН в II світовій війні... — С. 63.

⁴⁴ Там само. — С. 65.

⁴⁵ *Шумелда Я.* Похід на Схід... — С. 278.

⁴⁶ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 90.

⁴⁷ *Гунчак Т.* Україна перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. — К.: Либідь, 1993. — С. 237–238.

⁴⁸ *Шумелда Я.* Похід на Схід... — С. 255.

⁴⁹ *Лисяк-Рудницький І.* Український визвольний рух під час другої світової війни // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — У 2 т. Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 269.

⁵⁰ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 237–253.

⁵¹ Там само. — P. 5.

⁵² Там само. — P. 4–10.

⁵³ Там само. — P. 11.

⁵⁴ Там само. — P. 237–253.

⁵⁵ *Armstrong J. A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness / J. A. Armstrong. // Ukraine and Russia in their Historical Encounter / Edited by P. Potichnyj. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. — P. 130–131.

⁵⁶ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 35.

⁵⁷ Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 2: 1941–1942. / [упоряд. В. Косик.]. — Львів, 1998. — С. 292–293.

⁵⁸ Там само. — С. 237.

⁵⁹ Там само. — С. 236.

⁶⁰ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 237–238.

⁶¹ Там само. — P. 238–239.

⁶² Там само. — P. 240–241.

⁶³ Там само. — P. 240.

⁶⁴ Там само. — P. 241.

⁶⁵ Там само. — P. 242.

⁶⁶ *Шумелда Я.* Похід на Схід... — С. 265–266.

⁶⁷ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 243.

⁶⁸ Там само. — P. 250.

⁶⁹ Там само. — P. 253.

⁷⁰ *Гунчак Т.* Україна перша половина ХХ століття... — С. 238.

⁷¹ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 252–253.

⁷² Там само. — P. 248.

⁷³ Там само. — P. 249.

⁷⁴ Там само. — P. 246.

⁷⁵ Там само. — P. 247.

⁷⁶ *Armstrong J. A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness... — P. 129–131.

⁷⁷ *Шумелда Я.* Похід на Схід... — С. 274.

⁷⁸ Там само. — С. 278.

⁷⁹ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм. // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — У 2 т. Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 254–255.

⁸⁰ Там само. — С. 255.

⁸¹ *Прокоп М.* Програмові процеси в ОУН під час Другої світової війни і питання політичної платформи УПА / М. Прокоп // Сучасність. — 1983. — № 1–2. — С. 159.

- ⁸² *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 158–159.
- ⁸³ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм... — С. 256.
- ⁸⁴ *Прокоп М.* Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943–44 роках / М. Прокоп // Сучасність. — 1976. — № 1. — С. 64.
- ⁸⁵ *Потічний П.* Політична думка українського підпілля 1943–1951 / П. Потічний // Сучасність. — 1997. — № 1. — С. 80.
- ⁸⁶ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA... — P. 170.
- ⁸⁷ *Прокоп М.* УПА і демократизація програми ОУН / М. Прокоп // УПА і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: матеріали Всеукр. наук. конф. (25-26 серп. 1992 р.) — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 8–9; *Стахів Є.* Роль Східної України у формуванні нових ідейно-політичних засад ОУН-Б / Є. Стахів // Україна культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. — Вип. 11: Українська Повстанська Армія: в боротьбі проти тоталітарних режимів. — С. 52–54.
- ⁸⁸ *Камінський А.* Соціологічне тло конфліктних ситуацій в організованому націоналістичному русі: А. Камінський // Сучасність. — 1992. — № 7. — С. 38–39.
- ⁸⁹ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові) // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — У 2 т. Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 489–491.
- ⁹⁰ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA... — P. 169.
- ⁹¹ *Васькович Г.* Роман Шухевич — провідник повстанських війн / Г. Васькович // Збірник на пошану генерала Романа Шухевича (Дві доповіді) / Упоряд. Г. Васькович. — Видання ЗЧ ОУН. — 1966. — С. 63.
- ⁹² *Мірчук П.* Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка): Командир армії безсмертних / П. Мірчук. — Нью-Йорк–Торонто–Лондон: Т-во колишніх вояків УПА в ЗСА, Канаді та Європі, 1970. — С. 68.
- ⁹³ Там само. — С. 172–173; *Прокоп М.* Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943–44 роках / М. Прокоп // Сучасність. — 1976. — № 1. — С. 73–74.
- ⁹⁴ *Мірчук П.* Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка): Командир армії безсмертних... — С. 173.
- ⁹⁵ *Камінський А.* Соціологічне тло конфліктних ситуацій в організованому націоналістичному русі... — С. 40.
- ⁹⁶ *Прокоп М.* Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943–44 роках... — С. 66–72.
- ⁹⁷ *Васькович Г.* Роман Шухевич — провідник повстанських війн... — С. 77.
- ⁹⁸ *Prokop M.* Lebed Mykola / M. Prokop // Encyclopedia of Ukraine / Edited by Danylo Husar Struk. — Vol. 3: L-Pf. — Toronto–Buffalo–London: University of Toronto press, 1993. — P. 65.
- ⁹⁹ *Лебедь М.* УПА: Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч.1: Німецька окупація України / М. Лебедь. — [Репринт. вид.]. — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1993. — 204 с.
- ¹⁰⁰ У роковини загибелі Романа Шухевича. [Інтерв'ю з Миколою Лебедем] / Провів П. Содоль // Сучасність. — 1986. — № 3. С. 101.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 102.

¹⁰² *Армстронг Дж.* Героїчне та людське: спогад про українських національних провідників 1941–1945 років / Дж. Армстронг // Україна модерна. — 1996. — № 1. — С. 101–104.

¹⁰³ Там само. — С. 107.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ *Мірчук П.* Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка): Командир армії безсмертних... — С. 174.

¹⁰⁷ *Стахів Є.* Еволюція українського націоналізму — від тоталітаризму до демократії... — С. 76–77.

¹⁰⁸ *Прокоп М.* Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943–44 роках... — С. 72.

¹⁰⁹ *Прокоп М.* Генеза, устрій і платформа УГВР / М. Прокоп // Сучасність. — 1978. — № 7–8. — С. 146–147.

¹¹⁰ Там само. — С. 143; *Процик С.* Розвиток програми визвольної боротьби ОУН (1943–1950 рр.) / С. Процик // УПА і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: матеріали Всеукр. наук. конф. (25–26 серп. 1992 р.) — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 35.

¹¹¹ *Процик С.* Розвиток програми визвольної боротьби ОУН (1943–1950 рр.)... — С. 36.

¹¹² *Potichnyj P.* Ukrainians in World War II Military Formations: An Overview / P. Potichnyj // Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. / Edited by Y. Boshyk. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. — P. 61–66.

¹¹³ *Бедрій А.* ОУН і УПА [Електронний ресурс] / А. Бедрій. — Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20060515003238/http://www.ukrnationalism.org/>.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952 / П. Мірчук. — Мюнхен, 1953. — С. 230–231.

¹¹⁷ *Лебедь М.* УПА: Українська Повстанська Армія... — С. 43.

¹¹⁸ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952... — С. 32–33.

¹¹⁹ Там само. — С. 28–29.

¹²⁰ Там само. — С. 31.

¹²¹ Там само. — С. 62.

¹²² Там само. — С. 63.

¹²³ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 130.

¹²⁴ Там само. — P. 140.

¹²⁵ Там само. — P. 147.

¹²⁶ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943 / T. Snyder // Past and Present: a journal of historical studies. — 2003. — № 179. — P. 214.

¹²⁷ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 148.

¹²⁸ *Магочій Р. П.* Історія України / Р. П. Магочій. — К.: Критика, 2007. — С. 543.

¹²⁹ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 214–215.

¹³⁰ Там само. — P. 217–218.

- ¹³¹ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 143–144.
- ¹³² *Веруґа В.* Втрати ОУН в II світовій війні... — С. 140–141.
- ¹³³ Там само. — С. 163.
- ¹³⁴ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 150–151.
- ¹³⁵ Там само. — P. 155.
- ¹³⁶ Там само. — P. 153.
- ¹³⁷ Там само. — P. 154.
- ¹³⁸ Там само. — P. 155.
- ¹³⁹ *Маркусь В.* Українська Головна Визвольна Рада на тлі подібних визвольних рухів під час другої світової війни (проба порівняння) / В. Маркусь // Сучасність. — 1986. — № 7–8. — С. 220.
- ¹⁴⁰ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 155–156.
- ¹⁴¹ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952... — С. 51.
- ¹⁴² *Tys-Krokhmaliuk Y.* UPA Warfare in Ukraine: Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II / Y. Tys-Krokhmaliuk. — New York: Vantage press, 1972. — P. 80.
- ¹⁴³ *Shankowsky L.* Ten Years of the UPA Struggle (1942–1952) / L. Shankowsky // The Ukrainian Insurgent Army in fight for freedom. — New-York: United Committee of the Ukrainian-American organizations of New-York, 1954. — P. 35.
- ¹⁴⁴ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 156–157.
- ¹⁴⁵ *Содоль П.* Українська Повстанська Армія. 1943–1949. — Довідник. — Нью-Йорк: Пролог, 1994. — С. 48.
- ¹⁴⁶ *Магочій Р. П.* Історія України... — С. 545.
- ¹⁴⁷ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 225.
- ¹⁴⁸ Організація Українських Націоналістів і Українська повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 18.
- ¹⁴⁹ *Лусьяк-Рудницький І.* Націоналізм і тоталітаризм... — С. 495.
- ¹⁵⁰ *Магочій Р. П.* Історія України... — С. 545.
- ¹⁵¹ *Лебедь М.* УПА: Українська Повстанська Армія... — С. 52–53.
- ¹⁵² Там само. — С. 73.
- ¹⁵³ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 221–222.
- ¹⁵⁴ *Snyder T.* «To resolve the Ukrainian problem once for all»: the ethnic cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947 / T. Snyder // Journal of Cold War Studies. — 1999. — Vol. 1., № 2. — P. 86–87.
- ¹⁵⁵ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 199–200.
- ¹⁵⁶ Там само. — P. 205.
- ¹⁵⁷ Там само. — P. 208–210.
- ¹⁵⁸ Там само. — P. 226–227.
- ¹⁵⁹ *Snyder T.* «To resolve the Ukrainian problem once for all»... — P. 98.
- ¹⁶⁰ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 211.

- ¹⁶¹ Там само. — P. 213.
- ¹⁶² Там само. — P. 219.
- ¹⁶³ Там само. — P. 219–220.
- ¹⁶⁴ Там само. — P. 222.
- ¹⁶⁵ *Snyder T.* «To resolve the Ukrainian problem once for all»... — P. 99.
- ¹⁶⁶ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA... — P. 171.
- ¹⁶⁷ *Магочій Р. П.* Історія України... — С. 545.
- ¹⁶⁸ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 232.
- ¹⁶⁹ Там само. — P. 231.
- ¹⁷⁰ Там само. — P. 233.
- ¹⁷¹ *Burds J.* Comments on Timothy Snyder's article, «To Resolve the Ukrainian Question once and for All: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943-1947» *Journal of Cold War Studies*, Volume 1, Number 2 (Spring 1999) [Електронний ресурс] / J. Burds. — Режим доступу: <http://www.fas.harvard.edu/~hpcws/comment13.htm>
- ¹⁷² Там само.
- ¹⁷³ Introduction (to Part 2) / [written by Y. Boshyk] //Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium / Edited by Y. Boshyk. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. — P. 107.
- ¹⁷⁴ Там само. — P. 108.
- ¹⁷⁵ *O'Keefe T.* Quiet Neighbors: prosecuting Nazi War Criminals In America (review) / T. O'Keefe //The Journal for Historical Review. — 1986. — № 2, Vol. 6. — P. 231; *Vastocas R.* Hunting Nazis: We shouldn't trust Soviet evidence in seeking out war criminals [Електронний ресурс] / R. Vastocas. — Режим доступу: <http://www.uccla.ca/ucclabook/Articles/02.htm>.
- ¹⁷⁶ *Bellis J.* Is Nazi-hunter's anger a case of sour grapes? [Електронний ресурс] / J. Bellis. — Режим доступу: <http://www.uccla.ca/ucclabook/Articles/21.htm>; *Matas D.* Bringing Nazi War Criminals in Canada to Justice / D. Matas // Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium / Edited by Y. Boshyk. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. — P. 113.
- ¹⁷⁷ *Serbyn R.* Alleged War Criminals, the Canadian Media, and the Ukrainian Community / R. Serbyn //Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. / Edited by Y. Boshyk. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. — P. 121–122.
- ¹⁷⁸ Там само. — P. 121–129; *Vastocas R.* Hunting Nazis: We shouldn't trust Soviet evidence...
- ¹⁷⁹ Introduction (to Part 2) / [written by Y. Boshyk]... — P. 110.
- ¹⁸⁰ *Мірчук П.* Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці «традиційні антисеміти») / П. Мірчук. — Нью-Йорк–Торонто–Лондон: Союз українських політв'язнів, 1982. — 128 с.
- ¹⁸¹ Introduction (to Part 2) / [written by Y. Boshyk]... — P. 108
- ¹⁸² *Vastocas R.* Hunting Nazis: We shouldn't trust Soviet evidence...
- ¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Kupchinsky R. Nazi War Criminals: the role of Soviet disinformation / R. Kupchinsky // Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. / Edited by Y. Boshyk. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. — P. 143.

¹⁸⁵ Там само. — P. 140.

¹⁸⁶ Introduction (to Part 2) / [written by Y. Boshyk]... — P. 109; Vastocas R. Hunting Nazis: We shouldn't trust Soviet evidence...

¹⁸⁷ Vastocas R. Hunting Nazis: We shouldn't trust Soviet evidence...

¹⁸⁸ Himka J.-P. A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America / J.-P. Himka // Austrian history yearbook. — 2006 — № 37 — P. 25.

¹⁸⁹ Там само. — P. 30.

¹⁹⁰ Там само. — P. 25.

¹⁹¹ *Kupchinsky R.* Nazi War Criminals: the role of Soviet disinformation... — P. 143–144.

¹⁹² *Zumbakis P. S.* Co-operation between the U.S. Office of Special Investigations and the Soviet Secret Police / P. S. Zumbakis // Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium / Edited by Y. Boshyk. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. — P. 131–135; Zumbakis P. U.S. war-crime process unfair [Електронний ресурс] / P. Zumbakis. — Режим доступу: <http://www.uccla.ca/uc-clabook/Articles/11.htm>.

¹⁹³ *Zumbakis P. S.* Co-operation between the U.S. Office of Special Investigations and the Soviet Secret Police... — P. 133.

¹⁹⁴ *Vastocas R.* Hunting Nazis: We shouldn't trust Soviet evidence...

¹⁹⁵ Там само.

¹⁹⁶ *Kuropas M.* Ukrainian Americans and the Search for War Criminals / M. Kuropas // Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium / Edited by Y. Boshyk. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. — P. 145–151.

¹⁹⁷ *O'Keefe T.* Quiet Neighbors: prosecuting Nazi War Criminals In America...

¹⁹⁸ *Troper H.* Old Wounds: Jews, Ukrainians and the Hunt for Nazi war Criminals in Canada / H. Troper, M. Weinfeld. — London: University of North Carolina Press, 1989. — 434 p.

¹⁹⁹ *McCarrick E. M.* Ethnic Politics Canadian Style: the Clash over Nazi War Criminals [Електронний ресурс] / E. M. McCarrick. — Режим доступу: <http://www.motlc.wiesenthal.com/resources/books/annual7/chap08.html>.

²⁰⁰ *Мірчук П.* Зустрічі й розмови в Ізраїлю... — С. 23–24.

²⁰¹ Там само. — С. 2.

²⁰² Там само. — С. 64.

²⁰³ *Kupchinsky R.* Nazi War Criminals: the role of Soviet disinformation... — P. 139–140.

²⁰⁴ *Мірчук П.* Зустрічі й розмови в Ізраїлю... — С. 55; *Hunczak T.* Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations / T. Hunczak // Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. / Edited by Y. Boshyk. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. — P. 46.

²⁰⁵ *Мірчук П.* Зустрічі й розмови в Ізраїлю... — С. 55.

²⁰⁶ Там само. — С. 56.

²⁰⁷ Там само. — С. 49; *Hunczak T.* Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations... — P. 42–43; *Kuzmyn S.* Revisionists ignore ugly reality of Jewish collaborators in Second World War [Електронний ресурс] / S. Kuzmyn. — Режим доступу: <http://www.uccla.ca/ucclabook/Articles/06.htm>.

²⁰⁸ *Himka J.-P.* Ukrainian collaboration in the extermination of the Jews during World War II [Електронний ресурс] / J.-P. Himka. — Режим доступу: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje16/text11/htm>.

²⁰⁹ *Karchmar L.* War crimes debaters are guilty of the faults they ascribe to their opponents [Електронний ресурс] / L. Karchmar, G. Tulchinsky. — Режим доступу: <http://www.uccla.ca/ucclabook/Articles/17.htm>; *Karchmar L.* Writer misunderstood intention of letter defending Deschenes commission [Електронний ресурс] / L. Karchmar, G. Tulchinsky. — Режим доступу: <http://www.uccla.ca/ucclabook/Articles/10.htm>.

²¹⁰ *Yurkevich M.* Ukrainian resistance organization unfairly caricatured as bloodthirsty killers [Електронний ресурс] / M. Yurkevich, D. Marples. — Режим доступу: <http://www.uccla.ca/ucclabook/Articles/16.htm>.

²¹¹ *Karchmar L.* War crimes debaters are guilty of the faults they ascribe to their opponents...

²¹² *Himka J.-P.* Ukrainian collaboration in the extermination of the Jews during World War II...

²¹³ Там само.

²¹⁴ *Лусяк-Рудницький І.* Націоналізм і тоталітаризм... — С. 493.

²¹⁵ *Hunczak T.* Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations... — P. 39.

²¹⁶ *Магочій Р. П.* Історія України... — С. 542.

²¹⁷ Там само. — С. 540.

²¹⁸ *Karchmar L.* War crimes debaters are guilty of the faults they ascribe to their opponents...

²¹⁹ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA... — P. 167.

²²⁰ Там само. — P. 168.

²²¹ *Yurkevich M.* Good-bad distinction cannot be made about facts of Ukrainian insurgent army [Електронний ресурс] / M. Yurkevich. — Режим доступу: <http://www.uccla.ca/ucclabook/Articles/19.htm>.

²²² *Luciuk L.* Ukrainians were not war criminals [Електронний ресурс] / L. Luciuk. — Режим доступу: <http://www.uccla.ca/ucclabook/Articles/01.htm>.

²²³ *Veryha W.* Commission of Inquiry on War Criminals Report. Part I: Public Honourable Jules Deshenes Commissioner. Chapter 1-8. War criminals in Canada? [Електронний ресурс] / W. Veryha. — Режим доступу: <http://www.geocities.com/galiciadivision/veryha-eng/d02.html>.

²²⁴ *Karchmar L.* War crimes debaters are guilty of the faults they ascribe to their opponents...

²²⁵ *Мірчук П.* Зустрічі й розмови в Ізраїлю... — С. 35.

²²⁶ *Kuropas M.* Faces and Places. OSI: still untouchable [Електронний ресурс] // Ukrainian Weekly. — 2003. — № 37, Vol. LXXI. — Режим доступу до газети: <http://www.ukr-weekly.com/Archive/2003/370314.shtml>.

²²⁷ 2002: The Year in Review: Demjanjuk, and others targeted by OSI [Електронний ресурс] // Ukrainian weekly. — 2003. — № 2, Vol. LXXI. — Режим доступу до газети: <http://www.ukrweekly.com/Archive/2003/020322.shtml>.

²²⁸ *Kuropas M.* Faces and Places. OSI: still untouchable...; 2002: The Year in Review: Demjanjuk, and others targeted by OSI...

²²⁹ Там само.

²³⁰ *Guttman N.* Demjanjuk stalls for time as Poland consider extradition / N. Guttman // Haaretz. — 2002. — June 27 — P. 10.

²³¹ Там само.

²³² 2002: The Year in Review: Demjanjuk, and others targeted by OSI...

²³³ *Kuropas M.* Ukrainian Americans and the Search for War Criminals... — P. 151.

²³⁴ *Семиряга М. И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны / М. И. Семиряга. — М.: Российская политическая энциклопедия «Росспэн», 2000. — С. 9.

²³⁵ Военный энциклопедический словарь / Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков [та ін.]. — М.: Военное издательство, 1983. — С. 340.

²³⁶ *Семиряга М. И.* Коллаборационизм... — С. 10.

²³⁷ *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття / Грицак Я. Й. — К.: Генеза, 2000. — С. 232.

²³⁸ *Мірчук П.* Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р... — С. 17.

²³⁹ *Стецько Я.* Історичний чин нації... — С. 29–30.

²⁴⁰ *Грицак Я. Й.* Нарис історії України... — С. 237.

²⁴¹ Там само. — С. 233.

²⁴² Там само. — С. 237.

²⁴³ Там само. — С. 232.

²⁴⁴ Там само. — С. 233.

²⁴⁵ Там само. — С. 234.

²⁴⁶ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA... — P. 165–166.

²⁴⁷ *Каменецький І.* Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами / І. Каменецький // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 855.

²⁴⁸ Там само. — С. 863–865.

²⁴⁹ Там само. — С. 866.

²⁵⁰ Там само. — С. 869.

²⁵¹ Там само. — С. 870.

²⁵² *Грицак Я. Й.* Нарис історії України... — С. 234.

²⁵³ *Паньківський К.* Роки німецької окупації 1941–1944 / К. Паньківський — Вид. 2-е. — Нью-Йорк-Торонто-Сідней, 1983. — С. 6–7.

²⁵⁴ *Горак С.* Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною, 1941–1942 / С. Горак // Український історик. — 1979. — № 1–4. — С. 37–38.

- ²⁵⁵ Там само. — С. 38.
- ²⁵⁶ Горак С. Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною, 1941–1942/ С. Горак // Український історик. — 1980. — № 1–4. — С. 62.
- ²⁵⁷ Горак С. Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною, 1941–1942/ С. Горак // Український історик. — 1979. — № 1–4. — С. 30.
- ²⁵⁸ Горак С. Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною, 1941–1942/ С. Горак // Український історик. — 1980. — № 1–4. — С. 62.
- ²⁵⁹ Там само. — С. 69.
- ²⁶⁰ Там само. — С. 69.
- ²⁶¹ Горак С. Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною, 1941–1942/ С. Горак // Український історик. — 1979. — № 1–4. — С. 23.
- ²⁶² Там само. — С. 26.
- ²⁶³ Горак С. Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною, 1941–1942/ С. Горак // Український історик. — 1980. — № 1–4. — С. 60.
- ²⁶⁴ Горак С. Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною, 1941–1942/ С. Горак // Український історик. — 1979. — № 1–4. — С. 39.
- ²⁶⁵ Гунчак Т. ОУН — між колабораціонізмом і спротивом нацистської Німеччини / Т. Гунчак // Дзеркало тижня. — № 2 — 19 січня 2008. — С. 21.
- ²⁶⁶ Горак С. Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною, 1941–1942/ С. Горак // Український історик. — 1980. — № 1–4. — С. 60.
- ²⁶⁷ Стецько Я. Історичний чин нації... — С. 21.
- ²⁶⁸ Там само. — С. 22.
- ²⁶⁹ Там само. — С. 27–28.
- ²⁷⁰ Верига В. Втрати ОУН в II світовій війні... — С. 118–119.
- ²⁷¹ Там само. — С. 120.
- ²⁷² Армстронг Дж. Героїчне та людське: спогад про українських національних провідників 1941–1945 років... — С. 110.
- ²⁷³ Armstrong J. A. Ukrainian nationalism 1939-45... — P. 166.
- ²⁷⁴ Там само. — P. 170.
- ²⁷⁵ Там само. — P. 171.
- ²⁷⁶ Там само. — P. 167–168.
- ²⁷⁷ Там само. — P. 169.

Розділ 4

ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИВОЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ ОЧИМА ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

4.1. АНТИРАДЯНСЬКІ АКЦІЇ ОУН І УПА

Північноамериканська історіографія антирадянської діяльності ОУН і УПА є однією з ключових тем в націоналістичному наративі. Період нерівного протистояння українських націоналістів радянському режиму був предметом гордості і глорифікації в еміграційному середовищі української спільноти США та Канади. Характерна для партійної історіографії детальна документація всіх подій, т. зв. «літописний стиль», виливається в загальну епічну поему, головною темою якої виступає феномен УПА як народної партизанської армії, що боролася з переважаючими силами ворога без жодної зовнішньої підтримки, спираючись виключно на український народ. «Бандерівські» дослідники досить детально представили весь спектр заходів та довели унікальність партизанської тактики УПА. На сьогодні дана тема американськими істориками не розробляється, що обумовлено сучасним північноамериканським історичним дискурсом з його акцентом на постановку проблем, перш за все, в рамках транснаціонального та соціального підходів, тоді як антирадянську діяльність УПА краще за все розглядати з точки зору воєнної історії. Єдиним американським істориком, який запропонував загальний аналіз антирадянської діяльності УПА, залишається автор вже класичної праці «Український націоналізм» — Дж. Армстронг.

Головними питаннями в націоналістичному історичному наративі антирадянської діяльності виступає проблема періодизації та питання методів і тактики партизанської боротьби.

Так, П. Мірчук за методами і тактикою боротьби виділяє два періоди діяльності УПА: до 1947 р. і від 1947 р. до 1953 р. Для першого періоду, на думку автора, було характерне оперування великими відділами. Але ситуація, що склалася на 1947 р., змусила знову таки оперувати малими загонами і уникати фронтальних боїв¹. Ця перша спроба класифікації є досить аморфною. Навіть сам П. Мірчук зазначав, що «границя між обома періодами пливка, бо ж на Волині перехід до нової тактики проведено в основному вже 1945 р.»². Л. Шанковський не поділяв історію УПА на періоди, проте закінчував виклад подій 1952 р., коли внаслідок діяльності українського національно-визвольного руху вперше в історії радянської України пост першого секретаря ЦК КП(б)У посів українець — О. Кириченко, а на вищі керівні посади було призначено ряд видатних українських письменників і політичних діячів (М. Бажан, П. Тичина)³.

Періодизації торкається також діаспорний воєнний історик П. Содоль, який пропонує розглядати історію УПА крізь призму двох періодів: 1942–1944 рр. та 1945–1949 рр. Дослідник називає 1944 р. критичним в історії УПА, бо теренами її дій пересувалася лінія фронту і «всюди були великі маси ворожого війська обох окупантів»⁴. Внаслідок цього загони повстанців зменшились, а це в свою чергу, поставило керівництво перед необхідністю модифікації організаційної структури⁵. Саме ці події, на думку автора, ознаменували закінчення першого періоду. Остаточний край діяльності УПА було покладено так званою «демобілізацією» — переходом регулярних частин УПА до збройного підпілля — восени 1949 р.

З формальної точки зору запропонована П. Содолем періодизація є вірною, оскільки після «демобілізації» зникає сам предмет дослідження — УПА, однак той факт, що в рамках збройного підпілля боротьба продовжувалась і що вели її колишні вояки УПА є, мабуть, вартим аби визначити ще один період.

Підходячи до проблеми методів і тактики УПА в період радянської окупації, треба відмітити особливе значення в націоналістичному наративі дослідження Ю. Тис-Крохмалюка. Цей автор, відомий своїми антирадянськими поглядами, наголошував на практичному значення своєї роботи, в якій він намагався якомога детальніше задокументувати партизанські методи боротьби, оскільки «.. війська США у В'єтнамі і Лаосі змушені вдатися до партизанських методів, не зважаючи на той факт, що вони складають найкраще треновану й технічно оснащену армію в світі...»⁶. Акцент на воєнну складову руху й майже повне ігнорування його політичного підґрунтя були обумовленні утилітарним характером дослідження. Ю. Тис-Крохмалюк написав по суті практичний посібник, оскільки був впевнений, що партизанські методи ведення війни стануть дуже важливими у боротьбі з розповсюдженням комуністичної загрози у майбутньому⁷.

На основі аналізу класичної військової літератури Ю. Тис-Крохмалюк зробив досить несподіваний висновок, що «українці, у своєму військовому мистецтві є прихильниками руху та маневрування, але їм не вистачає розуміння значення позиційної війни»⁸. Підкреслюючи тим самим, що українцям апріорі, на ментальному рівні, більше притаманна партизанська тактика. Автор не вказував чинників, що призвели до появи таких характеристик, але вважав їх історично обумовленими, на користь чого приводив приклади з історії України XVII ст. Зокрема, він посилався на військову майстерність таких видатних українських гетьманів, як П. Конашевич-Сагайдачний та Б. Хмельницький⁹, які в основу своєї тактики поклали партизанські принципи. Ця неординарна думка певною мірою може слугувати поясненням досить успішної діяльності УПА в умовах повної ізоляції.

На думку Ю. Тис-Крохмалюка, високий рівень розвитку воєнних технологій, що розпочався в ХХ ст., став причиною того, що особистість солдата була зведена до другорядного рівня: «Масові армії Першої світової війни були побудовані на звуженні знань окремого солдата про ведення бою. Друга світова війна пішла навіть далі на шляху до спеціалізації військової одиниці. В результаті, солдат більше не розумів всієї суті війни, будучи прив'язаний до своєї військової спеціалізації». «Бандерівській» історик вважав, що воєнні технології та вузькоспеціалізовані солдати не можуть бути запорукою перемоги у війні. Саме особисті якості солдата, його різнобічні вміння закладені в основу партизанської тактики, що, на думку Ю. Тис-Крохмалюка, яскраво продемонструвала УПА¹⁰.

Ю. Тис-Крохмалюк запропонував порівняльну характеристику партизанської та регулярної армії, яка визначає базові відмінності цих формацій¹¹:

Таблиця 4.1

Основні ознаки регулярної та партизанської армії

Регулярна армія	Партизанська армія
Створюється шляхом мобілізації	Формується за рахунок агітації населення
Має стабільний та безпечний тил	Діє в тилу ворога
Підпільні організації є залятими ворогами	Підпільні організації забезпечують необхідну матеріальну базу
Ціллю є знищення ворога у відкритому протистоянні	Ціллю є знищення ворога зсередини, за допомогою пропаганди та збройної сили
Має налагоджену систему постачання	Сама забезпечує себе всім необхідним
Координує свої дії з іншими підрозділами фронту і застосовує різні типи зброї	Представлена невеличкими загонами з легким озброєнням
Основним видом операції є атака	Використовуються рейди, засідки, методи, що виснажують ворога
Захищають певний сектор	Захищають місце своєї дислокації
Основною є тактика мобільної оборони	Основною тактикою є маневрування
Використовують однотипну важку й легку зброю	Використовують легку зброю різних видів
Основні вороги: регулярні армії, партизани	Основні вороги: поліцейські загони створені для боротьби з партизанами
Партнери: підрозділи регулярної армії з якими можливо координувати дії	Партнери: інші партизанські з'єднання, взаємодопомога у стратегії й тактиці, обмін розвідданими та інформацією
Ставлення населення в основному неважливе	Ставлення населення фактор головного значення
Військові якості: відповідальність офіцерських кадрів, бойовий дух, якісний вишкіл	Військові якості: відповідальність і ініціативність офіцерських кадрів і солдатів, відданість ідеалам боротьби

Оскільки в основі партизанської війни лежить постійний рух та маневрування, то серед безлічі методів Ю. Тис-Крохмалюк особливо виділяв рейд. Загалом, майже всі партійні історики виокремлювали тактичний маневр рейдування як найбільш ефективний з точки зору результативності.

Як правило рейди поділяють на внутрішні, що здійснювалися на українських теренах, і зовнішні, коли вояки УПА рейдували по території сусідніх держав. Кожен дослідник мав своє визначення рейду. Одними з перших, хто дав опис цього тактичного прийому, були П. Мірчук та Л. Шанковський. З огляду на те, що П. Мірчук за фахом політолог, він звернув увагу на політичні аспекти застосування цього методу боротьби. Автор не подавав чіткого визначення, що таке рейд, а натомість вказував, що «рейд зв'язаний завжди з найбільшими трудами й небезпеками, — відділ відривається під час рейду від своїх баз, що ускладнює питання прохарчування, постачання амуніцією та відсилки ранених до підпільних лікарень, — але зате дає найбільші політично-пропагандивні успіхи»¹². Дослідник зосереджував всю увагу на закордонних рейдах УПА, що й не дивно, бо саме ці рейди прорвали інформаційну блокаду, створену радянським урядом, і певною мірою розвіяли міф про те, що УПА — це згряя головорізів. П. Мірчук наголошував, що закордонні рейди мали на меті не тільки звернути увагу західного світу до української проблеми, але й «переконати українську еміграцію про потребу і доцільність використання в дії на міжнародному форумі цього великанського політико-морального капіталу, що його створила і творить революційно-збройна боротьба УПА — ОУН — УГВР»¹³.

Військовий історик Л. Шанковський, у минулому вояк УГА та армії УНР, був сержантом УПА протягом 1942–1945 рр., тому запропонований ним аналіз рейду як тактичного прийому зроблений з суто військової точки зору. Так, він пише: «рейдами називали в УПА швидкі марші відділів УПА по територіях, не охоплених повстанським рухом... Урешті рейдами почали називати також походи відділів УПА по територіях, охоплених повстанським рухом, коли відділи УПА мали якесь спеціальне завдання: пропаганду, саботажі, атестати, тощо»¹⁴. Дослідник також звертав особливу увагу на закордонні рейди УПА як на такі, що «здобули для неї (України — додано мною *Я. П.*) симпатії у світі». Щодо завдань рейдів, то тут, окрім пропаганди ідеї українського національно-визвольного руху, Л. Шанковський також вказує на «створення передумов для активізації революційних сил на даних теренах»¹⁵.

На відміну від П. Мірчука та Л. Шанковського, Ю. Тис-Крохмалюк звертав більшу увагу на такі аспекти, як підготовка та методи, що застосовували рейдуючі відділи. Автор дає таку дефініцію рейду: «це атака з обмеженою метою...»¹⁶ і визначає п'ять основних цілей, що ставили перед собою рейдуючі загони: 1) військова: проведення боїв на віддалених від бази УПА теренах, де ворог найменше очікував появи повстанців; 2) політична: ознайомлення

з ідеями українського національно-визвольного руху населення нових теренів; 3) захисна: захист цивільного населення від ворога; 4) пропагандистська: підвищення морального духу населення; 5) тактична: перешкоджання зачистці теренів ворогом та здобуття стратегічно важливих територій¹⁷.

Прикладом останнього можуть слугувати рейди УПА на Волинь і в Карпати, терени яких повстанці використовували в якості допоміжних баз, тренувальних осередків та плацдармів для рейдів вглиб України¹⁸. Автор також подавав докладні рекомендації щодо техніки пересування територією, яка контролюється ворогом, ведення бою, прориву з оточення, тощо¹⁹.

Особливу увагу істориків привернув рейд літа 1947 р., коли підрозділи командирів Бурлаки, Громенка й Бродича почали свій марш до західних зон окупації. Даним рейдом було заявлено про український національно-визвольний рух усьому вільному світові, чим і зумовлена однозначно висока оцінка цієї події всіма дослідниками. До того ж, у своїх працях вони використовували фактично одні й ті самі джерела. Останнє особливо стосується закордонних рейдів УПА, а тому розбіжність в інтерпретаціях є мінімальною.

В рамках цього рейду важливим є захоплення в полон чеськими військами командира Бурлаки. Він разом із чотирма іншими вояками у листопаді 1949 р. був засуджений до смерті судом у Братиславі. Найбільш детально цю подію висвітлив Л. Шанковський, тоді як інші торкнулися її побіжно. Дослідник вказував, що підсудні вимагали від суду належного до себе ставлення, як до вояків УПА. В результаті «судді вирішили звернути підсудним однострої й відзнаки й, у дальшому ході процесу, звертались до них як до бійців УПА», це, на думку автора, «треба розцінювати, як признання ворога», що мало позитивний для УПА резонанс в світі, адже одна з країн радянського блоку де-факто визнала існування УПА²⁰.

Рейд як метод партизанської тактики давав найкращі результати. Особлива увага до закордонних рейдів була пов'язана з їх високим значенням для українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр. Так чи інакше, розглядати рейди виключно в площині військової історії неможливо, бо, як слушно вказав Ю. Тис-Крохмалюк, рейдуючі відділи, окрім суто військових цілей, виконували ще й політичні та пропагандистські завдання.

На жаль, за винятком Ю. Тис-Крохмалюка, який пропонує концептуальний підхід до українського націоналістичного руху спротиву як унікальної і самобутньої партизанської тактики, інші автори так і не запропонували цілісного бачення, хоча й вдалися до аналізу окремих методів антирадянської боротьби.

На тлі фактографічних досліджень представників націоналістичного нарративу з досить низьким, у більшості випадків, рівнем систематизації, великий контраст створюють узагальнюючі спостереження Дж. Армстронга щодо особливостей та наслідків антирадянської діяльності ОУН і УПА.

Дж. Армстронг загалом не запропонував якоїсь окремої періодизації, хоча і відмічав, що активна фаза партизанської боротьби закінчилася з 1947 р., коли націоналісти перейшли до підпілля. Так, згідно його даних, наприкінці 1947 р. командування УПА віддало наказ своїм воякам спробувати уникнути радянського полону, видаючи себе за робітників, яких переселяли в Донбас, або пробиватися на захід до американських зон окупації Німеччини та Австрії²¹.

Оскільки Дж. Армстронг фактично закінчив виклад історії українського національно-визвольного руху початком радянської окупації, то ця тема спеціально ним не розроблялася, проте він зробив кілька важливих спостережень. По-перше, відмічав, що з приходом «советів» Волинь перестає бути базою націоналістичного партизанського руху. Натомість протягом 1946–49 рр. головним тереном дії УПА стає Галичина, гірські райони якої в умовах радянської окупації стали більш безпечними, ніж ліси Волині. На думку Дж. Армстронга, активізація збройного споротиву націоналістів Галичини взагалі була зумовлена рейдом партизанських з'єднань С. Ковпака літом 1943 р.

По-друге, американський історик задається питанням, чому Закарпаття не стало тереном операцій УПА, незважаючи на сприятливі для партизанського руху географічні умови. Дж. Армстронг вбачав в такій ситуації, як чисто об'єктивні фактори, а саме: національну і релігійну строкатість Закарпатського краю, так і чисто суб'єктивні, адже ОУН (м) мала досить міцні позиції на Закарпатті, і, можливо, на думку автора, була досить скептично налаштована щодо співпраці з підконтрольною бандерівцям УПА.

Встановлення радянської влади в регіоні було полегшено наявністю двох політичних таборів серед населення Закарпаття: мадярофілів, які співробітничали з угорським режимом, та українських націоналістів. Як вважав Дж. Армстронг, цей розподіл фактично співпадав з поділом на тих, хто вважав себе прихильником української культури, і на тих, хто сприймав себе як «руських». Остання група співпадала з православною релігійною общиною, яка протистояла греко-католикам. В результаті сільське населення не могло солідаризуватися, що було необхідною передумовою успішного націоналістичного партизанського руху.

Не останню роль, на думку американського дослідника, зіграли і міцні позиції комуністичної партії, адже населення Закарпаття, яке було дуже бідним, ще за часів чехословацького панування прониклося комуністичними ідеями. До того ж радянській владі на останньому етапі війни вдалося сформуванню в Закарпатті значний партизанський рух²².

По-третє, Дж. Армстронг відмічав, що притаманний оунівцям антиклерикалізм, протягом війни втратив свої позиції. УПА стає головним оборонцем греко-католицької церкви в часі наступу на неї радянської влади.

Як найяскравіший приклад, американський дослідник наводить факт вбивства радянського письменника Я. Галана за його антирелігійну пропаганду²³.

Щодо антиклерикалізму ОУН, то, як відмічає український дослідник Я. Грицак, це положення виводилось, як правило, з факту подібності ідеології українського націоналізму з німецьким та італійським фашизмом. Дійсно, ОУН багато чого запозичило із західних аналогів, однак на ментальному рівні прижилося далеко не все. Якщо вже й говорити про антиклерикалізм націоналістичного руху, то тільки про антиклерикалізм бандерівського крила, однак, як вважає Я. Грицак, він ніколи не набрав ознак антихристиянства. Тому захист греко-католицької церкви є природною реакцією організації, більшість членів якої в своїй основі були глибоко релігійними людьми²⁴. Про це свідчать і роботи партійних істориків, які робили акцент на релігійності вояків УПА.

Серед причин успіху УПА, що дозволив їй так довго протриматись в практично повній ізоляції, Дж. Армстронг називає наступні: 1) вигідні географічні умови: відносно складні для оперування регулярними військами та водночас близькі до джерел харчування; 2) практично одностайна підтримка сільського населення; 3) доволі велика національна група (тільки греко-католики, які становили бл. 3,5 млн.) в якості соціальна база; 4) потужна націоналістична ідеологія; 5) високо інтегрована, авторитарна організаційна структура; 6) значний період підготовки при доволі сприятливих умовах; 7) помірний рівень зовнішнього постачання зброї з самого початку²⁵.

Визнаючи унікальність українського націоналістичного руху, який після 1945 р. діяв без жодної зовнішньої підтримки²⁶, Дж. Армстронг також задається питанням, що дав антирадянський спротив УПА, адже в кінцевому результаті, попри всі зусилля, Радянський Союз таки переміг. Загалом, на його думку, оцінка УПА як збройного формування є проблематичною. Без сумніву, УПА протягом кількох років виснажувала радянські ресурси, але, цілком зрозуміло, що це не могло завдати радянській системі серйозних проблем чи зупинити зростання радянської економіки. Звідси Дж. Армстронг виводить висновок, що досягнення УПА повинні вимірятися політичними та психологічними здобутками.

Однак навіть в цій площині, оцінка успіхів є досить неоднозначною. Так, Дж. Армстронг відмічав, що внаслідок діяльності УПА багато галичанської молоді було вбито, а значна кількість населення Галичини вислано. Хаос, спричинений партизанською діяльністю, підірвав соціальну структуру і, як наслідок, допоміг у руйнуванні інституцій та родинних цінностей, які перешкождали встановленню радянського контролю.

Дж. Армстронг вважав беззаперечним здобутком ОУН психологічну підтримку українського населення. Вони показали, що існує альтернатива

підпорядкуванню тоталітарному режиму. І хоча ця альтернатива зазнала невдачі, але багато людей зрозуміли, що при зміні міжнародної ситуації результат міг бути іншим. Боротьба УПА залишилась в пам'яті багатьох українців²⁷.

Загалом, потенціал теми антирадянської боротьби ОУН і УПА не вичерпаний. Особливо це стосується її військової складової, оскільки феномен УПА як збройного руху, який зміг протягом тривалого часу оперувати в глибокому радянському тилу без жодної зовнішньої підтримки, є унікальним у світовій історії. Підсумовуючи творчий доробок північноамериканських дослідників, хотілося б наголосити на необхідності вписати військовий досвід українського руху опору в загальний контекст світової військової думки та переосмислити цей досвід відповідно до умов нового світового порядку, формування якого виразно окреслилось після подій 11 вересня 2001 р.

4.2. РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ ЩОДО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ

В націоналістичному наративі, як ми відмічали вище, особлива увага приділялася саме антирадянським заходам УПА. Однак, як правильно зазначив Дж. Армстронг, по закінченні Другої світової війни націоналісти опинились у глибокому радянському тилу. З кожним роком інформація про націоналістичний рух, що надходила з-за «залізної завіси», ставала все більш обмеженою²⁸. Основоположники націоналістичного наративу з характерним для них пафосом описували нерівне протистояння українських патріотів та радянської репресивної машини, однак більшість праць було написано на початку 50-х рр., коли збройне підпілля продовжувало опір, а отже, їм не вистачало виваженого погляду з історичної перспективи. Бандерівці, як правило, акцентували увагу, перш за все, на виграшних для організації позиціях, як-то: тривалість націоналістичного опору, збереження підпільної сітки ОУН та ін. Націоналістичним еміграційним колам було вигідно представляти перед світом єдину воюючу з СРСР націю. Однак, велика кількість праць присвячених проблемі українсько-радянського протистояння, та поява спеціалізованих досліджень по воєнній історії все ж таки сприяли більш об'єктивному висвітленню вжитих Москвою контрзаходів для ліквідації підпілля.

Досить детальний аналіз та систематизацію репресивних методів комуністичного режиму було зроблено представниками «двійкарів» та української діаспори, які ставили дану проблему переважно у воєнній площині, уникали надмірної заполітизованості та кліше, створених авторами націоналістичного наративу.

Тривалість націоналістичного опору спровокувала значний інтерес сучасних американських істориків до заходів, які дозволили його ліквідувати. Для всебічного дослідження цієї теми саме американцями мало велике значення відкриття радянських архівів. Не останню роль зіграв і притаманний для північноамериканської історіографії прагматизм і орієнтація на комерційний успіх дослідження, що часто виступають основним критерієм у виборі проблематики дослідження²⁹.

Першим системний підхід до радянських заходів проти УПА запропонував представник течії «двійкаїрів» П. Потічний. Виділяючи три періоди діяльності УПА 1) до 1944 р.; 2) 1944–45 рр.; 3) 1946–50 рр. та виокремлюючи три основні види контрзаходів (військові, політичні, розвідувальні) радянської влади проти націоналістичного руху, автор створює систему координат, яка дозволяє відстежити процес ліквідації УПА в динаміці.

Військові заходи. Повернення радянської армії поставило УПА перед необхідністю переходу через лінії фронтів. Як вказують П. Содоль і П. Потічний, керівництво УПА було змушене вдатися до негайної модифікації організаційної структури в напрямку зменшення чисельності загонів до 100–150 осіб³⁰. Чисельна перевага, забезпечена поверненням радянської армії, створювала можливості для розміщення регулярних військ у селах і прочісування лісів спеціальними силами НКВС. Як відмічав Л. Шанковський, вояки УПА уникали сутичок з радянською армією, сформованою переважно з українців (армії 1-го, 2-го, 3-го і 4-го українських фронтів), зате активно розповсюджували листівки з пропагандою української справи³¹. Вже протягом третього періоду (1946–1950) через неефективність використання регулярних військ радянська влада повністю замінила їх підрозділами НКВС³².

Останньою масштабною військовою акцією була «велика блокада», що тривала першу половину 1946 р. і була пов'язана з виборами до Верховної Ради СРСР. За даними Ю. Тис-Крохмалюка, в ній були задіяні 585 тис. спецвійськ НКВС, що склалися переважно з етнічних росіян³³. Виходячи з цього він робить висновок що, «багатонаціональна країна або імперія може покладатися тільки на загони, що складаються з домінуючої нації»³⁴.

Л. Шанковський, порівнюючи дії Кремля і німецької окупаційної влади, вказує на схожість застосованих методів³⁵, що зумовлені однаковою – тоталітарною – природою СРСР та нацистської Німеччини. Порівняння німецьких і радянських заходів пацифікації підкорених територій є й в роботі Ю. Тис-Крохмалюка, однак він наголошує, що радянські методи були більш ефективними³⁶.

Політичні заходи. Досить докладно про політичні методи НКВС написано в книзі П. Мірчука «УПА в 1942–1952 рр.»³⁷. Відразу після реокупації Західної України радянське керівництво взялося за відбудову місцевої влади. Серед найбільш резонансних засобів у 1944–1945 рр. треба відмітити:

проведення перепису і реєстрації, примусовий загальний набір до війська та хлібозаготівлі. Крім того, вводилась родинна відповідальність: родини осіб, які не зареєструвалися, підлягали виселенню. Проводились політичні кампанії, спрямовані на формування позитивного іміджу радянської влади³⁸. У 1946–1950 рр., аби позбавити УПА і збройне підпілля матеріальної бази, було розпочато процес колективізації. Особливий спротив населення, як вказує П. Мірчук, викликав процес ліквідації греко-католицької церкви³⁹. Найбільш brutальним методом стали «обміни» населенням України і Польщі та депортації до Сибіру⁴⁰.

Розвідувальні заходи. Про значення розвідувальних даних та агентурної сітки, напевне, найбільш точно сказав Ю. Тис-Крохмалюк: «Історія вчить нас, що повстанський рух завжди виростає з політичного підпілля». Звідси він виводить аксіому, що через це ані повстанці, ані підпілля не може бути знищене лише військовими засобами. Ю. Тис-Крохмалюк вважав, що саме нехтування цією аксіомою коштувало німцям провалу у боротьбі з УПА⁴¹. Радянське керівництво виявилось більш далекоглядним і спрямувало свій удар на деморалізацію руху. Створення мережі сексотів, чергування масових арештів зі звільненнями мали на меті посіяти атмосферу тотальної недовіри серед членів руху, аби знищити його з середини. Служба безпеки (СБ) ОУН змушена була розпочати масштабні внутрішні чистки⁴². Навіть такий апологет націоналістичного руху як Ю.Тис-Крохмалюк визнавав надмірну жорстокість методів СБ, коли однієї підозри вистачало для страти людини⁴³. Радянська влада вдало поєднувала масові репресії і терор з оголошеннями амністії для вояків УПА, які добровільно складуть зброю⁴⁴, застосовуючи старий як світ принцип «батога та пряника».

Цікаву інформацію для роздумів дає П. Потічний. Так, у науковій літературі можна знайти безліч натяків про отримання радянським керівництвом інформації від глибоко законспірованих радянських розвідників, яким вдалося проникнути у саме серце розвідувальних служб західних країн. П. Потічний припускає, що радянський шпигун Кім Філбі відіграв велику роль у стримуванні активності українського руху як в Україні, так і за кордоном⁴⁵. Однак можливість проведення дослідження, яке б дало відповідь, чи справді такий факт мав місце, є досить складним.

Загальний аналіз праць, представлених націоналістичним нарративом, дає уявлення про радянські методи пацифікації Західної України, однак, за винятком праць П. Потічного та Ю. Тис-Крохмалюка, в більшості випадків дослідження представляють собою хронологічний виклад подій без системного аналізу.

Досить цікавим на тлі, створеному націоналістичним нарративом, виглядають підходи, запропоновані сучасним американським дослідником Дж. Бурдсом, якій розглядає проблему ліквідації націоналістичного руху в

більш широкому контексті боротьби радянських спецслужб з післявоєнним розгулом бандитизму. Головну увагу автор приділяє процесу створення агентурної сітки як одного з провідних засобів боротьби з українським підпіллям. На відміну від П. Потічного, Дж. Бурдс виділяє два періоди радянської пацифікації Західної України: 1) 1944–46 рр.; 2) 1947–48 рр.

Протягом першого періоду радянські спецслужби зіштовхнулися з проблемою адміністрування: нестача людських ресурсів та спротив місцевого населення в поєднанні з розгулом криміналітету та підірвною діяльністю колабораціоністів, які залишив німецький окупаційний режим, дуже ускладнювали роботу на теренах Західної України⁴⁶. Граючи на етнічних антагонізмах, енкаведисти, як правило формували агентуру переважно з поляків. Коли у листопаді 1944 р. у Москві ухвалили рішення про депортацію поляків з території Західної України, радянська агентурна сітка була повністю зруйнована. Дж. Бурдс також зазначає, що бажання Кремля отримати швидкий результат тільки погіршило ситуацію, наслідком цього стала ескалація насилля проти місцевого населення; була підірвана процедура перевірки завербованих агентів, в результаті радянські спецслужби були наводнені подвійними агентами; відбулося падіння кадрової моралі (прохання про переведення, алкоголізм, нервові зриви, тощо)⁴⁷.

На тлі невтішних показників першого кварталу 1947 р., коли виявилось, що в порівнянні з останнім кварталом 1946 р. активність повстанців зросла майже на 100%, було прийнято рішення про розгортання паралельної агентурної сітки. Дж. Бурдс вважає, що саме це стало поворотним пунктом на шляху до ліквідації націоналістичного руху⁴⁸. В результаті, вже на кінець 1948 р. ситуація у більшості районів Західної України була стабілізована. Радянська влада перейшла від методів масового терору до пропаганди і просвіти⁴⁹.

Підходячи до проблеми бандитизму в післявоєнний період з точки зору соціальної історії, автор вказує, що 61% всіх проявів бандитизму, як карного, так і політичного, припадав на західні прикордонні райони: Україну, Литву, Латвію, Естонію, Беларусь. Це пояснювалось довгим перебуванням цих регіонів під німецькою окупацією та наявністю антирадянських націоналістичних рухів⁵⁰. Взагалі, Дж. Бурдс вказує на виключне взаємопроникнення соціального бандитизму й націоналістичного руху, оскільки досить часто деморалізовані бійці підпільного руху опускалися до рівня криміналітету і лише прикривалися політичними гаслами⁵¹.

До речі, автор зазначає, що до 1947 р. радянська влада не проводила жодної юридичної відмінності між політичним і карним бандитизмом. Лише у червні 1947 р. після масштабної перебудови всієї каральної системи СРСР відбувся чіткий розподіл: МГБ зайнялося політичним бандитизмом, а МВД – карним⁵².

Досить несподіваною стала постановка Дж. Бурдсом питання пацифікації Західної України в руслі гендерної історії. Представник націоналістичної еміграції Ю. Тис-Крохмалюк також констатував, що значний відсоток членів ОУН становили жінки⁵³. Однак, саме Дж. Бурдс першим звертається до ролі жінки в українському підпіллі. Американського дослідника дивує, чому в емігрантській і діаспорній літературі так мало сказано про вклад українського жіноцтва у боротьбу за незалежну Україну. Розглядаючи динаміку задіяності жінок у повстанському русі, Дж. Бурдс спостерігає еволюцію позиції повстанців: «від загального висновку про непридатність жінок для більшості видів завдань до 1944 р.; несподіваний розрахунок на жінок в чисельних завданнях після повернення радянських військ на Західну Україну в липні – серпні 1944 р.; і зростаюче обурення повстанського проводу на жінок, оскільки радянська розвідка все більш успішно впроваджувалася у повстанське підпілля, втягуючи етнічних українців (однаково чоловіків, жінок та дітей) в агентуру чи мережу радянських інформаторів. На кінець 1946 р. негативна реакція зсередини повстанського підпілля значно скоротила чи зменшила до колишнього рівня участь жінок...»⁵⁴.

На думку Дж. Бурдса, жіночий досвід участі в українському підпіллі може бути краще зрозумілим, тільки якщо розглядати сплетіння особистого і службового життя жінок-повстанців⁵⁵. Автор вважає, що доноси жінок на членів руху були продиктовані глибоким переконанням про безперспективність подальшої збройної боротьби з переважаючими радянськими силами і мали на меті повернути чоловіків додому живими. По-друге, досить часто доноси робилися на вимогу самих чоловіків, оскільки капітуляція вважалася зрадою і каралася жорстокими репресіями СБ ОУН проти колишнього повстанця та його родини.

Дискредитація жінок в очах націоналістичного проводу відповідала загальній тактиці радянських спецслужб, які, заарештовуючи практично кожного, підривали механізм перевірки кадрів СБ ОУН⁵⁶. В результаті багато жінок було страчено самими підпільниками⁵⁷. Дж. Бурдс вважає, що саме ця парадоксальна ситуація, коли на жінок поклали вину за підрив підпільного руху, пояснює логіку українського мовчання.

Запропонований Дж. Бурдсом погляд на проблему відкриває людський вимір історії українського повстанського руху, коли за сухими фактами постають важкі долі емоційно і психічно виснажених нескінченною війною людей. Американський дослідник одним з перших торкнувся соціальної та гендерної складових проблеми націоналістичного підпілля. На нашу думку, такі підходи до вивчення українського національно-визвольного руху також мають перспективу в Україні.

Окрему сторінку в історії пацифікації Західної України становить українське-польське протистояння, розпочате в 1943 р. Як ми відмічали вище,

Т. Снайдер розглядає це протистояння комплексно, як українсько-польську громадянську війну 1943–1947 рр. Американський дослідник чітко виокремлює, які саме аспекти цього конфлікту можна віднести до антинаціоналістичних заходів, а які для вирішення суто внутрішньодержавних проблем Польщі та СРСР. На думку Т. Снайдера, «репатріації» 1944–1946 рр., оформлені двостороннім польсько-радянським договором, були зумовлені бажанням Й. Сталіна створити національно гомогенну Україну⁵⁸. По суті, «обмін населенням» був продовженням розпочатої УПА етнічної чистки іншими методами. Дана практика вирішували внутрішні потреби радянської системи.

Цікавим аспектом проведення політики «репатріації» в Польщі була завуальована експлуатація волинських подій 1943 р. Т. Снайдер відмічає, польська комуністична пропаганда намагалася поєднати етнічні чистки на Волині 1943 р. з подіями у південно-східній Польщі 1945 р., уникаючи при цьому нагадування про втрату східних земель.

Корінна різниця між 1943 р. і 1945 р. полягала у наявності державної влади. Т. Снайдер пише: «В 1943 р. на Волині українці і поляки використовували німецьку владу у своїй боротьбі один з одним, тоді як в південно-східній Польщі 1945 р. новостворена держава була якщо не повністю на боці поляків, то певно рішуче налаштована проти українців»⁵⁹. Останнє особливо відчувлось після закінчення першого, добровільного, періоду репатріації. Радянська сторона вимагала задіяти силу для якнайшвидшого розв'язання питання. У вересні 1945 р. трьом піхотним дивізіям було віддано наказ вжити всіх необхідних заходів для реалізації плану «репатріації». Американській історик відмічає, що саме в цій ситуації польська комуністична влада вирішила розіграти козир волинських подій 1943 р. Дві з цих дивізій, за свідченням автора, склалися з етнічних поляків Волині, наслідком чого стали акти помсти⁶⁰.

Серед характерних особливостей процесу репатріації Т. Снайдер відмічає те, що поляки добровільно переселялися до Польщі, в той час як українці чинили спротив. Українців Закерзоння захищала УПА та відділи самооборони. Порівнюючи втрати у боях польських урядових військ з підрозділами УПА на Закерзонні, Т. Снайдер відмічає високу ймовірність того, що внаслідок сутичок у 1945 р. було вбито більше українців, ніж поляків, однак навіть грубий підрахунок вказує на низьку кількість жертв з обох сторін⁶¹.

Загалом, за оцінками американського історика, за період з жовтня 1944 р. по липень 1946 р. 482 тис. українців було депортовано до УРСР, з них 300 тис. — переселені насильно, 100 тис. — змушені до переселення внаслідок насилля та втрати житла, решта переїхала добровільно⁶².

Фінальним акордом українсько-польської громадянської війни стала операція «Вісла» 1947 р. На думку Т. Снайдера, ця операція, на відміну від попередньої, завдавала прямого удару по соціальній базі УПА на Закерзонні. Хоча автор і відмічає, що ліквідація УПА не була самоціллю, оскільки з

точки зору польських керманічів переселення мало продовжуватись до останнього українця, навіть якби діяльність УПА було нейтралізована, бо головна мета операції полягала в тому, щоб «гарантувати, що українська спільнота більше ніколи не повстане в Польщі»⁶³.

Американський історик розглядає операцію «Вісла» як етнічну чистку, організовану, аби змінити етнічне обличчя нової Польської держави. Взагалі, події 1947 р. підкреслюють спадковість польської політики по відношенню до українців незалежно від політичної ідеології її уряду⁶⁴. На думку Т. Снайдера, перемога над УПА та створення етнічно гомогенної держави була для польського комуністичного режиму шляхом легітимізації своєї влади у державі⁶⁵.

Підходячи до питання легалізації статусу комуністичного режиму у Польщі, Т. Снайдер звертається до категорії «колективної пам'яті». Автор відмічає, що польський комуністичний уряд вдало маніпулював масовою персональною пам'яттю з метою укорінення стійких стереотипів у польську національну свідомість. Так, масову персональну пам'ять Т. Снайдер розуміє як «особисті спогади, збережені достатньою кількістю людей, аби мати національне значення», тоді як національна пам'ять — це «доля померлих, що стала цифрами, фактами та подіями, переробленими в передбачувану схему, яка зміцнює національне минуле й виправдовує національну державність».

Експлуатація польським комуністичним режимом масової персональної пам'яті Волинської трагедії мала на меті формування образу українця-різуна на абстрактному рівні. Особливий акцент робився на українському колабораціонізмі, що дозволяло, на думку Т. Снайдера, відволікти увагу від злочинів, скоєних самим комуністами, та завадити будь-якій можливості порозуміння української і польської опозиції⁶⁶.

В чисто цифровому еквіваленті наслідки операції «Вісла», за підрахунками Т. Снайдера, виглядають наступним чином: на початок операції кількість українського населення Польщі становила близько 200 тис. осіб, тобто 0,8% всього населення Польщі⁶⁷. На початок серпня 1947 р. було переселено близько 140 тис. українців, а діяльність УПА на Закерзонні остаточно згорнута⁶⁸. Загальні втрати українсько-польської громадянської війни 1943–1947 рр. за оцінками американського історика, становили 106 тис. вбитими і 1,4 млн. осіб, що залишились без даху над головою⁶⁹.

На сучасному етапі можна констатувати збільшення інтересу до проблеми радянської пацифікації Західної України в північноамериканській історіографії. Дослідження сучасних американських вчених не тільки суттєво доповнили праці, зроблені в рамках націоналістичного нарративу, але й запропонували якісно нову методологію та підходи до інтерпретації проблеми, тим самим відкривши новий вимір постановки проблеми ліквідації українського націоналістичного руху.

4.3. МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН

Серед всього спектру проблем українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр. міжнародна діяльність є найбільш складною і суперечливою. По-перше, з точки зору міжнародного права ОУН як нелегальна терористична організація не могла виступати в якості суб'єкту міжнародних відносин. По-друге, в середовищі української політичної еміграції міжвоєнного періоду існувало цілих три центри (гетьманці, уряд УНР в екзилі, уряд ЗУНР в екзилі), які мали правові підстави репрезентувати волю українського народу. По-третє, в міру подолання міжнародної ізоляції СРСР в очах Заходу радянська Україна все більш переконливо виступала як справжній представник українського народу. Таким чином, на міжнародному полі українським націоналістам доводилося конкурувати не тільки з представниками пануючих над українськими землями націй, але й з легітимними правонаступниками української державності, політичні погляди яких докорінно різнилися від тих, що сповідувала ОУН.

Винесена в заголовок розділу назва вказує на те, що мова буде йти не стільки про реальні здобутки українських націоналістів на міжнародній арені, скільки про спроби налагодити міжнародні контакти. Це, в свою чергу, ставить під питання існування самого предмету дослідження. В даному випадку цим предметом мають бути міжнародні угоди, оскільки підписання такої угоди означає де-факто визнання самої організації як суб'єкта міжнародного права. Достеменно відомо, що ОУН підписала таку угоду тільки з угорцями. Саме тому дослідження міжнародних контактів представлене лише партійною емігрантською історіографією, адже з точки зору американських дослідників дана тема є досить спекулятивною. Додаткову складність оцінки міжнародної діяльності ОУН додає тісний зв'язок цієї теми з проблемою колабораціонізму.

Партійна історіографія міжнародних контактів торкається різних хронологічних періодів, що зводить до мінімуму традиційні міжфракційні чвари. В міжвоєнний період виконання зовнішньополітичної місії покладалось на представників еміграції, які пізніше опинилися в таборі А. Мельника. Молодша генерація крайовиків отримала доступ до міжнародної арени лише в кінці війни, а отже, пік її активності припадає на післявоєнний період. Відповідно, партійні історики презентують два різні періоди. Окрему невелику групу становлять двійкарі, які традиційно приділяють більше уваги внутрішній ситуації в націоналістичному середовищі, що відкриває завісу на процеси, які вплинули на формування зовнішньополітичної доктрини ОУН (б).

В рамках націоналістичного нарративу міжнародної діяльності ОУН основна дискусія точиться довкола відповідальності за вибір організацією зовнішньополітичного вектору. Як відмічав Я. Стецько: «Револьюційний

Провід ОУН не мав спроможності реалізувати свої зовнішньо-політичні плани, бо в той час ПУН опанував позаєвропейську еміграцію, куди ми своїми впливами не сягали і не пробували сягати, бо наша увага була зосереджена на розбудові власної сили під кутом Краю»⁷⁰. Серед головних прорахунків бандерівці називали відсутність української репрезентації поза державами Осі та недооцінку реальних планів А. Гітлера щодо України. При цьому бандерівські дослідники обурювалися несправедливими, як на їхню думку, звинувачуваннями Д. Донцова у тому, що саме він зорієнтував націоналістичний рух на нацистську Німеччину. Я. Стецько на захист свого ідеологічного провідника писав, що останній ставив відношення до Німеччини у залежність від її ставлення до державної незалежності України⁷¹. В свою чергу, представник мельниківського табору Є. Онацький наполягав, що саме старий провід ПУН, на відміну від молодого опозиції, досить стримано ставився до Німеччини. Оскільки, спираючись на аналіз «Майн Камфу», усвідомлював наміри Гітлера зробити з України життєвий простір. Зокрема, Є. Онацький вказує на свою викривальну статтю в «Розбудові держави» за 1934 р., однак, як зазначав автор, «це не перешкодило деяким молодикам... зворохобитися проти розважливої політики полк. А. Мельника... формувати українські легіони в німецькій армії та проголошувати у Львові, під німецькою окупацією «Українську державу», що протрималася заледве яких 10 днів і що в обороні її «Уряду»... не було віддано ні однісінького пострілу»⁷².

Аналіз партійної історіографії мельниківців показує несправедливість дорікань бандерівців, що «замість того щоб мати два головні центри зовнішньополітичної акції — в Лондоні і в Берліні... і третій унапрямяючий в одній з малих країн типу Португалії, ПУН з полк. А. Мельником зосередив свою увагу лише на державах осі Берлін — Рим»⁷³. Так, «мельниківський історик» О. Бойків стверджував, що після падіння Карпатської України полковник А. Мельник взяв курс на здійснення концепції другого варіанту, якій полягав у спробі знайти підтримку в країнах західних демократій.

Інший дослідник з табору ОУН (м) Ю. Пундик відмічав наявність потенційних можливостей, на яких могли зіграти українські націоналісти, а саме: союз Москви з Берліном, радянсько-фінська війна. Однак поряд з цим було й безліч проблем, як-то: «боротьба з екзильним польським урядом проти мобілізації українців до польського війська, або допомога українським полоненим у Фінляндії...»⁷⁴.

О. Бойків в якості аксіоми висував тезу, що «які-небудь заходи в європейських західних державах мусіли починатися або в Англії або у Франції». Автор вказував на більш сприятливу ситуацію для української зовнішньополітичної акції у Франції, ніж у Великобританії. Оскільки у Франції вже протягом 20 років жили й працювали українці, хоча вони й не мали

необхідних контактів у французьких політичних колах. У Великобританії українська політична еміграція взагалі не була представлена, тому встановлення політичних зв'язків видавалося досить складним й вимагало б допомоги українців США та Канади⁷⁵. Додаткову конкуренцію тут створював і польський екзильний уряд. Загалом, як слушно зауважив З. Книш, головною перешкодою для українців на шляху налагодження дипломатичних контактів було тривале бездержавне існування, а отже, й відсутність як людей з відповідними знаннями, так і необхідних у цій справі міжнародних контактів⁷⁶.

О. Бойків вказував на зацікавлення французьких спецслужб українською справою напередодні Другої світової війни. Дві групи подій, про які згадує мельниківський дослідник, наводять на думку про те, що французи були поінформовані про контакти ОУН з нацистами і розглядали оунівців як німецьких агентів.

По-перше, в період чехословацької кризи у французькому сенаті було підняте питання виконання міжнародних зобов'язань Франції відповідно до підписаної у 1921 р. угоди з Польщею, де французька сторона виступала гарантом цілісності II Речіпосполитої. Міністр закордонних справ Ж. Боне підтвердив дотримання Францією своїх міжнародних зобов'язань, однак було оговорено, що Франція не буде втручатися у польські справи у випадку національних заворушень у її східних провінціях. Ймовірно французи боялися, що повстання може бути інспіроване німецькими спецслужбами й намагалися обезпечити себе на випадок провокації.

По-друге, французька поліція почала висилку діячів українського націоналістичного руху за межі країни. Таким чином з Франції було вислано М. Сціборського та М. Капустянського⁷⁷. Сам О. Бойків пояснював цю ситуацію непорозумінням, оскільки французькі урядові кола ставились до націоналістів прихильно, тоді як поліція продовжувала переслідування. Подібне твердження є нелогічним, поліція не діяла б без відповідних інструкцій згори. Завдяки втручання впливових осіб української діаспори, зокрема Л. Гузара та проф. О. Неприцького-Грановського, висилку політичних діячів націоналістичного руху припинили. Особисто сам автор вважав, що за переслідуваннями українських націоналістів стояла Москва. Така думка була небезпідставна, адже у Франції проживала велика кількість російської білої еміграції, яка створювала суттєві перешкоди на шляху просування української справи. О. Бойків писав: «... Навіть тоді, коли політичний інтерес казав французам з резервою ставитися до «східних приятелів», тяжко було боротися з русофільством. У французів було переконання, що Росія для них потрібна. Надії заступити сильного союзника на сході поверсайською Польщею, надміру роздутою коштом чужих територій і чужої людності, показалися марні, Польща виявила свою слабкість і сама потребувала помочі»⁷⁸.

Не останню роль, як відмічав автор, зіграли й суспільні настрої, які панували у передвоєнній Франції. Загальною рисою було небажання війни та звинувачення центральноєвропейських народів (чехів, словаків та поляків) у розвалі Австро-Угорської імперії⁷⁹. Послабленню польської еміграції сприяло й недовір'я до неї французьких військових, які вважали польське військо нікудишнім, через те, що вони так швидко програли війну. Положення російської еміграції також сильно похитнулося після підписання радянсько-німецького договору про ненапад 1939 р.⁸⁰.

Саме ці два факти дозволи дещо підняти голову українським націоналістичним силам і спрямувати свої зусилля на реалізацію двох ініціатив: створення українського легіону та української політичної репрезентації. У першому випадку, як відмічав О. Бойків, розрахунок був простий: із сформованими власними збройними силами «все далі залежало б від наших успіхів на фронті. Вони завжди мають великий вплив на вирішення міжнародно-політичних проблем, бо тоді в політичні справи встрявають генерали чи то з власної ініціативи, чи то тому, що їх запитують про думку. Того могли б ми сподіватися, коли б можна було покликатися на українські військові частини, що брали участь у війні»⁸¹.

Однак, ставлення до націоналістів в урядових кабінетах Франції було досить скептичне, безліч запитань викликав той факт, що більшість лідерів ОУН проживало в Італії, яка свого часу доклала руки до ліквідації незалежності Карпатської України. Це давало ґрунт підозрювати, що ОУН була лише маріонеткою в руках німецьких спецслужб. Тому не дивно, що французи відмовили українцям у можливості сформувати національний легіон, натомість дозволили всім бажаючим вступати до французького іноземного легіону. Але навіть такий невеликий реверанс у бік української справи націоналісти розглядали як свою велику перемогу, бо це дозволяло українцям уникнути служби у польському війську. Останнє було неминуче, оскільки українці, які проживали у Франції, у переважній більшості мали польське громадянство⁸².

О. Бойків так описав ситуацію, в якій опиналася український народ: «...наш нарід, що не може ані дбайливо підготуватися до війни, ані виставити чисельної армії та збройно заважати на свою користь. Такий нарід примушений, закусивши зуби, імпровізувати й користати з доброї волі чужих, де тільки зможе»⁸³.

Загалом, в мельниківській партійній історіографії вважається, що тимчасове зацікавлення Франції в українських справах було викликано бажанням Франції спрямувати агресію Гітлера в іншому напрямку, якнайдалі від французьких кордонів. О. Бойків вважав, що за задумом французів другий фронт мав бути сформований по осі Балкани — Україна — Кавказ, підтвердження чого він знаходив у підписанні франко-англо-турецького політичного та військового договору 1939 року та у формуванні експеди-

ційного корпусу⁸⁴. На думку мельниківського дослідника, ідею «другого фронту» не підтримувала Великобританія, яка вважала більш правильним почати наступальну операцію проти Німеччини з території Бельгії та Голландії. Остаточний кінець будь-яким планам відкриття другого фронту поклав вступ у війну Італії, яка заблокувала морський шлях до Туреччини.

О. Бойків з сумом констатував цілковитий провал української дипломатичної місії ОУН у Лондоні. З вуст британського дипломата, за свідченням автора, відмова прозвучала наступним чином: «Те, що українці під Польщею хочуть самостійної України, нам відоме. Але ще не знаємо, чи також хочуть її ті українці, що живить під Росією». З окупацією Франції та відмовою Великобританії єдино можливим політичним гравцем для ОУН залишалася Німеччина⁸⁵.

Пакт Молотова — Ріббентропа 1939 р. змусив правлячі кола Франції розглядати СРСР як загрозу, це, в свою чергу, ненадовго підняло ставки оунівців на міжнародній арені, однак з початком радянсько-німецької війни інтерес західних демократії до українського питання зник. Це зайвий раз підтверджує той факт, що українське питання розглядалося лише як розмінна монета у грі на послаблення Радянського Союзу, що з червня 1941 р. не відповідало стратегічним цілям головних західноєвропейських гравців. Геополітичний розклад черговий раз склався не на користь України.

Окрему проблему становила конкуренція з представниками інших українських політичних центрів на еміграції. Як зазначалося вище, однією з зовнішньополітичних ініціатив ПУН була ідея створення на території західних країн єдиної української політичної репрезентації⁸⁶. О. Бойків вказував, що напад на Польщу дав оунівцям можливість наполягати на суверенітеті, однак УНР підтримало уряд Сікорського, тим самим зруйнувавши політичну гру націоналістів⁸⁷.

Ю. Пундик зазначав, що для ОУН, яка на той момент репрезентувала виключно Західну Україну, погодження позицій з урядом УНР було необхідною умовою для проведення продуктивних переговорів з польською стороною. Головною вимогою ПУН було відкликання Варшавського договору, згідно якого уряд УНР відмовлявся від західноукраїнських земель на користь Польщі. За свідченням Ю. Пундика, переговори, що провадилися між представниками політичних груп, відбувалися в січні-лютому 1940 р. Однак, контрпропозиції, висунуті представниками УНР ПУНу, та арешт полковника А. Мельника заморозили ці переговори. Внаслідок цього, ініціатива створення української репрезентації також не була реалізована⁸⁸. А з окупацією Франції зникла навіть чисто фізична можливість реалізації цього проекту.

Ю. Пундик відмічав, що однією зі складностей, яка не дозволяла розгорнути на повну потужність діяльність в країнах альянсу, і змушувала ПУН дотримуватися нейтралітету, була продиктована бажанням «не

виставляти українців у Німеччині та на землях під німецьким володінням на репресії, а з другого боку тому, що передбачувався німецько-советський військовий конфлікт, в якому мала розв'язатися справа України»⁸⁹.

Ю. Пундик підкреслював, що А. Мельник ніколи не ставився вороже до Західних демократій, на відміну від представників молодшого покоління, яке в душі Д. Донцова любило критикувати «гнилі демократії» Заходу. Автор слушно відмічав, що перебування А. Мельника поза територією Німеччини під час Другої світової війни могло б послабити аргументи ворогів української справи. А тому вважав, що арешт А. Мельника німецькими спецслужбами мав на меті контролювати націоналістичний рух.

Дану думку підтверджує й аналіз дослідження Дж. Армстронга, яке дає підстави вважати, що спроби знайти зацікавлення українською справою серед країн альянсу натикалися на серйозну протидію з боку Німеччини. Так, американський дослідник вказує, що після падіння режиму Б. Муссоліні в 1943 р. представник українських націоналістів Є. Онацький був арештований німцями. На допитах німців особливо цікавили контакти Є. Коновальця та А. Мельника з українцями в країнах антигітлерівської коаліції⁹⁰. Отже, німецькі спецслужби відслідковували всі зовнішні контакти оунівців.

Загалом аналіз зовнішньополітичної діяльності ПУН до 1941 р. вказує на чіткій антирадянській вектор і готовність співпрацювати з будь-яким ворогом Москви.

Ю. Пундик писав: «Так звана орієнтація на Німеччину... впливала з тогочасного думання всього українського загалу, з його надії на те, що в конфлікті з ССРСР Німеччина неминуче муситиме визнати український фактор і національні аспірації України. Заходи ПУН були спрямовані на переконання німецького уряду про konieczність офіційного визнати самостійність і соборність України і допустити українців у війні проти ССРСР, як рівнорядних партнерів Німеччини»⁹¹.

Саме ці прагматичні міркування лежали в основі мотивації лідерів ПУН щодо вибору союзників. Німеччина виявилася єдиною країною, яка погодилась на формування українських національних збройних частин.

Аналіз досліджень мельниківської партійної історіографії, присвяченій проблемі міжнародних контактів, чітко показав основні проблеми, які не дали можливості українським націоналістам заручитися підтримкою західних демократій напередодні Другої світової війни. Окрім її ідеологічної спорідненості з нацизмом, що було доволі відносною причиною неприйняття ОУН на Заході, оскільки політична доцільність нівелює будь-які ідеологічні розходження (альянс західних демократій з СРСР проти Німеччини є найкращим тому прикладом), існували й більш вагомні причини. По-перше, бездержавній нації було складно поборювати стереотипи, створені російсько-польським лобі як у Франції, так і в Великобританії. По-друге,

українці не могли представити реальної військової потуги в якості аргументу у переговорах з країнами Заходу. Створення збройних формацій було ключовим питанням націоналістів. Французькі урядові кола досить стримано ставилися до цієї ідеї, адже досвід використання «п'ятої колони» фашистами в Іспанії, помножений на зв'язки оунівців з німцями, міг мати фатальні наслідки для Франції.

Передвоєнна зовнішньополітична кон'юнктура не залишала націоналістам іншого вибору. Навіть німці не розглядали ОУН серйозно. Треба констатувати, що українська проблема була другорядною в жорстких тогочасних міжнародних реаліях.

Дискусійним у націоналістичному історичному наративі залишається й питання щодо неефективності використання як можливостей радянсько-фінської та іспанської громадянської війни, так і переїзду ПУН до нейтральної країни⁹². Партійні історики ОУН (м) досить детально звітують про роботу, зроблену у цих напрямках. Зокрема, З. Книш відмічає, що у липні 1939 р. у Венеції ПУН на засіданні крайових представників Західної Європи і Північної Америки обговорювали, в якому напрямі провадити інформативну і політичну діяльність поза межами Німеччини і країн, що перебували під її впливом. Тоді були сформульовані основні принципи міжнародної політики ОУН, головним серед яких були: право на реалізацію української державності поза межами СРСР та не допускати жодних компромісів коштом української державності. Саме на цьому засіданні, за свідченням З. Книша, було висунуто концепцію зробити осідком ПУНу одну з нейтральних країн⁹³.

Плацдармом для просування репрезентації на Захід могла бути Фінляндія, де ПУН мав свого представника в особі Б. Кентржинського. Він мав оформити опіку над українськими полоненими в цій країні, створити з них український легіон та організувати постійну інформаційно-пропагандивну службу. Якщо ідею створення українського легіону реалізувати не вдалося через протидію з боку Німеччини, то в напрямі поширення інформації про українські справи було зроблено досить багато⁹⁴.

З. Книш відмічає, що та виняткова позиція, яку зайняла Фінляндія в міжнародних відносинах внаслідок військового конфлікту з СРСР, дозволила певним чином зневілювати негативний вплив її союзу з нацистською Німеччиною. Так, США не проголосили війну Фінляндії й не перервали з нею зв'язки. До того ж з території Фінляндії відкривався доступ до нейтральної Швеції. 19 вересня 1944 р. представництво ПУН в Фінляндії було ліквідовано, оскільки остання пішла на сепаратний мир з СРСР. Б. Кентржинський переїхав до Швеції⁹⁵.

З. Книш відмічає, що ПУН був у змозі створити своє представництво по іншу лінію фронту, тобто в країнах альянсу, ще перед війною. Він вважає, що реалізації цієї ідеї перешкодило бажання репрезентувати не лише свою

позицію, а єдину українську загальнонаціональну позицію⁹⁶. Складно сказати, наскільки це відповідає дійсності, адже стаття вийшла друком в середині 70-х рр. на Заході, що могло вплинути на об'єктивність позиції автора. ОУН була відома своїм безкомпромісним характером та прагненням до монопартійної диктатури. Хоча такі тенденції для представників мельниківського табору були менш притаманні, ніж для бандерівців.

Мельниківські партійні історики наполягають на досить успішній підготовці всіх необхідних умов для переїзду ПУН до нейтральної країни. Як відмічає учасник тих подій М. Мушинський, найбільш зручною для цього вважалася Португалія, шлях до якої лежав через Іспанію⁹⁷. Місія М. Мушинського виявилась досить вдалою. Все було підготовлено для переїзду Проводу ОУН до Іспанії і знайдені контакти з Португалією (іспанське посольство в Португалії очолював рідний брат Ф. Франко). Однак, розвиток як міжнародних подій (падіння Карпатської України, окупація Західної України більшовиками), так і внутрішньоорганізаційний розкол змушував А. Мельника відкласти дату переїзду. Але час грав не на користь ОУН. Після капітуляції Франції німці розширили своє дипломатичне представництво в Іспанії. М. Мушинський опинився в складному становищі, оскільки виконання його місії, з одного боку, змушувало його брати участь у світському житті іспанського політичного бомонду, з іншого, він мусив всіляко уникати контактів з німцями, що було практично неможливо з огляду на те, що в Іспанії він проживав з німецьким паспортом для біженців-бездержавників й мав періодично з'являтися в німецькому консульстві⁹⁸.

Особисто М. Мушинський покладає відповідальність за провал цієї ініціативи виключно на представників бандерівської фракції. Адже саме внутрішньоорганізаційна ситуація змусила А. Мельника відкладати свій від'їзд доки не стало надто пізно. Та й сам М. Мушинський був розгублений, оскільки він «не міг зважитися говорити ... приятелям в Еспанії, що напередодні війни з Советами, коли мала рішатися доля України, організація, в котрій могутність і повагу вони вірили, роздвоїлась і замість одностайно стати на ворога — б'ється між собою». Пославшись на необхідність обговорення деталей з лідерами ПУН, М. Мушинський покинув Іспанію⁹⁹.

Отже, мельниківська партійна історіографія дала чіткі відповіді на основні випадки і звинувачення, що прозвучали з боку їх опонентів. Вона показала безальтернативність пронимецької зовнішньополітичної орієнтації напередодні Другої світової війни.

Проміжну позицію як в хронологічному, так і в тематичному плані займають праці двійкарів. Загалом же ця група, яка в основі своїй становила відлам ОУН (б), не мала особливих розходжень у цьому питанні з позиціями «бандерівських» істориків. Бандерівська історіографія міжнародної діяльності ОУН менш чисельна в порівнянні з її опонентами з мельниківського

табору, проте більш відповідає науковим критеріям, оскільки переважно торкається конкретних, документально оформлених угод. Крім того, як ми вже зазначали, бандерівцям не доводилось на цьому полі відбиватися від звинувачень опонентів. Багато енергії, яку б можна було трансформувати в практичні здобутки на міжнародній арені, було змарновано на внутрішньо-політичну дискусію, яка розгорілася в середовищі ОУН (б), після повернення до активної політичної діяльності «старої гвардії» на чолі зі С. Бандерою та Я. Стецьком. Внаслідок цього, бандерівське середовище фактично до середини 50-х рр. вирішувало, на яких ідеологічних позиціях вони будуть просувати українську справу на Заході, що не могло позитивно позначитись і на без того не дуже привабливому іміджі українського націоналізму.

Особливу увагу хотілось би звернути на працю П. Потічного, який в контексті дослідження еволюції ідеології інтегрального націоналізму під час Другої світової війни звернув особливу увагу на перегляд позицій щодо відносин з Росією. І хоча автор покладав відповідальність за напружені українсько-російські відносини на радянську сторону, він зробив досить об'єктивний аналіз полеміки щодо російського питання, яка точилася в підпільній пресі ОУН періоду Другої світової війни.

П. Потічний відмічав, що положення II Великого збору ОУН (квітень 1941 р.) щодо російського питання виявилися нежиттєздатними в умовах просування націоналістичної ідеології на Схід. Загалом, на думку автора, саме східний фактор зумовив повернення підпілля до традицій Центральної Ради. Зокрема, досить войовничий тон «антимосковських» постанов II (квітень 1942 р) і III (лютий 1943 р.) конференцій ОУН-СД змінився більш толерантною термінологією положень III надзвичайного великого збору ОУН¹⁰⁰. В постановах III НВЗ, по-перше, не використовувався термін «москаль», а по-друге, відбувається чітке розмежування понять «російський імперіалізм» та «російський народ». Саме цей принцип згодом буде закладений в основу ідейно-програмових засад УГВР¹⁰¹, а отже, й зовнішньо-політичної доктрини, яку вона репрезентувала на Заході.

П. Потічний вважав, що розробка нових підходів до російського питання відбувалася з благословення Р. Шухевича й була пов'язана з появою в рядах УПА росіян. На це також вказує поява пропагандистських листівок, адресованих росіянам, які «базувалися більше на раціональних, ніж емоційних аргументах, і тим відрізнялися від летючок інших народів».

Автор відмічав велике значення у переоцінці російсько-українських відносин вихідця з центрально-східної України Й. Позичанюка (друкувався під псевдонімами Д. Ш. Д. Шахай, Шугай). Центральним положенням концепції Й. Позичанюка виступала теза про неможливість здобуття українським народом власної держави без допомоги російського народу, який також має постати проти радянської тиранії: «...від того, в якій позиції до більшо-

визму стоятиме російський народ, залежить, зрештою, бути чи не бути українській державі»¹⁰². Справедливість цієї думки була підтверджена самою історією: саме сплеск російського націоналізму зумовив розпад СРСР.

П. Потічний відмічав залізну раціональність концепції Й. Позичанюка. Адже, як відмічав останній, для російської нації, яка протягом практично всієї своєї історії мала власну державу, національна боротьба українців була незрозумілою, натомість головним рушієм російської народної стихії виступали політичні та соціальні чинники, що лежать в основі класової боротьби. Саме невдоволення соціально-економічною ситуацією дозволило більшовикам прийти до влади. Отже, зруйнувавши імперію Романових, російський народ міг так само зруйнувати й радянську імперію¹⁰³.

Відповідно до цього, аби заручитися підтримкою російського народу, треба було відкрити йому очі на справжню сутність радянського соціалізму, який сформував новий клас експлуататорів. Як вказував П. Потічний, концепція Й. Позичанюка передбачала два етапи здобуття незалежності України: «організація революції в цілому СРСР і створення та зміцнення української держави»¹⁰⁴.

Матеріалістичний світогляд Й. Позичанюка, зумовлений його радянським вихованням, цілковито відобразився у запропонованій ним концепції побудови українсько-російських відносин. Визначення важливості ролі російського народу у приході до влади більшовиків вказувало на те, що автор концепції був добре обізнаний з працями «зміновіхівцев» і розумів, що в основі ідеологічної будови лежить не марксизм як такий, а його видозмінена ідеологія, яка знайшла своє відображення в концепції націонал-більшовизму.

Іншим публіцистом, що стояв на спільних з Й. Позичанюком позиціях, П. Потічний називає О. Дяківа (друкувався під псевдонімами Артем, А. Осипенко, О. Гончарук, О. Горновий). На жаль, автор не подавав відомостей про місце народження останнього. П. Потічний відмічав: О. Дяків погоджувався з позицією Позичанюка про те, «що росіян не можна звинувачувати за політику радянських керівників супроти українського народу». Та, на відміну від останнього, він вважав: оскільки, частина російського народу служить імперіалістичним цілям більшовиків, то є наївним думати, що російський народ з легкістю постане проти своєї імперіалістичної еліти, адже більшовики досить успішно розпалювали та експлуатували російський шовінізм¹⁰⁵.

П. Потічний також наводив діаметрально протилежну точку зору, яку в націоналістичній підпільній пресі представляв В. Рамзенко. Останній досить скептично ставився до всіх сусідів України, а до росіян особливо негативно. Його позицію щодо українсько-російських відносин П. Потічний характеризує однією фразою: «Якщо український народ хоче вижити, то мусить відмежуватися у своїй власній державі від росіян»¹⁰⁶.

Запропонований П. Потічним аналіз був спрямований на те, аби спростувати сформований радянською пропагандою «антиросійський» образ українського націоналізму й мав на меті показати, що позиції краю й післявоєнної еміграції, яка не визнала постанов III НВЗ, були різними. Єдине, що їх об'єднувало, так це прагнення створення української незалежної держави.

Цікавим є дослідження М. Лебеда, яке містить загальний зріз всього спектру міжнародної діяльності ОУН (б), а згодом і УГВР наприкінці Другої світової війни. Так, перші українсько-польські контакти відбулися на переломі 1942-43 рр. і мали на меті прозондувати можливість співпраці¹⁰⁷.

В липні 1943 р. сторони обмінялися відозвами. Українська сторона засудила імперські амбіції поляків, які навіть перед обличчям нової більшовицької навали продовжували воювати з українським народом. Натомість польська сторона звинуватила українців у співпраці з німцями і радянською владою у 1939–41 рр., та вимагала засудження вбивств поляків на Волині та створення дивізії СС «Галичина». За свідченнями М. Лебеда, обмін взаємними звинуваченням тривав протягом всього 1943 року¹⁰⁸. Дана згадка цікава вже тим, що в ній йде мова про події Волинської трагедії. Зазвичай в бандерівському середовищі ця тема була табуована.

Як писав М. Лебедь, 21 січня 1944 р. провід ОУН-СД передав польській стороні листа з пропозицією до польської крайової репрезентації та екзильного уряду у Лондоні вислати своїх представників для переговорів. Українська сторона пропонувала провести переговори на нейтральній території, а в якості гарантії вирішення спірних питань погоджувалася на присутність посередника.

Остання пропозиція була навіть більш вигідною для української сторони, ніж для польської. Цілком зрозуміло, що арбітром поляки могли запросити тільки представників однієї з західноєвропейських країн антигітлерівської коаліції, а це б дозволило ОУН нарешті прорвати інформаційну блокаду й донести до представників заходу свою позицію. На відміну від передвоєнного стану, маючи за плечима реальну військову силу — УПА, націоналісти могли розраховувати на зацікавлення великих європейських гравців, адже тепер їм було що запропонувати. До того ж, міжнародні контакти довоєнного періоду здійснювалися головним чином представниками старшої генерації, які залишилися вірними старому проводу А. Мельника. Для бандерівців це б могло стати міжнародним дебютом.

Переговори відбулися 8–10 березня 1944 р. без присутності третьої сторони. Поляки не були настільки недалекоглядними, щоб дозволити українцям включитися в велику політичну гру. Результатом зустрічі став протокол з 20 пунктів, квінтесенцією якого було визнання шкідливості українсько-польського протистояння для визвольної боротьби обох народів,

а питання визначення державних кордонів відкладалось на потім¹⁰⁹. Цей протокол можна розглядати як рамочну угоду, проте закладені в ній принципи так і не були реалізовані.

У травні-червні йшли переговори про перемир'я між АК (Армією Крайовою) та УПА. Представнику української сторони пропонували відбутися на переговори до Лондона. Однак українська сторона не пристала на ці пропозиції. На кінець літа 1944 р. вся Західна Україна перейшла під контроль радянської влади. У 1945–46 рр. відбулися українсько-польські переговори у Римі, українську сторону тут вже представляв генеральний секретаріат закордонних справ УГВР. Однак успіху вони також не мали. Оскільки, як відмічав М. Лебедь, польська сторона заявила, «що польський уряд вважає підписані раніше міжнародні договори, а між ними й угоду між Пілсудським і Петлюрою, і, що в інтересі обох країн є створення конфедерації Польщі і України»¹¹⁰.

Окремі переговори тривали між УПА та польським національним визвольним рухом «Вольносьць і Незавіслосьць», які діяли на Закерзонні, але не дивлячись на співпрацю у боротьбі з радянською владою, угода так і не була підписана¹¹¹.

Українсько-угорським переговорам М. Лебедь приділяв не дуже багато уваги, оскільки на цьому напрямі все складалося досить вдало, і угода була підписана. Існує досить багато робіт в вітчизняній і діаспорній історіографії, присвячених як самому переговорному процесу, так і угоді, оскільки тут є предмет дослідження. Перші контакти відбулися в 1943 р. на Волині, куди угорців відправили охороняти залізничні шляхи. Внаслідок переговорів було досягнуто домовленості, що угорці не будуть брати участь у збройних акціях німців проти УПА і реквізувати продовольство у місцевого населення, будуть пропускати бійців УПА через залізничні шляхи. Натомість УПА не буде на них нападати. Для підтримки постійних контактів обидві сторони обмінялися старшинами.

Пізніше українська сторона була запрошена на переговори до угорської столиці. Попередня угода була розширена кількома пунктами: таємне передання зброї, медикаментів та технічного обладнання українській стороні; створення неофіційного українського представництва в Будапешті; надання притулку пораненим воякам УПА та українським біженцям. Співпраця між УПА та угорською армією продовжувалась до 1945 р.¹¹²

Українсько-румунські переговори розпочалися з передачі 5 січня 1944 р. українською стороною румунському уряду меморандуму ОУН, в якому пояснювалася мета і цілі діяльності, пропонувалась співпраця за умови визнання Румунією права самовизначення народів на етнографічних землях, припинення репресій проти представників українського визвольного руху та згоди демаркації кордонів на території Буковини і Бессарабії за етнографіч-

ним принципом шляхом двосторонніх переговорів. Як передумову співпраці від румунської сторони вимагалось припинення колонізації українських земель, культурну автономію, звільнення українських політв'язнів.

18–19 березня 1944 р. у Кишиневі відбулися українсько-румунські переговори. Внаслідок переговорів було погоджено проект протоколу договору. Румунська сторона погодилась на всі пропозиції, за винятком пункту про визначення кордонів між двома державами. Щодо кордонів, то Румунія наполягала на збереженні кордонів, що існували до 1939 р. Українська сторона не підписала цей проект протоколу, хоча це не завадило українсько-румунській військовій співпраці.

М. Лебедь справедливо відмічав, що угоди не могли бути підписані, оскільки західні сусіди України мали територіальні претензії на українські етнографічні землі: «Поляки сподівалися, що Англія підтримає східні кордони Польщі 1939 р., а уряди Угорщини й Румунії, будучи союзниками гітлерівської Німеччини, пов'язували свої надії з відомим планом Черчилля висадки союзної армії на Балканах...»¹¹³.

Таким чином, можна констатувати, що спроби українського підпілля встановити дипломатичні відносини з західними сусідами гальмувалися через територіальні претензії останніх щодо українських земель. Однак, це не заважало тактичному співробітництву щодо вирішення нагальних потреб.

М. Лебедь відмічав, що перші спроби подолати ізоляцію й прорватися на захід були здійснені ще в 1943 р. Після створення УГВР було вирішено вислати за кордон місію. Перед генеральним секретаріатом закордонних справ УГВР було поставлено завдання «створення представництв у Англії й Америці та в тих державах, що могли мати вплив на політичну думку Європи в час миру; нав'язання зв'язків з українською заокеанською еміграцією; налагодження політичної інформації про стан на українських землях, про нашу боротьбу та опір більшовицьким акціям; встановлення зв'язків з політичною еміграцією держав окупованих Москвою, для порозуміння та спільної дії, і організування політичної та матеріальної допомоги для збройної боротьби»¹¹⁴.

Загалом, бандерівці знаходились в більш сприятливому становищі, ніж їх попередники з мельниківського табору, оскільки за ними стояла реальна збройна сила. Однак, як і їх попередників, бандерівців спіткала невдача, оскільки геополітичний розклад знов таки був не на користь України. Концепція переростання радянсько-німецької війни у війну Радянського Союзу з західними демократіями не справдилась. Західна Європа була знекровлена війною і жадала миру.

Серед важливих заходів, вжитих секретаріатом закордонних справ УГВР, М. Лебедь називав: меморандум до трьох головнокомандувачів західних окупаційних армій в Австрії з вимогою припинити насильницьку репатрі-

ацію українців; ноту до генерального секретаря ООН зі спростуванням обвинувачень українців у співпраці з нацистами, зроблених радянськими обвинувачами на Нюрнбергському процесі; меморандум до Ватикану про переслідування української Католицької Церкви в Україні; спільний меморандум від УНР і УГВР учасникам Паризької мирної конференції з протестом проти репрезентації українського народу представниками СРСР (1946 р.); меморандум голові економічної і соціальної ради при ООН у справі договору між СРСР і Польщею про виселення українського населення з терену т. зв. Закарпаття; ноти до ООН і урядів США, Великобританії та Франції в справі договору між СРСР, Польщею та Чехословаччиною проти УПА (1947 р.) та ін¹¹⁵.

Отже, спроби налагодити міжнародні контакти з країнами Заходу провалилися. Як до, так і після Другої світової війни українське питання не стояло на порядку денному у провідних держав світу. Одержимість українських націоналістів ідеєю створення своїх збройних сил як запоруки реалізації ідеї державної самостійності не стала автоматичним рішенням проблеми української бездержавності. Надії на конфронтацію Заходу з Радянським Союзом були марні. В Європі склався новий баланс сил. Як писав Дж. Армстронг, балансує на стику двох світів, югославським комуністам Б. Тіто вдалося здобути певну незалежність, проте Україна знаходилася в глибокому радянському тилу, де годі було сподіватися на позитивне вирішення українського питання¹¹⁶.

¹ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952 / П. Мірчук. — Мюнхен, 1953. — С. 270–271.

² Там само. — С. 270.

³ *Shankowsky L.* Ten Years of the UPA Struggle (1942 — 1952) / L. Shankowsky // *The Ukrainian Insurgent Army in fight for freedom.* — New-York: United Committee of the Ukrainian-American organizations of New-York, 1954. — P. 50.

⁴ Там само. — С. 164.

⁵ Там само. — С. 165.

⁶ *Tys-Krokhmaliuk Y.* UPA Warfare in Ukraine: Strategic, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II / Y. Tys-Krokhmaliuk. — New York: Vantage press, 1972. — P. XIII.

⁷ Там само.

⁸ Там само. — P. 117.

⁹ Там само. — P. 117–121.

¹⁰ Там само. — P. VIII.

¹¹ Там само. — P. 101–102.

- ¹² *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952... — С. 273.
- ¹³ Там само. — С. 218.
- ¹⁴ *Шанковський Л.* Українська Повстанська Армія / Л. Шанковський // Історія Українського Війська / Під ред. М. Левицького — Вид. 2-е, доп. — [Репринт. вид.].— Вінніпег: Тризуб, 1953. — С. 784.
- ¹⁵ Там само. — С. 785.
- ¹⁶ *Tys-Krokhmaliuk Y.* UPA Warfare in Ukraine... — P. 133.
- ¹⁷ Там само. — P. 143.
- ¹⁸ Там само. — P. 144.
- ¹⁹ Там само. — P. 144–159.
- ²⁰ *Шанковський Л.* Українська Повстанська Армія... — С. 791–792.
- ²¹ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939-45 / J. A. Armstrong. — New-York: Columbia University Press, 1955. — P. 299.
- ²² Там само. — P. 294–296.
- ²³ Там само. — P. 297–298.
- ²⁴ *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття / Грицак Я. Й. — К.: Генеза, 2000. — С. 208.
- ²⁵ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939-45... — P. 301.
- ²⁶ Там само. — P. 292.
- ²⁷ Там само. — P. 302.
- ²⁸ Там само. — P. 290–291.
- ²⁹ *Селунская Н. Б.* Методологическое знание и профессионализм историка / Н. Б. Селунская // Новая и новейшая история. — 2004. — № 4. — С. 40; *Тишков В. А.* Статус профессии историка в США / В. А. Тишков // Вопросы истории. — 1983. — № 1. — С. 56.
- ³⁰ *Содоль П.* Організаційна структура УПА... — С. 164–165; *Potichnyj P. J.* Litopys UPA – Related Materials: Pacification of Ukraine: Soviet Counterinsurgency, 1944–1956 / P. J. Potichnyj. — Режим доступу: <http://www.infoukes.com/upa/related/uf.html>.
- ³¹ *Shankowsky L.* Ten Years of the UPA Struggle (1942–1952)... — P. 37.
- ³² *Potichnyj P. J.* Litopys UPA – Related Materials...
- ³³ Там само. — P. 308.
- ³⁴ *Tys-Krokhmaliuk Y.* UPA Warfare in Ukraine... — P. 121.
- ³⁵ *Shankowsky L.* Ten Years of the UPA Struggle (1942–1952)... — P. 41.
- ³⁶ *Tys-Krokhmaliuk Y.* UPA Warfare in Ukraine... — P. 75; Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. У 4 т. Т. 1. / [упоряд. В. Косик.]. — Львів, 1997. — 384 с.
- ³⁷ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952... — С. 95–101.
- ³⁸ *Potichnyj P. J.* Litopys UPA – Related Materials...
- ³⁹ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952... — С. 102.

- ⁴⁰ *Potichnyj P. J.* Litopys UPA – Related Materials...
- ⁴¹ *Tys-Krokhmaliuk Y.* UPA Warfare in Ukraine... — P. 75.
- ⁴² *Potichnyj P. J.* Litopys UPA – Related Materials...
- ⁴³ *Tys-Krokhmaliuk Y.* UPA Warfare in Ukraine... — P. 288.
- ⁴⁴ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952... — С. 122.
- ⁴⁵ *Potichnyj P. J.* Litopys UPA – Related Materials...
- ⁴⁶ *Burds J.* AGENTURE: Soviet informants' Networks in Galicia, 1944–1948 / J. Burds // *Eastern European Politics and Societies.* – 1997. – № 1 – P. 111.
- ⁴⁷ Там само. — P. 115–120.
- ⁴⁸ Там само. — P. 125.
- ⁴⁹ Там само. — P. 128–130.
- ⁵⁰ *Бурдс Дж.* Борьба с бандитизмом в СССР в 1944–1953 гг. / Дж. Бурдс // *Социальная история. Ежегодник.* — Москва: ИРИ РАН, 2000. — С. 172–174.
- ⁵¹ Там само. — С. 182–184.
- ⁵² Там само. — С. 180.
- ⁵³ *Tys-Krokhmaliuk Y.* UPA Warfare in Ukraine... — P. 80.
- ⁵⁴ *Burds J.* Gender and Policing in Soviet West Ukraine, 1944–1948 / J. Burds // *Cahiers du Monde Russe.* – 2001. — Vol. 42, № 2–4. — P. 301–302.
- ⁵⁵ Там само. — P. 297.
- ⁵⁶ Там само. — P. 311.
- ⁵⁷ Там само. — P. 303–310.
- ⁵⁸ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943 / T. Snyder // *Past and Present: a journal of historical studies.* — 2003. — № 179. — P. 228.
- ⁵⁹ *Snyder T.* «To resolve the Ukrainian problem once for all»: the ethnic cleansing of Ukrainians in Poland 1943 — 1947 / T. Snyder // *Journal of Cold War Studies.* — 1999. — Vol. 1., № 2. — P. 104.
- ⁶⁰ Там само. — P. 107.
- ⁶¹ Там само. — P. 104.
- ⁶² Там само. — P. 108.
- ⁶³ Там само. — P. 110.
- ⁶⁴ Там само. — P. 110–111.
- ⁶⁵ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 229.
- ⁶⁶ *Snyder T.* Memory of sovereignty and sovereignty over memory: Poland, Lithuania and Ukraine, 1939–1999 / T. Snyder // *Memory and power in post-war Europe* / Edited by Jan-Werner Moller. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — P. 49–50.
- ⁶⁷ *Snyder T.* «To resolve the Ukrainian problem once for all»... — P. 109.
- ⁶⁸ Там само. — P. 113.
- ⁶⁹ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 229.

⁷⁰ *Стецько Я.* Недомагання нашої зовнішньо-політичної акції / Я. Стецько // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто–Нью-Йорк — Лондон, 1967. — С.33.

⁷¹ Там само. — С. 31–33.

⁷² Інтерв'ю з професором Євгеном Онацьким (Учасником Другого Великого Збору Українських Націоналістів) // Непогасний огонь віри: збірник на пошану полковника Андрій Мельника, голови проводу український націоналістів / Упоряд. З. Книш. — Париж, 1974. — С. 184.

⁷³ *Стецько Я.* Недомагання нашої зовнішньо-політичної акції... — С. 31.

⁷⁴ *Пундик Ю.* Воєнні роки ОУН у світлі Архівних матеріалів / Ю. Пундик // Непогасний огонь віри: збірник на пошану полковника Андрій Мельника, голови проводу український націоналістів. / Упоряд. З. Книш. — Париж, 1974. — С. 234.

⁷⁵ *Бойків О.* Другий варіант / О. Бойків // Непогасний огонь віри: Збірник на пошану полковника Андрій Мельника, голови проводу український націоналістів / Упоряд. З. Книш. — Париж, 1974. — С. 203.

⁷⁶ *Книш З.* Вікно в світ / З. Книш // Непогасний огонь віри: збірник на пошану полковника Андрій Мельника, голови проводу український націоналістів. / Упоряд. З. Книш. — Париж, 1974. — С. 288.

⁷⁷ *Бойків О.* Другий варіант... — С. 204–205.

⁷⁸ Там само. — С. 206.

⁷⁹ *Бойків О.* На досяг руки (Перша фаза другої світової війни. Спомини) / О. Бойків // Непогасний огонь віри: збірник на пошану полковника Андрій Мельника, голови проводу український націоналістів / Упоряд. З. Книш. — Париж, 1974. — С. 220.

⁸⁰ *Бойків О.* Другий варіант... — С. 212.

⁸¹ Там само. — С. 207.

⁸² Там само. — С. 209.

⁸³ Там само. — С. 208.

⁸⁴ Там само. — С. 214.

⁸⁵ Там само. — С. 217.

⁸⁶ *Пундик Ю.* Воєнні роки ОУН у світлі Архівних матеріалів... — С. 235–236..

⁸⁷ *Бойків О.* Другий варіант... — С. 210.

⁸⁸ *Пундик Ю.* Воєнні роки ОУН у світлі Архівних матеріалів... — С. 237.

⁸⁹ Там само. — С. 238.

⁹⁰ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 178.

⁹¹ *Пундик Ю.* Воєнні роки ОУН у світлі Архівних матеріалів... — С. 239.

⁹² *Стецько Я.* Недомагання нашої зовнішньо-політичної акції... — С. 31–32.

⁹³ *Книш З.* Вікно в світ... — С. 289–290.

⁹⁴ Там само. — С. 305.

⁹⁵ Там само. — С. 307.

⁹⁶ Там само. — С. 308.

⁹⁷ *Мушинський М.* Місія до Іспанії / М. Мушинський // *Непогасний огонь віри: збірник на пошану полковника Андрій Мельника голови проводу український націоналістів.* / Упоряд. З. Книш. — Париж, 1974. — С. 188.

⁹⁸ Там само. — С. 193–195

⁹⁹ Там само. — С. 195.

¹⁰⁰ *Потічний П.* Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни / П. Потічний // *Сучасність.* — 1992. — № 7. — С. 14.

¹⁰¹ Там само. — С. 15.

¹⁰² Там само. — С. 16.

¹⁰³ Там само. — С. 18–19.

¹⁰⁴ Там само. — С. 20.

¹⁰⁵ Там само. — С. 21.

¹⁰⁶ Там само. — С. 22.

¹⁰⁷ *Лебедь М.* Зовнішньополітична діяльність генерального секретаріату закордонних справ УГВР / М. Лебедь // *Сучасність.* — 1986. — № 7–8. — С. 188.

¹⁰⁸ Там само. — С. 189.

¹⁰⁹ Там само — С. 190.

¹¹⁰ *Потічний П.* Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля... — С. 191–192.

¹¹¹ *Штендера Є.* Шукання спільних шляхів: польське і українське підпілля в роках 1945–1947 [Електронний ресурс] / Є. Штендера. — Режим доступу: http://www.forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0402_u2.HTML.

¹¹² *Лебедь М.* Зовнішньополітична діяльність генерального секретаріату закордонних справ УГВР... — С. 191–193.

¹¹³ Там само. — С. 193–194.

¹¹⁴ Там само. — С. 195–197.

¹¹⁵ Там само. — С. 197.

¹¹⁶ *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 290.

ВИСНОВКИ

Поєднання наукового аналізу загального розвитку північноамериканської історіографії ОУН і УПА з проблемно-хронологічним викладом матеріалу, дозволило поглянути на проблему з двох перспектив. Перша показує процес становлення та розвитку північноамериканських досліджень українського націоналістичного руху з перспективи часу. Це дозволяє зрозуміти як причини домінування окремих груп дослідників на певних етапах розвитку північноамериканської історіографії проблеми ОУН-УПА, так і фактори, що впливали на вибір науковцями окремого предмету дослідження з загальної проблематики українського націоналістичного руху. Друга перспектива, фокусує увагу на оцінці конкретних аспектів діяльності українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр. ХХ ст. у працях північноамериканських істориків.

Закінчення Другої світової війни поклало початок конфронтації США та СРСР, яка в свою чергу дала поштовх розгортанню «холодної війни». Внаслідок нових зовнішніх загроз, які кинув демократичному світу Радянський Союз, в США відбулися структурні зміни в галузі історичної науки. Поряд з традиційним вивченням американської історії починаються широкі дослідження історії інших країн. На стику історії та політології виникає нова дисципліна — советологія, спрямована на всебічне дослідження СРСР. Советологія щедро фінансувалася як з державних, так і з приватних фондів. Для вивчення радянської проблематики створювалися окремі інститути.

Внаслідок розгортання «холодної війни» якісних змін зазнала українська діаспора Північної Америки. Протягом 1947–53 рр. США та Канада прийняли близько 150 тис. українців, 2/3 з яких осіло в США. На відміну від своїх попередників, що в основній масі були малоосвіченими селянами, представники третьої хвилі української еміграції відрізнялися високим інтелектуальним рівнем та свідомою національною позицією. Протягом невеликого проміжку часу вони фактично перебрали на себе керівництво вже існуючими діаспорними організаціями та почали розбудову наукової інфраструктури української громади в Північній Америці.

Саме повосенній українській еміграції, більшість представників якої брали участь в українському націоналістичному русі, належить першість у царині досліджень даної проблематики в Північній Америці. Базуючись на класифікації, запропонованій Дж.-П. Хімкою, яка передбачає чіткій розподіл

між еміграційними та діаспорними дослідниками, для виокремлення творчого доробку представників еміграції ми застосували термін «націоналістичний історичний наратив». Період становлення націоналістичного наративу відзначався запеклою боротьбою партійних істориків обох фракцій ОУН за монопольне право на інтерпретацію ключових подій в історії націоналістичного руху. Емігрантські дослідження того періоду відзначалися крайньою апологетикою позицій власної фракції, внаслідок чого відбувалася гіперболізація масштабів та значення її діяльності, та нищівною критикою і звинуваченнями у зраді національних інтересів на адресу своїх опонентів. Серед характерних особливостей націоналістичного наративу варто відмітити замовчування «незручних» проблем, які кидали тінь як на сам рух, так і на його лідерів. У методологічному плані ці дослідження перебували на межі мемуаристики та історичної розвідки. Більшість праць мали хронологічний виклад матеріалу, що дозволяє говорити про т. зв. «літописний стиль» раннього націоналістичного наративу.

Поступова інтеграція емігрантських дослідників в північноамериканське наукове співтовариство сприяла еволюції націоналістичного наративу у бік збільшення науковості та об'єктивності. У 80-х рр. на арену історичних досліджень виходить покоління українців, народжених і вихованих в американському культурному середовищі. Воно не брало участі в подіях українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр. ХХ ст. Однак, саме діаспорним дослідникам довелося тримати основний удар по ряду болючих питань, зокрема проблемі колабораціонізму та участі українців у Голокості. Створений ними діаспорний історичний наратив вийшов далеко за рамки проблеми історії ОУН і УПА.

Американські історики, за виключенням Дж. Армстронга, книга якого все ще залишається єдиним комплексним дослідженням українського націоналізму з цілісним концептуальним баченням, довгий час не цікавилися українським націоналістичним рухом. Це було зумовлено як недержавним станом української нації, так і сильними впливами російської еміграції на американські академічні кола. До того ж існувало певне упереджене ставлення до східноєвропейських народів, як до вкрай реакційних праворадикальних суспільств, схильних до диктатури. Поява цілої плеяди молодих американських дослідників проблеми ОУН-УПА, рівно як і новаторські методологічні підходи транснаціональної історії певною мірою можна вважати відповіддю на виклик, кинутий ерою глобалізації. Її відлік розпочався з розпадом СРСР та появою нових незалежних держав. Глобалізаційні процеси зумовили кризу існуючої парадигми історичних досліджень, яка відводила центральне місце державним, або ж згідно класифікації Гегеля, «історичним» націям, внаслідок чого, саме державна нація виступала головним предметом

дослідження. Втрата державою центрального місця в методології історичного дослідження дозволила вийти на передній план історії народу та культури, що не обмежуються кордонами окремо взятої держави.

Хронологічний зріз розвитку північноамериканської історіографії українського націоналістичного руху дозволяє не тільки побачити процес її становлення, але й розкриває, як під впливом американського культурного середовища та загальносвітових політичних тенденцій відбувався процес актуалізації проблеми ОУН-УПА в США та Канаді, та яким чином це впливало на вибір проблематики дослідження та застосування певних методологічних підходів.

В рамках проблемного підходу до північноамериканської історіографії українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр. ХХ ст., було виявлено ряд питань, що перебували на маргінесі історичного дискурсу даної проблеми, й ряд «перспективних» тем, які викликали особливий інтерес насамперед у сучасних американських істориків, до яких власне і були застосовані нові методологічні підходи. До останніх належать найбільш полемічні та контроверсійні питання колабораціонізму, Волинської трагедії, українсько-радянського протистояння повоєнної доби.

Аналіз північноамериканської історіографії ідеологічно-організаційного оформлення руху дозволив виявити, що відсутність чіткої одностайної позиції серед членів ОУН щодо методів досягнення поставленої перед організацією мети, заклала фундаментальне протиріччя, вирішення якого було можливе або шляхом перемоги однієї з позицій, або ж шляхом створення двох окремих організацій. Об'єктивні обставини, що ускладнювали взаємодію закордонного проводу ОУН зі своїми осередками у краї, лише посилювали ці розбіжності, створюючи сприятливий ґрунт для взаємної недовіри.

Оцінка діяльності націоналістичного руху в роки Другої світової війни вказує на спільність позицій американських і діаспорних дослідників з ключових проблем на протигагу досить заангажованим позиціям еміграційних істориків. Однак, майже всі дослідники одностайні в думці, що саме зіткнення із східноукраїнським масивом справило вирішальний вплив на демократизацію ідеологічної платформи ОУН. Американські історики, на відміну від своїх колег з еміграційного табору, досить стримані в оцінці значення цієї події, вважаючи її суто декларативною: адже процес «демократизації» йшов паралельно з винищенням польського населення Волині.

Порівняльний аналіз досліджень з проблеми УПА, створених в рамках націоналістичного наративу дозволив виявити тенденцію до більш об'єктивного визначення дати створення УПА та оцінки її чисельності в міру збільшення часового проміжку між реальними подіями та часом написання роботи, що є практичним підтвердженням тези про поступову еволюцію націоналістичного наративу в бік науковості і об'єктивності.

Передумови, причини та наслідки українсько-польського протистояння знайшли своє відображення у концепції українсько-польської війни 1943–1947 рр., запропонованій сучасним американським істориком Т. Снайдером. Волинську трагедію автор розглядає як етнічну чистку, ключовою передумовою якої стала потрійна окупація Волині протягом Другої світової війни, внаслідок чого було створено необхідний для чистки соціальний елемент. Обмін населенням що відбувся на державному рівні між комуністичною Польщею та СРСР протягом 1944–1946 рр., був не чим іншим, як формуванням національно гомогенних «Західної України» та «південно-східної Польщі». Це було лише одним із епізодів загальноєвропейської тенденції до створення мононаціональних держав, який мав на меті раз і назавжди покінчити з колоніально-імперською спадщиною Центрально-Східної Європи. Операція «Вісла» 1947 р. була фінальним акордом у цьому процесі.

Проблема участі українських націоналістів у ліквідації євреїв є однією з найбільш полемічних тем. Широка дискусія довкола причетності українців до воєнних злочинів Третього рейху, що розгорнулася в США та Канаді на початку 80-х рр. підняла питання традиційного антисемітизму українського суспільства. Загалом було піднято ряд питань, що виходили далеко за рамки проблеми ОУН-УПА. Захисна позиція української громади знайшла своє відображення в діаспорному наративі, де були вибудовані чіткі причинно-наслідкові зв'язки між Голодомором та Голокостом. На думку Дж.-П. Хімки, заперечення українською стороною очевидних фактів тільки погіршувало загальну ситуацію, коли, замість примирення й формування єдиного американського історичного наративу Другої світової війни, існує ряд окремих національних (українського, єврейського, польського) наративів. Представники повоєнної еміграції дорікали єврейській громаді у зведенні наклепу на цілу націю, замість того, щоб звинувачувати окремих осіб, проти яких дійсно були наявні докази. Еміграційне покоління звинувачувало євреїв у подвійних стандартах. Оскільки останні уникали згадки про тих українців, які рятували євреїв, ризикуючи власним життям і наголошували лише на фактах геноциду. Зокрема, досить виразно позицію старшого покоління української громади озвучив П. Мірчук у своєму інтерв'ю з головним рабином Тель-Авіву Давідом Каганом, якого свого часу врятував митрополит А. Шептицький.

Широкий резонанс довкола проблеми колабораціонізму українських націоналістів з нацистською Німеччиною був створений не без допомоги Радянського Союзу. Проте неупереджений аналіз доводить, що нацисти ніколи не визнавали ОУН як реального партнера, на користь чого свідчить відсутність співробітництва саме на військово-організаційному рівні. Ряд дослідників відмічає, що німецька окупаційна адміністрація завжди надавала перевагу співробітництву на персональному, а не інституціональному

рівні. Як не дивно, але в окупаційних органах влади працювали, головним чином, представники старої еміграції, переважно з уенерівських кіл, та лідери українських легальних партій демократичного спрямування.

Повоєнний період українсько-радянського протистояння в північноамериканській історіографії представлений всіма групами північноамериканських дослідників. Еміграційні та діаспорні історики віддають перевагу антирадянським акціям УПА, звертаючи увагу на феномен УПА як єдиної партизанської армії, що тривалий час діяла в глибокому тилу ворога без жодної зовнішньої підтримки, спираючись виключно на сили власного народу. Вони відмічають самотність її методів та тактики. Американські дослідники цікавляться тим, яким саме чином радянська влада спромоглася пацифікувати Західну Україну.

Запропонований американським істориком Дж. Бурдсом аналіз діяльності НКВС довів неефективність стандартних методів. Тільки створення паралельної агентурної сітки та підривної системи перевірки націоналістичних кадрів зміг нейтралізувати СБ ОУН й наводнити підпілля радянськими шпигунами. Дж. Бурдс досить вдало показав людський вимір трагедії, а саме, долю українських жінок, які внаслідок залучення до підпільної націоналістичної діяльності опинилися поміж перехресним вогнем обох спецслужб: радянського НКВС та націоналістичної СБ.

Міжнародна діяльність ОУН, як і більшість тем, що досліджувалась виключно емігрантськими партійними істориками, не обійшлась без взаємних звинувачень. Проте той факт, що у міжвоєнний період пошук союзників та позиціонування українського націоналістичного руху на Заході здійснювалось старшим поколінням, а у післявоєнний період доступ до зовнішньополітичної арени отримали й бандерівці, певною мірою зменшив традиційну для міжфракційного протистояння напругу і посприяв об'єктивності досліджень.

З погляду другої перспективи, побудованої на історіографічному аналізі конкретних проблем діяльності націоналістичного руху, можна констатувати, збільшення зацікавленості даною проблематикою в США та Канаді, яка ознаменувала початок ревізії творчого доробку еміграційних та діаспорних істориків.

Дана робота не претендує на вичерпне висвітлення порушеної проблеми. Окремого огляду потребує висвітлення історії українського національно-визвольного руху 30-х–50-х рр. ХХ ст. в рамках національних наративів Другої світової війни створених іншими етнічними спільнотами США та Канади. Подальшого аналізу потребують методологічні підходи, що застосовуються північноамериканськими дослідниками на сучасному етапі.

SUMMARY

This publication presents an analysis of North American historiography of the activities of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA). The political, ideological and intellectual context of this North American historiography of the second half of the 20th century is characterized from a survey of a large selection of scholarly publications. In addition, factors influencing the formation of North American historiography on the OUN and the UPA, as well as factors that affected overall US and Canadian interest in Ukrainian history are examined. This analysis supports the grouping of North American researchers into 3 distinct categories, based on methodological approaches, investigative technique and viewpoints: emigrant, Diaspora and US and Canadian historians.

The second half of the 20th century was marked by a transition of Western historiography to a postmodern historical paradigm. The process of gradual integration of local histories into a universal one took place within this framework. This was distinguished by the simultaneous appearance of national and regional research schools and methodological approaches. Nevertheless, from a world history perspective, the strengthening of Western centrist trends in historical scholarship created objective reasons for placing the US at the forefront as a global leader.

North American historiography of the OUN and UPA period evolved in tandem with the arrival of a «third wave» of Ukrainian emigrants to the US and Canada (1945–1980). These newcomers managed not only to lead Diaspora learned institutions that had already existed, but also create new ones as well. The majority of Ukrainians that came to the US and Canada during this period were also participants of various national cultural and self-defense movements in Ukraine.

The activities of Ukrainian learned institutions in the US and Canada differed. Canada, as a country which actively encouraged immigrants and avoided global political frays, promoted policies favorable to immigrants and multiculturalism. A major component of Canadian Ukrainian studies, except for the history of Ukraine, has been Canadian-Ukrainian emigration studies and Ukrainian bilingual programs. Initially, provincial governments financed diaspora scholarly institutions at Canadian universities. Private funds from Ukrainian emigrants eventually supplanted government support (e.g. the University of Alberta's Peter Jacyk Endowment Fund, Michael and Daria Kowalsky Endowment Fund or Stasiuk Family Endowment Fund).

In the US, the start of the «Cold War» called into being Sovietology as a branch of history and political science. Several Soviet studies centers were created at American universities with private and government funds (e.g. Rockefeller, Carnegie and Ford Foundations, as well as the US Department of Defense and Department of State). Nevertheless, interest in the history of «non-Russian» peoples of the USSR among US academics waned by the mid 1950's.

Preconceived attitudes of American slavists, who were heavily influenced by scholars of the Russian and German emigration of the 1920s and 1930s led to a de-emphasis of East European studies, including research on Ukraine, in American scholarship of the 1950s and 1960s. The absence of a viable independent Ukrainian state for long periods of time also hindered studies as this situation did not fit into the popular Western historical paradigm of «historical» nation.

During the initial period of interest in the history of the OUN and the UPA, the dominant position in North American historiography belonged to historians from Ukrainian emigrant circles. These historians belonged to various Ukrainian political groups and wrote their «nationalistic narrative» in an apologetic style, with a subjective representation of events. During the 1970s and with more documents being available to scholars the nationalistic narratives evolved towards a more objective and scholarly style of investigation. Nevertheless, some controversies sparked by intraparty struggles in emigrant circles of the former OUN persisted.

In the 1980s, a new American-born generation of Ukrainian historians educated in the US and Canada entered the field of historical investigations. Chronologically, this period coincided with the campaign of accusations against Ukrainians for war crimes and Nazi collaboration and taking part in the mass murders of the Holocaust.

In an attempt to protect the reputation of their forefathers, Diaspora scholars constructed a putative narrative of victimization. Within this context, Ukrainians were considered as the victims of numerous invaders. The Diaspora demanded a balanced assessment of the crimes committed by Nazis and Soviet invaders. This position did not contribute substantively to the understanding of Ukrainian issues among North American historians. Only a few Diaspora investigators (e.g. I. Lysiak-Rudnytskyi, M. Carynyk, S. Senyk) avoided the context of the «narrative of victimization.»

Nowadays, with the opening of Soviet archives, it is possible for historians to move beyond the framework of «narrative of victimization». The beginning of 21st century was marked by the appearance of a generation of American researchers (T. Snyder, J. Burds, J.-P. Himka, C. Berkhoff), who have begun to tackle unresolved issues in the history of Ukrainian nationalism and the Ukrainian national and liberation movements of the 20th century — issues previously overlooked in Ukrainian emigrant and Diaspora historiography.

Науково-довідкове видання

Яна ПРИМАЧЕНКО

**ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА
ІСТОРІОГРАФІЯ
ДІЯЛЬНОСТІ ОУН і УПА**

Науково-допоміжна робота
і комп'ютерний набір

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Мігала Л. Г.*

Підписано до друку 24.12.2010 р. Формат 70×100/16
Ум. друк. арк. 14,8. Обл. вид. арк. 10,42.
Наклад 300. Зам. 54. 2010 р.

Поліграф. д. ця Ін ту історії України НАН України
Київ 1, Грушевського, 4.